Саксаул у пісках

Три дороги навкруги

Надовкола три дороги,

А четверту, слава Богу,

Оступили за борги.

Де подітися — нема,

Де податися — не знаю,

І на п'яту навертаю,

Але п'ятої чортма...

Василь Стус

Частина перша

Розділ перший

Дорогою між Львовом і Бродами правив бричкою, запряженою двома шкап'ятами, знаний на цьому тракті візничий Міхал, котрого корчмарі величали королем балагулів, певне, тому, що йому підлягали на стрийському, сокальському та мостиському шляхах візники, які на Стрітення, Юрія, Спаса та Покрову збиралися на свої фірманські конгрегації неподалік Великої Горожанин на Миколаївщині, щоб отримати від "короля" депеші з паризького еміграційного центру й порозвозити їх у поміщицькі двори; візничий пострілював над кінськими

спинами карбачем, бо не любив повільної їзди, й шкап'ята бігли клусом, та враз за Великосілками, ніби щось згадавши, він різко зупинив коней, якусь мить повагався і врешті потягнув віжками "гаття!", бричка звернула з битого шляху на польову доріжку, пострибала вибоїнами в бік Неслухова, й зупинив Міхал коней біля старого хатища, посеред якого стирчав напіврозвалений димар, а від парканів залишилися лише похилені стовпці, що їх сусіди порозтягувати ще не встигли; він зліз із сидіння й довго стояв з опущеними руками, потім розгледів у кропивиську дубову колоду, яка, видно, нікому не спотребилася, прогорнув ногою дикотрав'я, присів і підвів до неба голову, ніби хотів у Бога розпитати, куди поділися вітець з матір'ю, хто покаже їхні могили на цвинтарі, кому заважала на землі батьківська хата, що від неї залишилося тільки груддя глини та димар; йому хотілося заволати до неба о помсту, бо хоч звіддавна не навідувався до батьків, проте знав, що вони є і бережуть для сина останній пристанівок, а ось залишилося лише дике пустирище — та таке, щоб ніколи більше він не мав бажання туди ногою ступити, щоб навіки залишився бездомним волоцюгою, — а втім, був ним усе життя і які може мати до людей жалі, коли цілих десять років волочився ізгоєм світами й мало не забув, звідки родом.

Дивився бездумно в небо, порисоване перістими білими хмарами, й пропускав у думці шмат часу — від того менту, коли хлюпнув поганому Брейнделю, московському резидентові у Львові, в обличчя гарячим пуншем за те, що той у кнайпі "Zevciundfiircig" вголос шельмував декабристів, — таж то лицарі, а ти шваль рязанська! — й за те потрапив на місяць до криміналу. Про таке й згадувати не варто — хто не сидів, той ще посидить, — та підселили до Міхала в камеру найбрехливішого на всій круглій землі пройдисвіта Соломона Бальзаміна, який видавав себе за індійського князя з Аракану й видурював у глупих аристократів гроші на подорож до країни магнолій, пальм, тигрів і слонів, на цьому влип і потрапив за грати. І одного разу, коли Соломон вкотре гнув у камері юра про райський Аракан, не втерпів Міхал і побив пройду, йому присудили двадцять п'ять буків за наругу над князем, й винуватець ніяк не міг переконати актуарія карного суду Зайончковського — виконавця волі директора львівської поліції Захер–Мазоха, що Бальзамін ніякий не

князь, а останній вархол. Актуарій виніс найстрашніший для Міхала вирок, після екзекуції підсудного випустили на волю, а згодом на Личаківській було знайдено труп Зайончковського.

Йшло з полудня, спека спадала, візничий розпряг коней і пустив пастися, він знову присів на колоду й продовжував розмотувати клубок згадок, щоб урешті зробити собі самому дознания: хто він, кому і за що служить, куди себе має подіти, коли розпочнеться в краю рокош, на чий бік повинен стати, — і що то за така фортуна в нього, що вдруге кидає ним у трястя чужої політики?

…У Молдові Міхал із своєю вірною Ганнуською працювали на винокурні господаря Попеску в селі Кіркієшті поблизу Бендер. Вергав бочки на гари й вивозив їх до Кишинева, праця була тяжка, зате поплатна, а Ганнуся мала легшу роботу — на виноградниках, та так уже тужила за своєю Погулянкою, що зчахла на ниточку. Не скаржилася, мовчала, та Міхал знав, чому вона гасне, бо й самого визолювала туга за Львовом: благодатна Молдова була для неї чужою чужаницею, Ганнусьчиної мови ніхто не розумів, а вона не тільки по–молдовськи не вміла — двох польських чи то російських слів зліпити докупи не могла. Працювала на плантації завжди окремо, бо з її львівської говірки сміялися, а вечорами й ночами шепотом переповідала Міхалові казки про найкраще у світі місто, про льоншанівські горби та яруги на Погулянці, про веселе "Пекелко", де можна було натанцюватися до самого споду, про вузлуватого й дужого коваля Йосипа з Круп'ярської, найщирішого Міхалового побратима, про скрипаля Яся Сакрамента, який так розчулювався власною грою, що сльози котилися по його обличчю, немов горох, а ще плакав Ясьо, коли спостерігав, як марширують жовніри, — бо за сто літ буде інше військо, а яке — хто те може нині знати?..

Ганнуська тугу перебороти не могла, Міхал поховав її в Кіркієшті й сам подався світ за очі. Знав, куди йде: з–за Дунаю ще віяв вітер волі, там доживала свого віку погромлена турками Задунайська Січ — після того, як кошовий Йосип Гладкий зрадив товариство і зі змовниками

потаємно вийшов з Дунавця до москалів; козаків, котрі порятувалися, турки порозганяли чимдалі від російського кордону — кого під Солунь, кого в Малу Азію, а деякі поховалися в плавнях на островах і зброї не склали, то задумав Міхал хоч трохи подихати свободою й розшукав козацьку вольницю на захищеному очеретом острові біля Картилеза: там ще жило козацьке село зі своєю управою й отаманом. І тут на нього чекала несподіванка, яка ще раз — бо ж брав колись участь у повстанні 1831 року — загнала його в польський резистанс: у Картилезі він зустрівся з емісаром князя Адама Чарторийського, котрий з Парижа керував таємним товариством, — був то Міхал Чайковський, який у Добруджі набирав козацьких недобитків на службу в січовий полк…

Згадки враз обірвалися: спадистою доріжкою через село вниз до річки Думниці, що змійкою обмивала Міхалове пустирище, наближався чоловік у легкій літній одежі з течкою в руці. Візничий довго придивлявся до молодого панича з темним густим волоссям, що буклями закривало вуха; подорожній наближався, й уже вирізнялися над його великими чорними очима гострокутні зариси брів, підборіддя випиналося тугим ґудзом, перетятим підковою стиснутих губів; обличчя чоловіка було Міхалові звідкись знайоме, і врешті він впізнав…

Випала Іванові цього дня найгіркіша з усіх, які він, вічний мандрівник, перейшов, — подорож до Новосілок. Йшов, небезпеку прочуваючи, бо з Дублян до Гамалії, яку вже проминув, градова хмара котилася й зловісно грім гримів, а сказано ж у "Громнику" царя Іраклія — "аще загримить місяця іюня, то буде страх великий, а коли вельми загримить, то прийде смерть ід мужам зацним"; літня гроза тривогу навіювала, бо десь там, у Новосілках, смертельна болість дійняла мужа великого, а чи ще застане його живим?..

Усі мандрівки страх на Івана навіювали, проте цікавість пізнати непізнане перемагала, й завжди супроводжували його в дорозі нові й нові видива, яким до затишних бібліотечних зал вступ був закритий. А під час мандрівок йшли вони за ним гурмою дивовижних примар: були то тіні забутих історичних постатей, що їх досліджував і прагнув

воскресити для вічного життя у книгах, а теж невідомих авторів прадавніх письмен, вирізьблених у кам'яних стінах печер Розгірча, Бубнищ та Урича, за ними товпилися духи, відьми, русалки, босоркані, літавиці, полісуни, яких Іван виловлював на папір, бо вони безслідно зникали, гублячись серед людського безвір'я; привиди збиралися у тьма–тьмущі громади, й він силою свого вміння намагався продовжити життя природи і людей.

Та що далі, то все більш переконувався, що — марно: чогось не знаходив, саме того, що могло оживити примарну компанію, й вона блякла, губилася, розбігалася, не чуючи його покликів, стогону, ляменту та покутних слів; нині ж Іван не міг уже видобути й писку, немов у гортані застигав цемент; примари були ще відчутні, та безнадійно невловимі, й мандрівник розумів, чому так сталося: був він завше самотнім, навіть тоді, коли подорожували світом утрьох. А нині пломінець найяскравішої свічки гасне під вітром.

Йдучи, він уперто викликав образи примар. І ось вийшли з юрби три безстрашні горді постаті — на смерть, що колись загнала глибоко в душу двадцятилітньому семінаристові перший страх, який тлів там, наче купина вогкої мерви на осінньому стернищі, і не розгорявся аж так, щоб спопелити пекучу цікавість до світових таємниць, але й не згасав, і відтоді Іван, ляк спізнавши, мусив уже йти з ним у парі, й рівносильно замучували його обережність і допитливість: у цій битві двох взаємозаперечних сил переможцем стати не міг і залишився полоняником обох потуг.

А безстрашні опришки йшли з палаючими смолоскипами замість рук і зневажливо поглядали на Івана, заганяючи його все глибше й глибше в шкаралущу самотності, й лише доторк ліктя відчайдушного Маркіяна додавав йому рівноваги, і він знав, що без побратима навпіл переламається від натиску котроїсь із сил, і кожна його умертвить — одна помстою Божою за цікавість, а друга людською — за страх.

…Після першого року навчання в університеті на філософії, як тільки почалися вакації, Іван та Маркіян подалися пішки в першу подорож через Стрий, Калуш, Коломию — в гори. Минули Косів, не доходячи до Криворівні, звернули на Устєріки, пройшли Біло берізку й зупинилися у Вижниці саме того дня, коли жандарми зганяли людей на міський майдан, а панство самочинно з'їжджалося дивитись на страту опришків.

Шемрав натовп, колихався, чутно було плюскотіння Черемоша в напруженій тиші, аж враз із домініального дому виїхав галопом на коні кремезний чоловік з довгим смоляним волоссям, що вибивалося з–під крисані, — був то пушкарський отаман; він стрелив нагайкою, здибив коня, кінь пронизливо іржав і крутився під вершником, тратуючи передній ряд; люд сахався, готовий розбігтися навтіки; Маркіян та Іван відійшли на берег ріки, а далі відступати було нікуди.

Тоді з–поміж лип, що відгороджували домініальний дім, вийшли три леґені в незаперезаних сорочках поверх холошень: середній, Мирон Штола, мав зв'язані назад руки, а в крайніх, Джурака й Риндзяка, були зовсім чорні — ніхто не міг зрозуміти, чому вони такі; смертники наближалися до шибениць.

Отаман змахнув рукою, з натовпу вибіг пушкар із запаленим смолоскипом, він діткнувся ним до чорних рук Джурака й Риндзяка, й вони спалахнули. Горіло четверо рук, які вбивали багатія Кундака і грабували пана Скарбка, а парубки навіть не писнули; в одного рука згасла, він притулив її до палаючої, щоб загорілася, і йшов. Всі три засуджені зупинилися біля пнів, укопаних під стовпами, з яких звисали петлі; до місця страти підійшов актуарій циркульного суду й зачитав вирок, опришки самі поставали на пеньки, а Мирон Штола сказав до ката:

— Розв'яжи мені руки, я сам…

Хвороблива червінь залила Маркіянове обличчя й ненавистю палахкотіли його очі, а Іван тремтів, тримаючись за Маркіянове плече. Страчені загойдалися на шибеницях, пушкарі гасили вогонь на їхніх руках, щоб не загорілися стовпи.

— Муцій Сцевола… Муцій Сцевола… — шепотіли Іванові зшерхлі губи, і бачив Маркіян, як зіниці побратима звужуються, меркнуть, затуляючи в його душі давкий страх, щоб не вибрався він з неї назовні ніколи.

У другу мандрівку Іван вирушив сам, бо ніхто не вірив йому, що ті ритвини на бубниських скелях, які змалював і академіку Погодіну для розшифрування переслав, — то знаки далеких предків або ж космічне письмо самого Творця, дароване слов'янам достоту так, як у день П'ятидесятниці зіслано Господом на апостолів знання мов тих народів, до яких згодом пішли учні Христові проповідувати його вчення.

За ним ішли невідступні примари, і в якусь мить спало Іванові на думку, що то єдині істоти, які змогли б засвідчити народження рунічного письма, бо ж існували вони завжди, втілюючи в собі первісну природу — ту вічну силу, яка безнастанно прагнула передавати свій досвід прийдешнім нащадкам у переказах, повір'ях, піснях, колядках, а теж — у письмових знаках.

Яків і Маркіян кепкували з Івана, називаючи його ідею–фікс фантасмагорією, чей ніяких графічних знаків вони не знаходили ні в Уричі, ні в Розгірчі, ані в Бубнищах; як ви могли їх не помітити, адже я знайшов і скопіював, а потім Погодіну й Шафарику вислав, і вони вельми зацікавилися моїм відкриттям, та невже ті таємничі письмена дано бачити лише мені одному і ще цим свідкам їхнього творення, які йдуть за мною юрбою, повилазивши з чортополоху, кропиви, будяччя, з тернових ватрищ, на яких несвідомі своїх вчинків бузувіри спалювали живих людей, чарівницями та упирями прозваними; а з тихих заводей виходили вродливі русалки, а теж старезні відьми з обвислими грудьми, які хапають задивлених на русальні танці парубків; із земних нір

повилазили щезники, що бережуть підземні скарби, анциболоти, головаті злидні; з нив вибігли польовики, від чиїх танців хліба вилягають; з усього світу зліталися злі й добрі сили: потворні тролі із скандинавської Гіпербореї, крилаті наддунайські віли, багатоликі тибетські самвари, кавказькі деви–людоїди, благородні апеннінські фації — а серед цього потороччя йшли добрі волхви, які Месію бачили й найскритніші космічні таємниці знають; волхви з Богом Божою мовою розмовляють, і я хочу підслухати, бо тільки в їх речах зміг би знайти ключ до наскельного тайнопису.

Друга Іванова мандрівка пролягала через Пороги, Яблуницю, Жураки; примари йшли за ним, як завше, і він чуйним вухом вловлював розмови волхвів з Богом, а злі деви осідлували необачних подорожніх і в'юнкими, мов ремені, ногами обплутували їх і до смерті заганяли, а чорти з відьмами танцювали в курявах, і треба лише сокиру мати, аби вкинути її у вихор, і він зразу вщухне; та хай собі і лиходіють і танцюють, і оборотники яструбами та совами нехай літають — у такий спосіб живе природа й дає собі раду без людської помочі, а Йванові тільки б таємницю Божу розгадати…

Та дзуськи: в Жураках, де Манявка впадає в Солотвинську Бистрицю, два жандарми у високих чаках хапають його під руки, бо ж він волоцюга, а ще, мабуть, і бунтар — адже ходить селами, з людьми здибується і напевне до непослушенства нашіптує… Е, та він ще й записує — що ж це за такі приказки та співаночки, як дізнатися, що в них приховано; жандарми теж, як і мандрівник, прагнуть розгадати потрібний їм тайнопис…

Хмари клубочилися позаду, й примари вид утратили, немов ті душі, що вальпургієвої ночі безликими виходять на світ із тартарів; може, то тіні середньовічних лицарів, княжих дружинників, бояр, дворян, страчених опришків, смердів, а чи оріян, які вирізьбили на печерних скелях руни, і той градовий шемріт у хмарах — то їхня мова, і треба пильно дослухатися до слів, якими вони колись розмовляли і в таємничих чертах і резах їх вирізьблювали; о, то не фантасмагорія,

дорогі мої приятелі, то загадка, яку повинен розгадати я й нечуваним відкриттям прославити своє ім'я і руський нарід навіки!

Іван оглянувся: привиди губилися в грозовій темені, були безликі й німі; блискавки, роздираючи хмари, тлумили їх, у темряву вганяли, та враз на низьке чорне небо з–поміж двох блискавок вихопилася на гнідому коні зеленокоса літавиця, а чи віла наддунайська, пітьму на мить дивною вродою осявши, вона пролетіла понад землею і зникла в помаранчевому меві над обрієм, ще не зайнятим тучею; в Івана скрутилося серце, що не запам'ятав образу літавиці, проте здалось йому, що то було Юлине обличчя; чому воно в цю мить між блискавок з'явилося, що хотіла повісти кохана: застерегти, щоб не йшов далі, бо там чекає на тебе смерть побратима, і як зобачиш її, то вмить закінчиться твоє дотеперішнє життя, інше настане, і ти розпочинатимеш нову мандрівку — сам–самісінький, бо приятеля, який був твоєю душею, більше коло тебе не буде; вернися, збережи ілюзію присутності друга, не дивися смерті у вічі!

Не завертай мене, літавице, з дороги, якої виминути не можу і права не маю, бо там, куди йду, зупиниться й час мого народу, і я повинен погнати і час і народ попереду себе, як той пастух, що займає вівці повесні на полонину; а чи зумію вчинити це сам — я ж був уже без друга на дорозі в Жураках, над устям Манявки в Бистрицю, і не дійшов до краю, не зумів… З натовпу примар вийшли такі реальні, знайомі й звичні австрійські жандарми, наділи на мої руки бранзолети й повели, волоцюгу й бунтівника, до Станіславова на допит. І тут мене здолав новий, інший страх: давніший, вижницький, був спричинений насильством не наді мною, і біля мене стояв тоді Маркіян, твердю якого я був захищений, а тут опинився під наругою сам, мене розтоптували хамство й сваволя невігласів і циніків, мої записи, які я цінував понад усе, бо в них жила загадка світу, розшарпано, подерто, а мене висміяно; потім мене погнали, мов злочинця, етапом — з жандармських рук у жандармські руки — через Богородчани, Саджавку, Розсільну, Лукавицю, а з Погара стало видно Лімницю і мій Ясень, і я найбільше боявся, щоб знайомі селяни не уздріли мого приниження, а вони бачили

й дивувалися, що ученого поповича привели в село, мов злодія, і вже дали знати отцеві Миколаю, щоб той зітлів зі встиду; на порозі стояла мати, вдивлялася в бік Погара, вона впізнала сина між двома озброєними опричниками, а в нього черевики розбиті й пальці на ногах покривавлені, на руках — кайданки; і що тобі, сину, потрібно від світу цього, що спокою собі не знаходиш; а я, мамо, хотів досягнути Божих чертогів, бо вірив, що Всевишній розкриє мені найсокровеннішу таємницю мого народу, і я восхвалю його вічність на нашій землі, а та таємниця належить лише Творцеві, і я нікому не потрібний в цьому страшному світі…

Новосільська доріжка вихопилася з тракту праворуч й побігла через Неслухів униз до річки Думниці. А над річкою — трибанна бита ґонтом церковця, в якій уже з причини хворості не править отець Маркіян; Іван пробіг поглядом по плину Думниці й зупинився на припадистій офіцині[91] біля поміщицького двору, відведеній під новосільську плебанію, й не зміг іти далі: а що коли його вже немає — як і куди податися самому?

На околиці Неслухова, біля дороги, стояла запряжена двома шкапами оббита лубом бричка з околотом на сидінні. Фірмана біля повозу не було, коні паслися на мурузі — напевне, то балагула зупинився на попас, шкода, що раніше не натрапив на нього, чей із самого Львова довелося йти пішки… Порозглядався й побачив візника, що сидів на колоді біля заростого кропивою хатища; був то дебелий чолов'яга, одягнений в суконну гуню, підперезаний черкеським поясом з газирями, в шкіряному плескатому кашкеті.

Іван полохливо відвів очі від незнайомця, який в одному менті пильно вчепився в нього поглядом, й пішов далі, начеб не помічаючи його, та їхні очі мимоволі зустрілися, й обидва втямили, що колись у житті здибалися.

Ця здогадка приторочила Івана до місця, де сидів візник, і вже вони обидва начебто мусили привітатись або хоч обмінятися якимись

необов'язковими фразами, і спитав Іван, чи то тут станція балагулів; візник недбало відказав, мовляв, на цьому місці стояв колись його вітцівський дім, то звернув з тракту поглянути й ось що побачив: усе минає, все пропадає — фортуна! — а курсує він між Миколаєвом і Бродами, то чи не треба підвезти?

— Хіба що завтра–післязавтра, до Ожидова буде мені потрібно, — сказав Іван. — А ви львівський? — спитав по хвилині обережно.

— Я світовий, — цвьохнув візник карбачем, — і не ваша то справа. Що ж то за мода така — допитуватися про родовід кожного стрічного?

Іван геть знітився й швидко подався доріжкою вниз до річки; візник тим часом заліз у бричку, натягнув віжки і стрельнув пугою, розвертаючи повоза; виїхавши на дорогу, тпрукнув на коней й гукнув услід подорожньому:

— Моя станція в Буську біля корчми, пане Вагилевич! — І бричка покотилася по тракту.

Розділ другий

За бричкою знялася курява і зникла за пагорбом, а Іван усе ще стояв, зупинений окликом загадкового балагули, який звідкись знає його прізвище, і враз ні з того ні з сього проступила в пам'яті парсуна, що колись протиражувалася в десятках газетних фотографій у рубриках кримінальної хроніки: чимось нагадував балагула того зухвалого волоцюгу, який десять років тому з невідомих причин серед білого дня застрелив на Личакові актуарія карного суду Зайончковського; ця здогадка, зрештою, була нісенітною, бо як би то злочинець, який і досі перебуває в розшуку, міг собі спокійно балагулити дорогами Львівщини; Вагилевич одразу її відкинув; він подався стежкою в бік панського двору, біля якого причахнула низенька офіцина — новосільська плебанія, та нав'язливі догадки про особу балагули й далі чіплялися

свідомості, ніби спиняли, щоб не йшов так швидко; ось уже місток з ажурним поруччям переводить стежку через Думницю до двору; Іванові згадалося, що убивця Зайончковського був ще знаний як театрал, який водив за свій кошт міську голоту до театру Яна Непомуцена–Камінського на якусь там виставу, й після атентату директора тягали з цього приводу на допити; а ще перед польським повстанням через центр міста на Льошанівку, де кнайпа "Пекелко", провадив двометровий гевал у циліндрі клепарівський набрід на пиво, й попереду юрби завжди підбігав базарний музика Ясьо Сакрамент, витинаючи на скрипці личаківського штаєра та приспівуючи: "Boś ty, Mańko, fest dziewczyna!"[92] — та невже це той самий отаман клепарівських волоцюг, який після погрому повстанського полку Августа Бєльовського над Стиром вернувся до Львова в конфедератці польського офіцера й у кнайпі хлюпнув бокал гарячого пуншу в обличчя царському резидентові й за це потрапив до тюрми: справа була голосна, й після того, як убивця Зайончковського зник зі Львова, плітки і правда про отамана волоцюг ще довго квасилися серед зацькованого поліцейськими нишпорками поспільства — від аристократів до базарних сидух.

Яке ж його прізвище, а–а… таж той таємничий балагула — то Міхал Сухоровський з Неслухова!

Ну і нехай собі балагулить, якщо не боїться, заспокоїв себе здогадкою Вагилевич; він невтримно наближався до плебанії й, боячись найстрашнішої звістки, сповільнював ходу, відганяючи думку про непоправне згадками про Маркіяна.

То було три роки тому. Саме тоді Маркіян перебрався з Гумниськ у Нестаничі, зайнявши там парохію, а Вагилевич, який через свої безперервні мандрівки спізнено закінчив богослов'я, titulum mansae[93] від Ірода, як семінаристи називали митрополита Михайла Левицького, не отримав, оскільки непотребне захоплення фольклором та демонологією завадило йому засвоїти церковний спів. Крім того, Вагилевич не знаходив собі пари й не міг подати до випускної семінарської комісії шлюбного свідоцтва, а без того преціньне

висвячують; щоб заробити собі на прожиток, досліджував родоводи польських аристократів, і врешті йому пощастило: представив поетові Юзефові Дуніну–Борковському його родовід, який сягав аж династії Пястів. Розчулений граф відпустив дослідникові кімнату в своєму будинку на вулиці Галицькій, призначив для нього прислугу, розпорядився пошити пролетарієві модний фрак, щоб не з'являвся перед вищим товариством у семінарській сутані, й Вагилевича настиг несподіваний достаток. Борковський водив його на редутові забави в аристократичні доми, а найчастіше виїжджали до панства Сєраковських в Ожидів, пан Юзеф представляв Івана як енциклопедиста, а оскільки новіцій писав вірші, дами називали його "нашим Петраркою", дівиці ж мліли перед ним і зізнавалися в коханні.

Увага панства задурманювала помисли Вагилевича, хоч глибоко в душі він усвідомлював, що ті надмірні похвали фальшиві суть, сам–бо добре знав свої поетичні й наукові можливості, — слави жадав, але заслуженої, й ніхто його пекучого прагнення не бачив і не розумів, тільки одна пані Анеля, дружина ожидівського дідича Владислава Сєраковського, сліпучо вродлива аристократка й водночас безпосередня й мила особа, якось на забаві присіла біля Івана й, задивившись у його глибокі чорні очі, проказала шепотом:

— Ви інший, особливий, і ніхто вас тут не розуміє, я навіть не розумію, чому ви серед нас… А може, той затаєний талант, який маєте, не рущині потрібен, а польщизні, і тому ви тут… Я часом прислухаюся до ваших розмов з тутешніми нудними політиками й відчуваю: ви більший, ніж думаєте.

Іван нітився, дивлячись на красуню з чужого світу, таку прихильну до нього, заздрив панові Владиславу і притлумлював у собі щемне почуття захоплення.

— Я мушу десь знайти себе, пані Анелю, мене не приймають свої, а чужі заманюють, я ж хочу, щоб моя праця належала рущині, бо русин єсьм.

— Мене зворушує ваша відвертість, пане Янку, ви справжній, без тіні фальшу, але ж не вкрадуть, я думаю, вашу працю мої родаки… Гадаю, що для вас корисніше перебувати серед польських аристократів, ніж серед малописьменних сільських попів. Хто вам може тут завадити працювати для свого народу?

— Заспокоєння вигодами, пані Анелю… Я думаю не раз, чи не краще мені піти геть?

— Мені було б жаль. У нас так мало можна почути розумних бесід — самі вівати!.. А втім, порадьтеся зі своїми приятелями, я зовсім не розумію, чому ви, перебуваючи серед нас, повинні відчужуватися від пана Шашкевича, від пана Головацького, — я ж знаю їх, а хто після виправи в Диків вас не знає? А з дідом Маркіяна, отцем Авдиковським з Підлисся, ми були в найкращих стосунках…

— Дякую, пані Анелю, я вам одній беззастережно вірю…

Після цієї розмови Іван вибрався в Нестаничі до Маркіяна, й між побратимами спалахнула шорстка перемовка.

З перших Іванових слів відчув Маркіян, як до приятеля закрадається мана самозакоханості й приподобання сильним світу цього; і звідки це могло взятися в нього, думав Шашкевич, адже, крім науки, Вагилевич нічого ніколи знати не хотів і запобігливістю не грішив, та, видно, сама наука манила його у свій затишок, і він відчужується в ній від боротьби на відкритому полі… Та й справді: Іван спробував ступити до двобою тільки раз і поквапився розкаятися на допиті в ректора семінарії Венедикта Левицького з приводу своєї участі у виданні "Русалки Дністрової" — Маркіян знав про це, хоч Іван йому й не зізнавався; потім шукав захистку в Погодіна, а коли зв'язок з московським академіком видався небезпечним, заховався у графа Дуніна–Борковського, піддавшись спокусі вигод і примарної слави.

— Чого ж ти прийшов до мене, Іване: скаржитися на нещирість пана Юзефа чи шукати мого запевнення в його благородстві — щоб отримати право залишатися в його товаристві, де тобі спокійно і ситно живеться?

Маркіян був непоступливий і вимогливий.

— А чи не думаєш, Іване, що ступив єси на стезю зради наших принципів, знайшовши тихе кубельце у ворожому середовищі?

— А чи можна, Маркіяне, стати справжнім ученим, перебуваючи в цілковитій залежності від не визнаних ніким національних принципів, які звужують можливості вченого, котрий знаходиться в чужому оточенні й мусить шукати путівців для компромісу з ним, аби не замурувати себе в шкаралущі ідей, несприйнятливих для цивілізованого світу?

— Ти шукаєш лазівок для виходу із ситуації, в яку потрапив під моїм впливом, і не думаєш про те, що раніше чи пізніше компроміс з чужим оточенням виліпить з тебе польського або російського науковця, але ніколи не русинського.

— Але ж неможливо нині стати виключно русинським ученим, представником еліти народу, якого світ не знає — проте зможе дізнатись, але тільки тоді, коли ми його піднімемо на рівень європейської цивілізації?..

— Якою ціною? — спалахнув Шашкевич. — То ж скажи, чому боїшся — якою ціною?!

Вагилевич тихо покинув Маркіянове приходство — більше приятелі не зустрічалися… Аж недавно від Августа Бєльовського Іван дізнався, що сухоти здолали Маркіяна, і він лежить при смерті. Чи то вогонь непокори спалив його, а може, непокора зродилася від усвідомлення

скороминучості життя? — думав Вагилевич, квапляючись до Новосілок, щоб порозумітися з побратимом хоча б перед його смертю.

Не впевнений був, що застане Маркіяна живим, тож продумував зустріч з ним, якої ніколи не було… Начебто вони удвох вийшли з плебанії в Нестаничах й подалися доріжкою, що пробивалася крізь віття плакучих верб, а куди вела, Іван не знав, а втім, йому досить було того, що поруч з ним іде вірний приятель, й вони продовжують прикро обірвану колись розмову…

Іван перший зважився порушити мовчанку, він підвів голову, щоб зазирнути в очі Маркіянові, й сторопів, побачивши, що поруч з ним іде не Шашкевич, а його двійник, який того ж року, коли Маркіян виїхав зі Львова на парохію до Гумниськ, з'явився в семінарії й відразу — впевнено і нахрапом — почав заповнювати собою порожнечу, що утворилася на місці, котре дотепер належало Шашкевичеві. Потуги його здавалися марними, а зрештою, крім Івана, ніхто й не помічав амбіціозних аспірацій новоявленого парвеню; а він, такий же, як і Маркіян, високий і стрункий, з такою ж буйною зачіскою, зумисне укладеною хвилями достоту так, як кучерявилось волосся в Маркіяна, із ніби всмоктаними щоками сидів у семінарській читальні на тому самому місці, що колись Шашкевич; згодом семінаристи, а серед них і переросток Вагилевич, почали слухати його поезії, які він голосно видекламовував перед питомцями в коридорах… Іван ревниво вловлював у тих віршах безсоромний плагіат із поезії Шашкевича — "руська мати нас родила, руська мати нас кормила"; а на честь тезоіменитства цісаря Фердинанда двійник виголосив від імені питомців семінарії промову руською мовою в Успенській церкві — так самісінько, як це зробив Маркіян Шашкевич у 1834 році, й семінарський, університетський і загалом львівський учений люд поволі почав звикати до з'яви нового руського будителя; дехто вже називав його другим Шашкевичем, і парвеню цим вельми пишався; був він настільки фальшивий, що навіть не підозрював у собі цього морального ґанджу, і титул "другий" нітрохи його не бентежив; двійника задовольняло все, що виносило його на видноту; зрештою, він не лише бездарно

наслідував поезію Шашкевича, а й виробив подібний почерк, спритно засвоїв його манери, й мало хто помічав, як він, відтворюючи у своїй мові запальність Шашкевича, впадав у фальшиву патетику — достоту так у червні наслідує солов'я шпак; двійник, немов гофманівський Цахес, жив енергією Шашкевича і, ненавидячи його в душі за справжній Божий дар, не міг без Маркіяна існувати, мов омела без дерева; був це питомець семінарії, молодший за Шашкевича літ на десять, — син зрусинізованого польського шляхтича з Тернопільщини Іван Гушалевич.

Він водно приповзав до Вагилевича, і, певне, йому здавалося, що обіймаючи за плече Маркіянового побратима так, як це полюбляв робити Шашкевич, створює нову "Руську трійцю", стаючи її провідцем; Гушалевич притягав за руку ще й Миколу Устияновича, щоб самому стояти посередині трійці, й закликав маляра Станішевського, щоб у такій позі змалював їх; Вагилевич утікав від нього, а спекатись не міг: парвеню навіть за своєї відсутності жив у Івановому зогидженні — тому й привидівся йому в цю хвилину, й відступив Вагилевич, побачивши поруч з собою Маркіянового двійника, але той умить розплився: з–під віття плакучих верб вийшов справжній Маркіян і запитав, чому Іван так пильно приглядається до нього.

— Ти чув що–небудь про Гушалевича, Маркіяне?

— Знаю, що є такий молодий пііт, проте не мав нагоди з ним познайомитися, а його поезій не читав… Але чому ти з нього почав розмову?

— Він переслідує тебе, мене, нашу "Трійцю". Він твій безличний епігон!

— Ти завжди був здатний до перебільшень. Може, воно так не є… А те, що він мій, як ти кажеш, епігон, — честі мені не робить. Доброго поета наслідувати неможливо.

— Я з цим згоден… Але в доброго поета можна красти думки, образи, перемелювати їх на своїх жорнах і видавати людям грис[94] замість петльованої муки, і читач згодом навчиться споживати навіть макуху. Він у тебе краде!

— Знову перебільшуєш, в мене нема чого грабувати. А втім, не звертай уваги, хай вчиться хлопець, чей так мало в нас руських поетів.

— Ти невиліковний патріот, тобі — хай і бездарне, аби лише руське.

— Чи не з причин недосконалості руської мови ти почав писати по–польськи?

— То салонні вправи, я їх не трактую поважно.

— Почекай, травестія Котляревського теж не належить до серйозної поезії, але чомусь автор не написав "Енеїду" по–московськи.

— Але ж російською опублікував мій матеріал про рунічне письмо академік Погодін у "Московском наблюдателе", а Шафарик у "Часописі чеського музею" надрукував мою статтю "Печери в Розгірчу" — і що в цьому поганого, що за допомогою чужих мов мої розвідки побачили світ?

— Звісно, нічого поганого в цьому немає, але подумай, чому Погодін так охоче надрукував твій матеріал, чому навіть не звірив його наукової достовірності? Зрештою, він сам у своїй передмові до твоєї статті пояснив — чому: на Уралі, мовляв, знайдено подібні писемні знаки! Господін Погодін, щоб зайвий раз утвердити панславістську ідею єдиного народу від Чукотки до Карпат і переконати тебе, що ти не є автохтоном на своїй землі, а походиш від чудських племен, опублікує не лише твою вигадку про руни, а й усе, що підтверджує його концепцію. А хіба ти в цьому не переконався під час нашої зустрічі з ним?

— Ти ніколи не зможеш довести мені, що рунічне письмо в галицькому вияві не існує. Я ж його знайшов і життя своє присвячу, а розгадаю й доведу — таки доведу нашу предковічну автохтонність на цій землі… Вибач, Маркіяне, але патріотизм, як на мене, то не лише палкі заклики, а й праця. Я не декларую, як ти, любові до Русі в поезіях, я хочу утвердити це почуття через науку. Не ділю світ, як це роблять маніхеї, на два світові начала: царство світла — Господнє і царство темряви — диявольське, і не розтлумачую цієї антиномії — мовляв, усе, що руське, від Бога, а все неруське — від Сатани…

— І даремно: кожен має на своїй землі свого Бога і ворога — Сатану. Але щоб це зрозуміти, спробуй знайти істину в своїй душі, створеній одночасно із світла й темряви. В тобі без упину бореться добро із злом, і щоб розділити їх і стати на якийсь один бік, мусиш дати назву і добру і злу. Чей не даси добру ім'я ворога, а злу ім'я матері своєї… А як усвідомиш ім'я матері і ним назвеш рід свій, тоді народиться в тобі готовність заради нього жертвувати своїми благами. Та водно пам'ятати мусиш: сила темряви в тобі не вбита, вона тільки жде присмерку світла твоєї душі.

— Тоді я повернуся до попередньої нашої розмови: чому ти толеруєш Гушалевича, який при світлі твого полум'я темряву в собі спороджує?

— Я не знаю цієї людини, Іване. Знаю тебе й застерігаю, щоб ти не двоївся, як мій епігон: мене він не запосягне, а себе втратить. Така небезпека чигає й на тебе. Ти втішаєшся своїм розумом та, мудрим вороном будучи, в пір'я глупої пави прибираєшся… Але якщо в твоїй душі не залишиться нічого від Руси, то ім'я твоє розвіє вітер по степах, життя стане каменем в землі глибоко, надія сплине, мов піна на водах, і сліди днів твоїх пропадуть у мертвій пустелі.

— Мойсей викресав з каменя воду, а саксаул смокче вологу з сухих пісків.

— Хай тобі допоможе в цьому Господь…

Не відбувалось ніколи подібної розмови між Маркіяном та Іваном, наверзлась вона йому на путівці, що біг понад Думницею до панського двору, а могла б і відбутися, якби Вагилевич, пізьми[95] на приятеля не затаївши, прийшов до нього вдруге.

Та вдруге він приходить надто пізно…

Іванові хотілося, щоб путівець був якнайдовшим, щоб не мав він кінця, й тривога, серце вимучуючи, то підганяла, то спиняла: як там Маркіян і чому він, такий молодий, енергійний і всім, а Вагилевичу найбільш, потрібен, — чому він умирає?

Іван то приспішував, то сповільнював ходу: тепер, як і завжди, він прагнув руху, водночас боячись його; все життя прямує туди, де небезпечно, — начебто не зі своєї волі, а вищою силою гнаний, немов астероїд, а все ж незборима цікавість пізнати невідоме, таємниче, ризиковане жене його до цілі, і кожного разу, досягнувши її, він тяжко розкаюється: так було і у Вижниці, і в Жураках, і на допиті в ректора Венедикта Левицького з приводу арешту накладу "Русалки Дністрової"… Чому Маркіян ні разу не спитав, про що власне йшлося на тому допиті і як повівся Іван, — не знав про це нічого? Чи знав усе й не захотів нагадувати приятелеві ще про один його страх — вічну покару за грішну спрагу пізнання?

Я ж ніколи не вірив, Маркіяне, що справа видання руського альманаху — "Зорі" чи то "Русалки" — аж така важлива для нашого народу, як ти нас у цьому переконував, але не міг опиратися твоїй волі, я соромився признатись, що боюся брати участь у нецензурованому виданні й через те втратити місце в університеті, адже без офіційної освіти і священицької посади не зміг би продовжувати наукової діяльності, яка мала стати — так я визначив для себе — сенсом і способом мого життя; я не надаюся до конспірацій, зрештою, нам,

русинам, треба спочатку усвідомити свою приналежність до руського народу через пізнання власного духовного світу й через ідентифікацію з духовним світом Руси, а це можливо зробити лише дослідженням фольклору, оскільки він єдиний може засвідчити вік нашого народу та його автохтонність. І аж тоді, коли переконаємося, що ми і народ — одне ціле, тоді матимемо право подавати за нього голос як його еліта. А поки що у нас нема науки, якою ми могли б запевнити світ, що єсьмо самостійною нацією, а не гілкою польського чи московського народів, — чей же самі цього ще до кінця не певні. Тому я завше був більше схильний до дослідницької роботи, ніж до революційної діяльності, не маючи при тому викристалізованої ідеології… В той час, коли видавалася "Русалка", я писав наукову розвідку про свято Коляди — найпервісніше свідчення існування нашої нинішньої мови в сиву давнину. О, якби мені вдалося розшифрувати наскельне письмо — щоб воно зазвучало мовою колядок!..

Так, на тому принизливому допиті я відрікся від тебе, Маркіяне, і від Якова теж; вам тоді вже нічого не загрожувало, ви отримали посади, а священиків ніхто не може покликати на військову службу, мені ж світилася муштра: сам губернатор Фердинанд д'Есте розпорядився відправити мене в діючу армію, я ж бо через свої мандрівки залишився на першому році студій, тому сказав неправду: мовляв, ти без дозволу надрукував у "Русалці" мою передмову до народних пісень, яку я дав тобі лише для ознайомлення; я відрікся й від Погодіна, буцімто ніколи з ним не стрічався, і це була теж неправда, але таким чином з'явилася в мене можливість закінчити працю "Слов'янський празник Коляди", яку потім тому ж Погодіну й вислав для публікації; я це дослідження вважаю вартіснішим від "Русалки" і тому…

Ти ж знаєш: я змалку записував колядки від вайди[96] Якима Дідуха в Ясені, потім від Василя Смеречинського в Дулібах, від Пилипа Сабладаша в Синєвидному, ходив до Яворова, Глинян, Ожидова, Зарваниці; в Розгірчі вайда Павло Осташків наспівав мені п'ятдесят колядок, у цьому ж селі я вперше побачив на печерних стінах рунічне письмо, і ти уявляєш — воно могло б таки зазвучати мовою колядок! Я

написав про це Павлові Шафарику, Михайлові Погодіну, і вони опублікували мої листи… Я стою нині на порозі великого відкриття, тисячу разів вартнішого, ніж видання альманахів!.. Прости мені, Маркіяне…

Покаянна мова враз затихла в розтерзаній душі Вагилевича — стежка перебігла через місток над Думницею й вийшла на подвір'я плебанії. У вікні Іван побачив силует жінки, може, то Маркіянова дружина Юлія; і моя кохана має таке саме ім'я, подумалося йому в цю мить недоречне; двері офіцини рвучко відхилилися, і на порозі стала струнка вродлива жінка з важким гуглем на потилиці; Юлія Крушинська поволі, нерішуче ступала східками вниз, а потім кинулася до Івана й припала до його грудей.

— Люди дізналися, з'їжджаються, вже замешкали в дідича. Август Бєльовський, Іван Вендзелович і ще якийсь семінарист, я його не знаю, — говорила спішно, ніби квапилась вернутися до хворого. — А Маркіян на вас чекає, він весь час вимовляє ваше ім'я, як добре, що ви прийшли, пане Іване, мій муж помирає… — Вона не хлипала, не ридала, тільки запитувала дивуючись: — Чому він так рано? Ну чому?..

Маркіян лежав на ліжку, спершись на високо підбиті подушки, марне обличчя було без кровинки, і знову непотрібна думка прошила Іванові мозок: а чи зумів би Гушалевич нині уподібнитися Маркіянові? Шашкевич ледь відірвався від подушок, але підвестися не зміг, усміхнувся і примкнув очі, ніби хотів приховати утіху, що бачить побратима, потім проказав:

— Щось–то я геть ослаб, Іване, і тому хотів… Добре, що хоч ти прийшов, бо Яків далеко, де ті косівські Микитинці… Він нічого, напевне, й не знає. А ти…

— Все добре, все добре, Маркіяне… Та що я кажу — добре. Прекрасно! Місяців зо два тому приїжджав до Львова з Березані… —

Вагилевич розщепив течку й почав чогось у ній шукати. — Знайшов!.. Тож кажу, приїжджав з Березані Платон Лукашевич, він забрав у мене "Русалку", а для тебе передав від Тараса Шевченка "Кобзаря". Ось!.. Та ти заспокойся, заспокойся, тобі не треба хвилюватись… — Іван стиснув губи, дивлячись, як по Маркіяновому обличчю котяться сльози.

— Яке щастя, — долаючи спазму, вимовив Шашкевич. — Яке щастя для мене, що ти встиг… О ні, брате, ти помилявся, коли казав, що "Русалка" — то писк дитини. Лункий то мусив бути крик, коли його аж там почули… І зійшлася докупи вся Україна…

Маркіян бездумно гортав "Кобзаря", а Іванові в цю мить згадалася Вижниця, й він подумав: це ж там прийшло до нього завзяття й спалило…

А Шашкевич, дивлячись на Вагилевича, міркував: Іван полохливий з природи, проте завше преться на рожен. Дай Боже, щоб страх не здолав його, як мене не стане… Дотепер ми йшли рівнобіжними трьома дорогами, які властиво були єдиним шляхом, а нині Іванові, і Якову теж, доведеться обирати інший…

Юлія дивилася на мовчазну перемову побратимів і думала: а що більше варте — життя Івана чи Маркіянова смерть?

Втім Шашкевич відкинув набік голову, губи в нього заворушилися, Іван почув шепіт:

— Віра без добрих вчинків не встоїться, вона без добрих діл мертва, як тіло без душі… хто ближньому гірку чинить кривду, хто дитину не навчить, хто блудного не наверне на дорогу, той не християнин… Отже слухайте: одкрилася наша рілля, сіймо, а збирати будем…

Вагилевич подивовано глянув на Юлію, вона приклала палець до уст:

— Не заважайте… Він, коли впадає в непам'ять, шепоче свої псалми.

Губи в Маркіяна кволо ворушилися, все тихше й тихше вимовляв слова:

— Той, хто звелів нічому зродити світи, величнеє сонце, місяць і тьми звізд, хто звелів темноті перекинутися в світло, хто невидимим оком бачить гадки душ наших, хто спряг собою безначаток і безкінець, той з тобою…

Маркіян протягнув до Івана руку, легко стиснув його зап'ястя і далі без упину шепотів; Вагилевич прислухався до тихого голосу, що долинав, немов із потойбіччя, від Бога, який тепер перевіряв кожне мовлене слово, щоб правдиве було, — воно ж бо останнє на сім світі.

Шашкевич все міцніше стискав долонею Іванове зап'ястя — був це тепер для нього єдиний зв'язок між живим і потойбічним світами; Маркіян прагнув іще земним словом з'єднатися з дійсністю, та враз зів'яли пальці й упала на простирадло рука; Вагилевич відчув, як Маркіянова душа гаряче огортає його і звільна холоне, віддаляючись туди, де все є таємницею, якої збагнути нікому не дано.

— …вітер не роздмуха, зима не схолодить і далечінь не переможе! — голосно зазвучала Маркіянова мова і обірвалася.

Очі вмираючого повернулися до дружини й застигли, Юлія закрила Маркіянові повіки.

Цієї миті до спальні вбіг дворічний русявий хлопчик і, ніби зрозумівши, що батько відходить навіки, заволав:

— Татку! Татусю!

— Тихенько будь, Владку, — пригорнула мати синочка до подолка. — Татко заснув…

Зелень мліла під палючим сонцем, зупинилася вода в річці, природа тишею благословила смерть… Від помістя пана Галяшкевича до цвинтарної гори за селом рушила людна похоронна процесія: з усіх околиць до Новосілок стікався нарід, щоб провести на вічний супокій отця Маркіяна, якого прихожани любили за кришталевий голос, мудрі проповіді, а теж за статечність і вроду. Завчасно обірване молоде життя отця додавало людям жалю, похоронний спів супроводжувало жіноче голосіння.

Домовину несли поперемінно церковні браття, а перед цвинтарною хвірткою паламар попросив гостей зі Львова підставити плечі під труну. Август Бєльовський кивнув Вагилевичеві, щоб став попереду, та Йвана випередив молодий семінарист, якого тут, крім Вагилевича, ніхто не знав; Іван і гравер Вендзелович підхопили труну ззаду, і скрушно стало Вагилевичеві від думки, що цей беручкий хлопець із зовнішністю Шашкевича використовує для своєї вигоди навіть хвилину печалі; та невже на зміну подвижникам мають прийти їхні імітатори, бо природа лише раз на століття породжує геніїв; польський історик Бєльовський у глибокій печалі несе домовину руського поета, піт і сльози котяться по його обличчю й дзюрком стікають з опущених підковою вусів; поруч з Бєльовським ступає сповнений гідності, самоповаги й упевненості Іван Гушалевич і вигляд його говорить: отверзіть, люди, печаль свою, справа великого покійника переходить у надійні руки; Вагилевичеві стає незмірно тоскно, ніби аж цієї миті він назавше втратив Маркіяна, — на очах забрав його у свою власність недостойний і не посвячений у Маркіянів чин пройда; ще не встигло захолонути тіло, а вже пам'ять покійного зневажена: його ідею завтра ж перетягнуть на свій копил славолюбці, і я залишуся не тільки без побратима, а й без його духовного спадку, який розхапають вискочні, немов ті римські легіонери, що на Голгофі кидали жереб і ділили Ісусові ризи.

І ще думав Вагилевич, що Маркіянові тепер набагато легше, ніж тим, які залишилися: його душа витатиме в Господніх чертогах після праведного чину на землі, добра пам'ять про нього навіки залишиться серед людей, а співтворцям Шашкевичевої ідеї припаде трудний обов'язок зберегти її, не дати розтерзати чужинецьким ненависникам і своїм страстотерпникам чужої слави; три рівнобіжні дороги зійшлися до могильної ями, а далі кожен із позосталих вибиратиме свою, а хто порадить, яку обрати, коли порадника не стало; парох із Задвір'я править панахиду на цвинтарній горі, палко промовляє над труною Гушалевич, запевняючи опечалений люд, що світлий Маркіянів чин понесуть і помножать гідні спадкоємці; і звідки він тут узявся, хто уповноважив його виголошувати прощальне слово; дяки надривно співають "вічну пам'ять"; врешті затарабанило груддя на деко домовини, і впала на горбок сухої землі пані Юлія; нарід поволі розходився увсібіч, а дехто потягтувся шнурком до плебанії на поминки; Іван не може йти разом із парвеню до дому смутку, де знову звучатиме фальшива мова, просякла вдаваним жалем і патетикою, він обнімає Юлію, торкається до ліктя Бєльовського й віддаляється неслухівською доріжкою до тракту.

Блукав поглядом по обрію, до якого серед бурі полетіла літавиця, назавше полишивши громаду примар; ніде не побачив зеленокосої діви, тож був нестерпно самотній і загублений, немов човен без стерна на штормових хвилях… Тобі таки добре, Маркіяне, ти чесно виконав свою місію на землі: полишив народові руську ідею, і тобі тепер байдуже, що вона, аби не знидіти, має живитися надалі нашою енергією, а чи вистачить її в нас? А може, і в тебе, якби ти мусив далі жити, енергія твоя урешті б вичерпалася?

Згасав день 7 червня 1843 року.

Розділ третій

Спекотний день примерк, йти крізь ніч до Ожидова Вагилевич не наважився й на передмісті Буська завернув до корчми, щоб повечеряти

й підночувати, а завтра, якщо трапиться візничий, добереться до маєтку Сєраковських. На балагулу особливих надій не покладав — до пішого ходу йому не звикати; як ніколи досі бажалося Іванові чимшвидше допасти до кабінету, відведеного йому гостинною панею Анелею в мезоніні ожидівського палацу, розкласти на столі свої записки й розпочати працю над книгою "Слов'янська символіка". Вирішив зупинитися в Сєраковських надовго, аж поки не відчує, що розпочалося в нього інше життя, бо це, яке тривало досі, здалося враз ілюзорним, начебто ним самим вигаданим, несправжнім, достоту, як ті примари, що супроводжували його завше в мандрівках.

До корчми провадила піщана вуличка, й Вагилевич, довгою ходьбою в ногах підбитий, важко човпав, наздоганяючи трьох дідів, що, побравшись позашиї, галайкали дяківську лічилку: "Ой ти, дяче навчений, між школами вивчений, скажи мені, дяченьку, що то єсть "один"? — Один син Марії, що на небі церкву діє, над нами на небесі і на землі!" — певне, закропилися старигани на поминках або на хрестинах і повертають до корчми, щоб доправити; були це єдині реальні постаті з громади примар, і Вагилевич зрадів, що настигне їх й, можливо, щось від них запише; професійна цікавість відтиснула гнітючий похоронний настрій, а в пам'яті заталаніла улюблена колядка про трьох товаришів — біль–місяченька, дрібен–дощика і ясен–сонечка, що в тяму запала ще в дитинстві; каже місяць: нема понад мене, бо як зійду ввечір підлобні, то освічу гори й долини, поля й дубрави; а дощик каже: нема над мене, як же я піду три рази в маю, розвеселю гори й долини, жита й пшениці; і каже сонце: нема над мене… і стихла колядка, бо сонце згасло, і світ зневиднівся, захолов місяць і дощ зболотнів…

У корчмі за шинквасом стояв рудий корчмар, він низько поклонився, пана забачивши, й подріботів до дубового стола, що переполовинив корчемну залу, поставив перед захожим тарелю зі смаженою рибою й пугар горшки; Вагилевич проглянув темрявну печеру корчми й таки побачив зниклих на хвилю трьох реальних дідів, що вихопилися живими з гурту примар; діди гіркотою гіркоту заливали, а далі почали ревіти волоцюжну пісню про літа, що пролетіли, мов дощова хмара, а тепер на

нас упала тяжка Божа кара; Вагилевич зіпер голову на схрещені руки і крізь хилитливий від полумені шабасової свічки просвіток вдивлявся в дідівські обличчя, зорані зморшками, а по них стікав горошинами піт, нібито від натужного співу витискалася з тіла понадміру випита горілка; лисі голови багровіли, коли діди спонатужувалися на найвищі нути, хилиталися і цоркалися вряди–годи, мов великодні крашанки, роти були перекошені від реву, і з них вишкірювалися штурпаки рідкозуб'я; Вагилевич, зрештою, впізнав дяка, піддячого й паламаря з Новосілок, які на похороні так само виснажувалися на "вічную пам'ять", тільки ритвинами зморщок текли тоді сиві сльози; й коли дяки на мить затихли, щоб пригадати іншу жебранку, спитав Вагилевич, чому псалмів не співають; а тому, відповіли скрушно церковнослужителі, що свята у нас уже нема і ніколи більше не буде: он у дяковому Псалтирі букви зблякли від людських сліз, на поминках пролитих; паламар ключі від дзвіниці впустив у студню, коли нахилявся води набрати, бо ємость умлівала; в піддячого кадильниця погасла, а парох помер, і вже нікому не знадобляться ні псальмоспіви, ні пахучий ладан, ані дзвін церковний.

І більш нічого не спитав Вагилевич, сущу правду почувши: п'яні дяки співали все тихше й тихше, шабасівка догоріла, скапавшись на столі калюжкою воску, й діди безслідно розчинилися в темряві; Вагилевич до самого ранку сидів за дубовим столом, сперши голову на руки…

Вже послюднівіло корчемне віконце — десь там, за буськими садами, проколювався день; дяки, знесилені від співу й випитого трунку, розпачливо хропіли, поклавши голови на стіл, немов під гільйотину; Вагилевич на хвильку теж задрімав, а коли прокинувся, білів уже день, дяків у корчмі не було: може, вони примарились йому вчора — так траплялося вже не раз в Івана, що ілюзія ставала для нього дійсністю і навпаки; він підвівся з–за стола, підійшов до корчмаря, який уже порався за лядою, заплатив і вийшов у свіжу прохолодь ранку.

Втім із тракту на піщану вулицю круто завернула запряжена шкапами бричка, з сидіння звівся на ходу двометровий гевал у суконній гуні, підперезаній черкеським з газирями поясом, шкіряний кашкет

збився на потилицю; він голосно тпрукнув, не так на коней, як даючи про себе знати корчмареві; рудий шинкар притьмом вибіг і, низько кланяючись, зацецелив, вітаючи клієнта, він погойдував обома руками, показуючи на корчемні двері; візник пройшов повз Вагилевича, який позадкував з доріжки на моруг, й, навіть не глянувши на нього, гарикнув євреєві:

— Etwas essen und trinken![97]

Балагула ступив на поріг корчми, затримався, повернув голову й аж тепер удостоїв своєю увагою Вагилевича:

— Їду до Ожидова, добродію! Якщо вам треба, то за гульдена підвезу.

— Буду вельми вам зобов'язаний, пане Сухоровський, — приголомшив Вагилевич у свою чергу самовпевненого балагулу.

Візник нервово смикнув головою, зміряв з висоти свого зросту співрозмовника, й зухвала посмішка заграла в куточках уст; він мовчки зайшов до корчми, рудий єврей ще дрібніше зацмокав і подріботів слідом за ним, примовляючи:

— Це–це–це, все буде рихтіг, так, як ви кажете, вашмость королю, я знаю, що вашій величності до смаку! Ой вей мір, ой вей мір…

Вагилевич стояв у нерішучості: почекати чи тут же вийти з подвір'я й податися пішки до Ожидова; проте цікавість ближче пізнати цього оригінала перемогла, а ще додалося її від високого титулування, яким щойно так запопадливо сипав корчмар; зрештою, балагула все одно наздожене, бо двох доріг від Буська до Ожидова немає; до Вагилевича почав добиратися сумнів, чи варто зв'язуватися з волоцюгою, однак не міг–таки пропустити нагоди запізнатися з ним ближче; довго Іванові не

довелось чекати: балагула, видно, поспішав, бо ось вихопився з корчми, вскочив у бричку й, натягнувши віжки, кинув недбало:

— Сідайте ззаду, якщо не передумали!

Якийсь час їхали мовчки, а вже коли шкап'ята побігли клусом по тракту, перший заговорив балагула, не повертаючи голови:

— Я ще в Неслухові зрозумів, що ви мене впізнали, пане Вагилевич. А я вас — з першого позирку: хто ж бо не знав у Львові трьох семінаристів, які на людях демонстративно розмовляли по–руськи, звертаючи цим на себе увагу; а ще прославилися ви своєю інвазією на Диків — до книгосховища графа Тарновського: такі юні хлопці вмить стали визнаними вченими; я чував про ваші знамениті дослідження старих манускриптів… Чому мене це зацікавило, питаєте? То мені не чуже — сам–бо вчився колись в університеті на Studium Ruthenum, а коли професор Лодій виїхав до Петербурга, ті руські студії захиріли, і я їх покинув. А що треба було з чогось жити, то різною практикою займався — між іншим, писав п'єси… Ви, може, пам'ятаєте, з яким розголосом йшла в театрі Непомуцена моя "Ганнуся з Погулянки"? — куди там зарозумілому Фредрові з його "Дамами й гусарами"… Кажуть, Непомуцен відкинув копита, а жаль: відважний був чоловік, коли такого, як я, в драматурги записав… Ну, то будемо знайомитися ближче, — повернув урешті голову візник, — король балагулів Міхал Вайда, і ніякий я не Сухоровський, не знаю, з якої речі ви причепили до мене чиєсь плебейське прізвище. І не раджу… не раджу! — стрельнув пугою візник. — А втім, я вірю у вашу порядність: як не є, а вчений… То пересядьте до мене на передок, порозмовляємо, якщо вже так трапилося. Прошу! — посунувся вбік "король". Вагилевич охоче вмостився біля візника, мовив по хвилі:

— Уже немає "Трійці", пане Міхал. Я оце вертаюся з похорону Маркіяна Шашкевича, згасло наше сонечко…

— Шкода, — байдуже відказав балагула. — Ви ж усі ще такі молоді… То мені вже відгавкала п'ятдесятка, а вам би ще жити та й жити… Тільки, як на мене, марною справою ви зайнялися: пісеньки записуєте, книжечки видаєте, а наш проклятий фатерлянд як стояв, так і стоятиме. А по ньому треба паф–паф! — Міхал прицілився карбачем у небо, ніби мушкетом. — Я вже пробував іти на них з поляками, бо в поляків зброя, а в нас що — п'юра!.. Та, може, ще раз спробую. Втім, мені все одно з ким — аби лише тих Мазохів та Фердинандів — паф–паф–паф! Я маю десь ваші слиняві ідеї, вони надаються хіба що для плакальниць на похоронах, вибачте мені… А ви до кого в Ожидів? То! Тож і я туди — маю справу до пана Владислава Сєраковського. А ви хіба до Анелі? Це мені подобається: пані Анеля чарівна!

— Не блюзнірте, пане Міхал, — наморщив чоло Вагилевич. — Вона свята.

— Ну, певне, — чесніша від херувимів та серафимів!.. Та я жартую. Але затямте, добродію, що жінок святих на світі нема, — я не поминув жодної нагоди… Аж поки не впіймала мене Ганнуся з Погулянки. Такої пригоди, напевне, в світі ніхто не мав: я собі змайстрував п'єсу з одної рекрутської пісні, одне слово, видумав, а Ганнуся, справжня, жила на Погулянці, курвилася з горя, коли її жовняр покинув, а люди про неї пісню склали. Якось вона подивилася на ту виставу й себе впізнала. То знайшла мене, щоб подякувати. Боже мій, яка гарна була! І от з останньої лярви вірною жоною мені стала й пішла зі мною у світи… Давно вже нема моєї Ганнуськи… — Балагула глибоко вдихнув повітря, щоб не схлипнути, цвьохнув карбачем і почав іншої. — То щоб ви знали: нема на світі й Сухоровського — ні славного драматурга, ні не менш славного отамана клепарівських волоцюг, а хто буде надто впертий і конче захоче довести, що я таки Сухоровський, то з ним може трапитися те саме, що із Зайончковським…

Балагула хижо глянув на Вагилевича, й того зморозило: сидів же поруч з фаховим убивцею!

— Та ви не бійтеся, добродію!.. Ви, напевне, знали або тепер здогадалися, що Зайончковського застрелив я… Ось що я вам скажу: мене можна повісити, розстріляти, в кайдани закувати, але бити… Сухоровського — бити?!

Балагула знеобачки назвав своє власне прізвище, проте зовсім не знітився, навіть по–змовницьки підморгнув Вагилевичевї, мовляв, хай це буде між нами, й продовжував:

— Мене били киями судові виконавці у присутності Зайончковського — таки в його кабінеті, й він відраховував удари. Того ж дня мене випустили з тюрми на всі чотири вітри; дома, не сказавши нічого Ганнусі, вийняв я зі сховку пістоля, якого колись прихопив з польської ребелії, заладував… Вислідив його й одного передвечір'я, ще було видно, чекав на актуарія, який мав вертатися з праці до свого помешкання на Личакові. От він надійшов, і я зробив йому фертик… І, звісно, мусив надовго покинути найкраще в світі місто.

Ці останні слова балагули вп'ялися у свідомість Вагилевичеві. Справді — найкраще. Вийдеш на Високий Замок, глянеш униз — і дивне видиво дух затамує. Під тобою велетенська висохла морська западина, мов яшмова чаша, а на її дні — білі камениці з червоними дахами, зелені церковні бані з золотими хрестами, шпилі готичних соборів, вежі — все це громадиться одне до одного, немов коралові рифи; чаша переповнюється синявою, що повільно спливає на Підзамче, там зупиняється перед узгір'ям і не може через нього перехлюпнутися, тільки Жовківський білий тракт, ніби вузький канал, пробиває гористу загату, щоб надмір голубизни не перелився через креш, — нічого кращого на світі немає!

Уже проминули Милятин, балагула щось говорить, та голос його звучить наче звіддаля, а Вагилевич в уяві весь потонув у синіх глибинах Львова, він слухає візника, і водночас думається йому своє, яке ніякого стосунку до Міхалової розповіді не має: згадується йому крихітна схованка в рифах міста — кімнатка в помешканні нехлюйної міщанки

Мацєйової на Валовій, де смерділо котами, що няворили на стриху, на даху і в закамарках дворища; Вагилевич сидів за столиком, заваленим книгами й паперами, а вона, зеленокоса літавиця, не бридячись, зайшла у цей вертеп й, сідаючи у крісло навпроти, довго вдивлялася у вицвіле, втомлене обличчя Івана і врешті промовила з сумом у голосі:

— То це такий ви?

У кімнатному сутінку Іван бачив лише звернений до вікна її лівий профіль, ніби вигравіюваний на срібній монеті, а правий зливався з темрявою, й вона, ця панна, мала два обличчя: одне примарне, нерозпізнаване, а друге — окреслене чорною дугою брови й пасмом волосся, що заслоняло половину ніби з алебастру виліпленого вуха; рожева мочка, прикрашена золотим, у формі сердечка, кульчиком, спокусливо визирала з–під кучерявої пушинки; смаглява щока стрімко спадала вигином униз й зупинялася над кутиком вузьких уст; білизна шиї стікала у глибокий трикутний декольт і закипала у високих збаночках персів; світле рівне волосся, заходячи в затінений бік, набирало зеленавого кольору й, спадаючи по спині аж до пояса, ставало зовсім зеленим, — певне, то відбивався на ньому каштановий розмай з–за вікна, була це, звісно, віла–літавиця, бо звідки могла тут узятися реальна жінка — як потрапила до помешкання крізь брудні лабіринти коридорів і протрухлих веранд, і чому ця вродлива панна, обличчя якої щемно вразило серце, вмить зникало з пам'яті, коли Іван опускав голову, не маючи сили витримати погляду її очей, які мали колір глибокого виру; Вагилевич не міг збагнути, для чого ця дівчина шукала його й чому посмутніла знайшовши, утямлював лише одне: його нарешті настигло кохання, якого він так довго шукав серед попівських родин, багатих на дочок–відданиць, у богемних товариствах неодружених абсольвентів семінарії, на міських вулицях...

Не знаходив, а любов прийшла до нього нешукана, та звідки, з яких світів: з грозових хмар — отчин літавиць, з русальних ігровищ у тихих заводях, з лісових нетрів, з рахманських країв, де пливуть солодкі ріки й нема там ні вітрів, ані бур, лише лінивий спокій і незворушна краса

первісної природи, чи, може, з міського дна, ще бруднішого, ніж обікація Мацєйової? Та все одно, вона сама прийшла, як доля, і я не хочу випустити її, а не знаю, як ув'язнити, бо літавиці проникають крізь скали, крізь стіни й зачинені вікна, для них немає перепон — ось ця нечутно зайшла й нечутно вийти зуміє; Іван закрив долонями записаний папір, на якому ожила генеалогія роду Дуніних–Борковських, і він — невисвячений і безробітний теолог — принесе графові Юзефові важливий для нього родинний документ, за який авторові щось перепаде; Іван з тривогою глянув на стосик книжок, а там Лелевель, Гердер, Словацький, Максимович, Шафарик, Коллар, "Слово о полку" — і все це разом може зітліти від вроди і чарів літавиці, але вона не чарувала, була по–земному опечалена, і по освітленій її щоці покотилася сльоза.

— Що з вами? — ледве чутно спитав Вагилевич, все ще побоюючись сполохати видиво. — Вас хтось скривдив?

— Вас кривдять, — схлипнула вона, — і я не можу, не буду…

— Не розумію… Ви хочете мені допомогти? Може, ви та сильна жінка, якої я шукаю, бо сам кволий єсьм, — Ґражина, Ольга, Ярославна, Ядвіга — ощасливлена духовною міццю? Кажіть же, я піду з вами…

Вона простягнула обидві руки, перехилилася через стіл, взяла в долоні його обличчя й прошепотіла, гаряче дихаючи:

— Я думала — ти сильний, нахабний, жорстокий, так мені про тебе говорили, і я мала впокорити тебе, а ти слабкіший за мене, і мені тебе жаль… Ти вважаєш, що жінка має бути сильною — господинею, берегинею, матроною, як про це співається в піснях. Тобі здається, певне, що жінка прагне бути незалежною, як це проповідують девотки у романтичних книгах… Ти шукаєш Міцкевичевої Ґражини, княгині Ольги, королеви Ядвіги, а то все неправда: глянь на мене — слабку і ніжну, й через те на зраду здатну, а чи ж то не мені спотребилась би твоя сила,

якби ти її мав? Жінка ніколи не може знайти свого щастя у жіночій волі — тільки в залежності від сильного мужчини, який вартий того, щоб його кохати…

— Я ж не такий… — проказав крізь хрипоту Вагилевич, цілуючи дівочі пальці, що блукали по його щоках.

— Не такий, ні… Тебе легко осміяти, спаплюжити, знищити, і я не хочу, не буду…

— Чого ти не хочеш і чому водно повторюєш ці слова?

— Послухай мене, — чужо віддалилася літавиця. — Я твоя лиха доля, але доброю можу бути, коли станеш сильнішим за мене.

— Ти залишишся зі мною?

— Ні, не зроблю цього, здобувай силу в тузі, тобі потрібна сила, чей не може немічний стати великим. Моє ім'я Юлія. Не йди за мною…

Літавиця вийшла так тихо, як зайшла, й Іван умить забув її образ. Протер очі: це перевтома, подумав, мої привиди знаходять мене навіть у шопі Мацєйової. Не був, проте, упевнений, що зеленоволоса панна йому примарилася, адже виразно чув, як стукнули двері, й по східцях протупотіли тихі кроки; він схопився з–за столика, кинувся до виходу, і його ніздрі вловили ніжний жіночий запах; тут таки була жінка, вигукнув він, і її ім'я Юлія!

Крізь рожеві марення Вагилевич чув усе, що говорив Сухоровський; його мова була плинна й тиха, лише вряди–годи переривалася голосним понукуванням на шкапенят, а часте поляскування пугою служило мовби контрапунктом, який в'язав докупи розхристані фрагменти розповіді; балагула, оповідаючи, забував про попутника: як снувалися його думки, так і вимовлялися; мова візника була для Вагилевича химерна і цікава.

…Там Дунай, добігаючи до моря, одігнав від себе на причорноморське болотнисте пониззя три рукави — три тихі лимани, а між Сулинським і Святогеоргіївським, недалеко Картилеза, знайшли собі пристанівок очеретяні курені та бурдеї запорізьких ізгоїв — утікачів від турецької розправи.

Цю живинку колишньої Задунайської Січі не відразу знайшов Сухоровський, причаливши спочатку своїм човном до берега річки Дунавець, що впадала в гирло Святого Георгія, — там, де колись стояла Січ. На її місці побачив лише розбейкані дощами вали й замулені зеленим баговинням ровиська, а слід козацький нагадували хіба що ряди українських головатих верб, що бігли до небокраю. За вербами круглу генуезьку фортецю обсіли присадкуваті татарські мазанки, а обіч них стояв шинок, куди зайшов утікач з Молдови. За шинквасом, обслуговуючи клієнтів запашною кавою, порався не жид і не турок, а старий вусатий козарлюга, який, видно, вже не мав потреби ховатися від османів, — у камзолі з червоного сукна, синіх шароварах, заперезаних перським поясом, і з закрученим за вухо оселедцем. Сухоровський голосно привітався, аж здригнувся шинкар і, сміючись, показав завсідникам на велетня: "Не пропала ще наша Січ–мати, коли такі богатирі прибувають за Дунай, а їх іде та йде: видно, не з медом ведеться вам під москалем… А ти прямуй своїм коритом до Картилеза, там проведуть тебе до козацької слободи, і заявися до отамана Панька Магомета, йому уже під сто, він ще з тих, дніпровських запорожців".

Сторожові козаки провели Міхала до слободи. За стінами плавнів, на острові посеред Святогеоргіївського гирла, було тоді людно. На майдані раду радили лахмітні рибалки — здебільшого молоді хлопці, народжені вже на чужині, й Україна мріла для них хіба що легендою, далеким краєм, про який знали з розповідей батьків. Були тут жінки, діти й старигани, і промовляв до них турецький паша у фесці з павиною китицею, в зеленій куртці з еполетами; на колоді сидів старий отаман з сивим довгим волоссям, він зорив гострим оком на бравого промовця — з недовірою і водночас з надією, а турецький паша говорив чистою українською мовою про козацьку славу:

"Гей, таж бо гріх великий мають поляки, що відіпхнули бід себе хрестоносців і козаків — одне понуре й здисципліноване лицарство, а друге — гуляще й вільне. Якби не вчинила того гріха Польща, то панувала б вона над світом, а не вошива Москва, бо таких лицарів не було тоді у всій Європі!.. Невдячність поляків за Хотин і Конотоп метиться нині на них, проте ще не пізно цей гріх спокутувати. Ви, козаки, хоч і залежні, та хоробрі, хоч розпорошені за Дунаєм, на Балканах, Кубані, Азові й Закавказзі, та єдиними й сильними стати можете, коли вас об'єднає берло Польщі й Туреччини, — піде лицарство козацьке пішо й кінно на спільного нашого ворога Москву, і ми завершимо справу великого Наполеона!"

Вагилевич слухав Сухоровського, і пригадалася йому розмова з Погодіним: той говорив, як господар Європи, але якби поляки взяли верх — хіба інакше вони б розмовляли з нами? Свободу треба самим вибороти, а за чужинецьку допомогу платити мус тією ж свободою...

— Турецький офіцер, — заговорив голосніше Сухоровський, — ще довго чемеричив козацьким лахмітникам голови; а коли мене побачив, перервав промову, підійшов і назвався Садиком–пашею. Була то для мене дивина: що ж це за такий турецький генерал, що розмовляє по–нашому і голяків–рибалок не цурається? А він провів мене до куреня й почав випитувати, немов старого знайомого, що там діється на правому боці Дунаю, чи не пахне, бува, порохом, бо він, бачте, назбирує охочих у козацький полк на війну Туреччини з Росією... Дізнавшись, що я з Галичини і маю таку–сяку освіту, паша перейшов на польську мову: ніякий він не турок, а спольщений українець, син житомирського підкоморія Міхал Чайковський, який прийняв іслам тільки для того, щоб залучити розпорошених по світу колишніх польських повстанців, а теж недобитих задунайських козаків до війни на боці турків, щоб у тій війні з москалями відвоювати незалежність Польщі. До того ж він письменник, пише про козацтво, і — вірте або ні — подарував мені свою книжку "Powieście kozackie"[98], можу її вам показати... Має він за приятеля Северина Гощинського, який живе тепер у Парижі; спитав мене, чи я чув

про такого. Наївний паша, я з Гощинським служив у корпусі генерала Дверницького 1831 року. О–о, Северин — то справжній лицар!

Почувши таке, дуже зрадів перебраний за турка польський офіцер й повіз мене в своєму екіпажі до печерного монастиря в Чиліндере, що недалеко Картилеза: тут емісар некоронованого короля Польщі Адама Чарторийського Міхал Чайковський мав свій штаб.

То чи треба більшого чуда: вигнанець з рідного краю, поденник на молдовських винокурнях отримує паспорт на ім'я Міхала Вайди і мчить перекладними в Париж з рекомендаційним листом до самого Чарторийського!.. Там я зустрівся з Гощинським — то була надзвичайно цікава зустріч у помешканні славного польського поета Юліуша Словацького! Та про Гощинського я вам розповідати не буду, ви його напевне добре знали. Скажу лише, що за нього, єдиного з поляків, я голову поклав би!.. Тепер моя балагульська ложа, як я називаю наше фірманське братство, зв'язкує між Чарторийським і польськими списковцями[99] в Галіції. Нині я везу в Ожидів штафету від князя, цидулу від Гощинського для пана Сєраковського і ще одну новину, від якої всі там, у графському маєтку, здуріють!

Напевне, я забагато розповів вам, пане Вагилевич… Але, може, буду вам колись потрібен. Хоча вам польські справи чужі, ви сповідуєте руську ідею. А я ідей не маю, не маю! Мені до дули й ляхи, вони зовсім не ліпші, ніж москалі чи австріяки. Але ж не мамляють, не флинькають, а борються і мають зброю. Та якби наші хлопи взяли сокири й почали рубатись за своє — хіба я не пішов би з ними?!

Вагилевич не зреагував, зрештою, він і не знав, що відповісти на інвективи Сухоровського, й боляче відчув, що порадитись уже не має з ким: усе на світі доведеться вирішувати самому. А попереду нього бігли три дороги: з першої зійшов, бо не стало на ній провідця, другою йшов йому назустріч ворог з далекої Московії, а на третю, якою зважився піти, виїхав своїм повозом шалений балагула… А я піду шляхом чистої науки й, залишаючись на ньому незалежним, спиратись буду на лікоть того,

хто мені сприятиме. Чи можливе таке?.. У відповідь почув слова літавиці: треба сильним бути, чей не може немічний стати великим…

Іван опустив на груди голову, ніби заснув, і знову замарив своєю зеленокосою валькірією.

Граф Юзеф Дунін–Борковський був вельми багатий: крім камениці на Галицькій, володів маєтками на Миколаївщині та Стрийщині, а ще лісами в Розгірчі; через вічні амурні пригоди не одружився, коханок міняв, як улан коней; на дозвіллі — між подорожами й балами — займався літературою: писав гумористичні новелетки й видавав їх у Перемишлі, перекладав теж з французької еротичні романи, мав доступ до "Dziennika mod paryzkich"[100]; щедрий, веселий і збитошний, він був бажаним гостем в аристократичних колах, на редутових забавах, а теж у борделях. Мав пан Юзеф опінію щирого польського патріота: участі в листопадовому повстанні, правда, не брав, та для Польщі зробив більше, ніж будь–який фаховий конспіратор; Дунін–Борковський бавився, як це стало останнім часом модно, в хлопомана й досяг у тій забаві неабияких успіхів: за його намовами у 1830 році пішли до Надвіслянської легії сотні галицьких парубків, які по–геройськи воювали за нову Річ Посполиту в корпусі генерала Дверницького; інша річ — після того, як генерал чкурнув з поля битви під Сморжевом на австрійський бік, волинські й галицькі хлопці потрапили до російського полону, і мало хто вернувся додому з сибірських невиднів… Однак графа й далі любили мужики на Миколаївщині й Стрийщині, а особливо в Ожидові, куди він водно приїжджав на раути до панства Сєраковських: сільські парубки були з графом запанібрат, попліскували його по плечу, келишкувалися з ним на сільських перелазах, а вже дівки найбільший гонор мали, коли вродливий пан вибирав якусь з гурту й заводив у крушинові зарості під Вороняками…

Та не тільки в Ожидові — по всіх панських маєтках почалося шалене братання між аристократами й хлопством: під час забав у панських дворах, коли смеркало, з танцювальних залів одна за одною зникали панночки, а теж і пані, забачивши під вікнами голодні парубоцькі

позирки; не ховаючись, вони цілувалися з парубками під вишнями, й спітнілому дансерові, що вийшов провітритись у сад, не важко було спіткнутися об заголену парочку, яка вовтузилася у високій траві, або заздріти цнотливу на забавах панну, приперту до тильної стіни палацу дужим форналем.

Аристократія готувалася до нових битв за незалежність Польщі, гасло Северина Гощинського "Walka nie jest skończona!"[101] стало першим рядком нового революційного гімну, складеного молодим поетом Каспером Ценглевичем; панство зрозуміло причину невдачі листопадового повстання — й хлопоманство стало ідеологією нових конспіративних товариств, а граф Дунін–Борковський зосередив увагу на молодій руській інтелігенції, яка щойно народжувалася в Галичині.

У поле його зору увійшла знаменита трійця руських патріотів, що повернулася з графського маєтку в Дикові — зі славою вчених. У книгосховищі родини Тарновських вони знайшли і описали рукописні документи з часів Данила Галицького, збірник церковних і цивільних законів — "Кормчу книгу", республіканські правила древнього Новгорода; про цю подію заговорив учений львівський світ, до молодих теологів посипалися листи від харківського професора Ізмаїла Срезневського, київського — Михайла Максимовича, від чеського вченого Павла Шафарика, і побажав зустрітися з "Руською трійцею" московський академік Михайло Погодін, який подорожував у той час Європою.

Дунін–Борковський зацікавився хлопцями, відшукав їх і запропонував свої послуги: він має можливість друкувати їхні поезії в "Dzienniku mod paryzkich", може теж видати окремі дослідження книгою у перемишльському видавництві; особливо зацікавив його компетентний у слов'янських літературах семінарист Іван Вагилевич, який до того ж досліджував родоводи польських графів і князів; пан Юзеф попросив Вагилевича вивести і його родовід.

…У смокінгу, з метеликом під шиєю вперше увійшов Вагилевич під руку з Борковським до візитової зали ожидівського палацу, де на молодого вченого чекало товариство панства Сєраковських. На кріслах у першому ряді сиділи поважні пані й панове, в другому — панни і кавалери; Іван уже встиг отесатися у Львові серед вищих кіл і справив на ожидівське панство добре враження; пан Сєраковський, худорлявий, сивий і холоднооκий добродій, ліниво подав Іванові руку, зате його дружина, золотоволоса пані Анеля, мило всміхнулася, обдала гостя ласкавим поглядом й запитала: "Чи пан Ян ощасливить нас лекцією про цікаві знахідки в Диківській книгозбірні?"; Вагилевич відповів чемно: "Ви мені робите честь"; пан Владислав промовив з легким роздратуванням у голосі: "Хіба спершу повечеряємо, Анелю"; під час цієї розмови Іван встиг пробігти поглядом по обличчях панночок; пан Борковський по–змовницьки стиснув його за лікоть й прошепотів до вуха:

— Дивись пильно, твоя валькірія, про яку ти мені говорив, може бути серед них.

І в цю мить Іван її побачив: то була вона, зеленокоса літавиця — волосся насправді мала зеленкувате, розтривожені очі панни уникали його погляду, вона втискалася спиною поміж своїх сусідок, щоб заховатися; в Івановій пам'яті пробриніли незрозумілі для нього слова дівчини: "не хочу, не буду" — що вони мали означати, чого вона боялася і тепер боїться? Вагилевич увіп'явся в неї поглядом, подався вперед, та спинив його шепіт пана Юзефа:

— Не поспішай… Ти матимеш нині можливість вдосталь набутися з нею. То вона?

— Мабуть…

— Будь спокійний, Янє. Мораль тут своя… Таємнича валькірія буде нині твоєю.

Після вечері в танцювальному залі заграла музика; Іван у супроводі пана Юзефа заходив до зали, скрадливо розглядаючись по боках: на банкеті Юлії не побачив, не було її й тут; повз нього пливли в полонезі пари, він стояв біля ватрана, бо танцювати не вмів; букові поліна палахкотіли, язики полум'я відбивалися червоними близнами на обличчях кавалерів і дам, немовби–то по них вдарялися плазом шаблі й просякала кров; Вагилевич проглядав кожну пару, але Юлії таки не було, і його огортала тускна самота; Іван враз забув її образ, й це додало відчуття непоправної втрати. В цю мить на зап'ястя опущеної руки лягла чиясь долоня, холодна, мов шкіра полоза, Іван оглянувся й побачив пана Юзефа, який на мигах зазивав його йти за ним.

Слухняно, з витребленою від власної волі душею Іван подався за графом; удвох пробиралися крізь темряву коридорчиками, сходами, галереями; Вагилевич тримався за руку пана Юзефа, аж поки не занурився в цілковиту пітьму, й тоді зачинилися за ним двері. Довго стояв незрушно, йому здалось, що опинився у вовчій ямі, та нарешті повіяло на нього теплим подихом, він простягнув руку і діткнувся до гладкого, немов повісмо, волосся, рука опустилася й спинилася на грудях дівчини, й Іван почув, як б'ється її серце.

— Юлія?

— Так… Чому ти дозволив завести себе сюди?

— Хіба ти на мене не чекала?

— Я не в своїй волі, ти нічого не розумієш…

Іван пригорнув до себе дівчину, пальці нетерпляче розстібали ґудзики на її блузочці, потім руки опустилися й квапно підбирали фалдовану спідницю, тіло Юлії було гаряче; вона взяла Івана за руки, поступилася назад, лягла на диван, і він втопився в пекучій каламуті; був ненаситний, ненаситна була й вона, обоє шалено кохалися в пітьмі

ночі, аж поки Юлія не зів'яла, тоді вона відсунулася, й ніби її не стало в алькові, і тільки згодом Іван почув шепіт, що долинув звіддаля:

— Ти насправді любиш мене?

— Я тебе чорно покохав…

— На одну ніч?

— На все життя.

— Але ти не знаєш, хто я…

— Зеленокоса літавиця.

— Так дивно назвав… Ти більше мене не побачиш.

— Але чому?

— Тебе хочуть висміяти, і я виходжу з цієї гри… Але хіба я могла сподіватися, що мій блуд для мене самої перемінiться на кохання?

— Так хто ж ти?

— Не питай…

Іван схопився з дивана і став, розпростерши руки, щоб Юлія не вислизнула з кімнати, він ступав то в один, то в інший бік, шукав її, занімілу, руками й не знаходив і врешті почув, як війнуло на нього повітрям — то мимо пройшла Юлія, і зачинилися за нею двері.

Уранці під час сніданку панночки значуще переглянулися, коли до їдальні зайшов Вагилевич, захихотіли й стихли раптом під суворим

поглядом пана Юзефа, тільки то тут, то там — збоку, за спиною — прослизали, мов зміючки, шепоти: "Наш Байрон по вуха закохався", "О, панна Юльця незрівнянна!", "Та, певне, прецінь грабіна з доброго дому", "Ха–ха, ще й з якого дому!"; Іван оглядався й натикався на невинні погляди заздрісних збитошниць; він насправді почував себе осміяним, бо зневажалася його любов; до страви навіть не діткнувся, а після сніданку, коли всі розійшлися з їдальні, спинив пана Юзефа й запитав:

— Де Юлія?

— Юлія?.. А–а, панна грабіна мусила поїхати додому… в Кривчиці. В неї лиха мачуха…

— Не кепкуйте, — зважився піднести голос Вагилевич і тут же поник під насмішкуватим поглядом графа.

— Заспокойся, Янє. Вчора відбулося твоє хрещення у вище товариство, віднині ти наш. А в нас своя мораль… Таких Юлій матимеш, скільки захочеш… А якщо надумаєш повернутися до своїх святоюрців, які, до речі, зовсім тебе не потребують, то за тобою може потягнутися шлейф з цієї ночі…

— Я маю вважати себе зашантажованим?

— Ні, заангажованим… Пане Янє, твоє місце тут. Як я міг би допустити, щоб такий розум пропадав серед рущини?

Погордливі слова графа вдарили образою в Іванове обличчя, та водночас і підлестили йому, й нице вдоволення засмоктало під ложечкою; він умить струсив його, немов бруд з рук, й поклонився графові:

— Дозвольте попрощатись…

— Не дурій, Янє, — пан Юзеф поклав Іванові руку на плече. — Адже на тебе чекають у візитовій залі, ти ж обіцяв виголосити лекцію про диківські скарби. Ходім.

І Вагилевич покірно подався до зали — йшов і з кожним кроком все більше відчував, як принижує його чужа сила, як задавнений страх, що методично розтоптував гідність, впокорює його й цієї миті, проте образа, завдана не лише йому, а всьому народові, страх долала, він усе сміливіше крокував й серед людських тіней шукав хоч одного обличчя, яке б підбадьорило його. І знайшов: пані Анеля не відводила від Вагилевича погляду, заворожувала, щоб не змалів перед цими жорстокими людьми, які наважилися його висміяти; погляд пані Анелі додавав Іванові отухи, і він не зчувся, як вбрався у сміливість; волхви, які все знали, бо ж бачили на цій землі Христа, нашіптували йому правдиві речі, й Іван заговорив:

— Усе, що ми знайшли у книгозбірні графів Тарновських у Дикові, стосується виключно рущини, пане Юзеф, і даремно ви зневажаєте споконвічний на цій землі народ, який, гостинним будучи, прихищав зайшлих, — такого покону дотримувалися оріяни: зневага чужинця каралась у них вигнанням з краю; своїх виганяли, а зайд приймали, сподіваючись вдячності. Та дочекатися її не могли й самі стали приймаками на своїй землі. Ви скажете: нічого не вдієш, так уже склалася історія, а я вам відповім: історію треба досліджувати, змивати з пергаментів ложні письмена й записувати на них правдивий текст. Згадайте хоча б безмежний світ нашої демонології: чи чули ви, щоб відьми, літавиці, русалки, мавки, чорти і навіть сам Господь розмовляли іншою мовою, ніж тутешній нарід? Або — щоб на Мазовші польські духи порозумівалися між собою іншою мовою, ніж польською? Чи пробував хто–небудь з вас відчитати тайнопис руських вишивальних узорів або орнаментику писанок — чия там мова зафіксована, якого народу? Таж ні, навіть найзнаменитіші вишивальниці, найвитворніші писанкарки несвідомо повторюють узори й орнаменти, не вміючи пояснити їхньої язичницької символіки. А наш обов'язок — наново відчитати найсокровенніші знаки й оголосити світові: ось польська символіка, ось

чеська, ось німецька, а це — руська! А чи задумувалися ви коли–небудь, чому Лєх взяв орла за герб, а Володимир — тризуб, і чи можна нині сплутувати народи, які пронесли через століття кожен свою геральдику? А якщо народ свого символу не має і запозичує собі то візантійського двоголового орла, то голландський трикольор, — хіба можна його вважати остаточно сформованим?..

— Вгамуйся, вгамуйся, Янє! — процідив крізь зуби Дунін–Борковський. — Бо ще одна мить, і всі ми тут русинами станемо…

— Нехай говорить! — вимовила голосніше, ніж того їй хотілося, пані Анеля і знизила тон, впіймавши осудливий позирк пана Владислава. — Чому ви не хочете дізнатися про те, чого в своєму невігластві ніколи й не чували?

— Пане Юзефе, — тихо відказав Вагилевич, — я прагну, щоб ви передовсім були справжнім поляком, але це можливе тільки тоді, коли збагнете духовність польщизни через порівняння її з духовним життям ваших сусідів…

Вагилевич закінчив промову й на мить відчув себе незалежним, тепер він готовий був покинути чужу компанію, та зробити цього не міг. Що затримувало його: надія віднайти Юлію чи доброта й прихильність чарівної пані Анелі?

Він залишився. Шукав Юлію в Кривчицях — ніколи там такої не було. Закривався в кабінеті й писав любовні сонети, присвячені коханій. Часом панство запрошувало його прочитати свої поезії, й він погоджувався, вгамовуючи в такий спосіб тугу; чув захоплені шепоти: "Петрарка, Байрон!", та ловив теж і насмішливі позирки. Втекти? Так, це був би найкращий вихід зі становища, але тоді ніколи не віднайде й сліду Юлії. Марнів, занепадав духом і все ж чекав, що кохана колись таки озоветься.

Пані Анелі тяжко було дивитися на страждання молодого Вертера. І чому вона дозволила тому цинікові, Юзефові, на такий жорстокий жарт? Думалося: хай зазнає пригоди милий Янко й мужчиною стане, бо ж іще напевне жінки не знав; вранці вона випровадила з палацу Юльцю, заплативши їй за послугу, й сподівалася — минеться, забудеться, це ж така звичайна річ в її дворі, тут усі, хто тільки бажав, зустрічалися поночі в альковах, у стайні, в саду, тут було завжди весело і брудно, і цього ніхто ніколи не перемінить, тут задовольнялися любовні потреби, та ніхто не закохувався, — і тому в пані Анелі стискалося серце від жалю й притаєної заздрості, коли зустрічала зчорнілого від кохання пана Янка: чей існує на світі не тільки хіть, а й любов, якої вона з понурим політиком паном Владиславом ніколи не зазнавала; нарешті пані Анеля зважилася на відверту розмову з квартирантом.

— Пане Янку, пройдімся в сад, — взяла його під руку, і він відчув м'який дотик тугого перса до передпліччя — від цього стало щемно й солодко; вони присіли на лавочку під густою кроною вишні, й пані Анеля діткнулася пальцями Іванового обличчя. — Я не знала, що це може закінчитися для вас так драматично, такі придибенції в Ожидові не впершину, хто міг подумати, що ви аж так…

— Де Юлія? — Іван нетерпляче перебив тиху мову пані Анелі. — Я кохаю її…

— То не кохання, Янку, то тільки туга за коханням, й воно до вас ще прийде. Я обіцяю вам… що знайду її й спокутую свою вину перед вами… Ви хочете йти від нас? Добре, це, напевне, вам потрібно для праці — рухатися в просторі, не засиджуватися… Але не забувайте, що в моєму домі для вас завжди відчинені двері. Я буду чекати.

— Знайдіть її, благаю! — взяв Вагилевич пані Анелю за руки й на мить втопився у її великих зелених очах; вона мала пишне волосся, затиснуте золотим обручем з нефритовими підвісками, прикраса підкреслювала витонченість Анелиного обличчя, і спливло Іванові на думку зовсім для нинішнього його душевного стану недоречне: а чому

вона — така вродлива, весела й ласкава — стала дружиною суворого, який ніколи і не всміхнеться, пана Владислава? — Я прошу вас, знайдіть її, — додав невпевнено.

…Балагула голосно стрельнув пугою, й Вагилевич прийшов до тями.

— Не спіть, добродію, ось уже й наш Ожидів… Встиг, знаєте, звикнути до цього маєтку — видно, щось є спільного між ним і незабутніми для мене клепарівськими нетрями. І тут і там брудно й весело. Тільки там люди натуральні — такі, як є. А тут несусвітній фальш, і я це панство глибоко в душі щиро ненавиджу… Це, скажу вам, не двір, а Содом і Гоморра, і живуть тут люди так, ніби крім них на світі нікого й нічого не існує. Як у тій пісні:

Різні люди, думки різні:

Той золота хоче,

Той гонори оціняє,

Я ж — серце дівоче!

Закінчивши з присвистом балагульську пісеньку, Сухоровський завернув коней з тракту на бруковану доріжку, що забігала греблею поміж двома ставками в густий сад, прострелений готичними шпилями палацу.

Дворецький відчинив браму, на веранду вийшли сивоголовий пан Владислав і струнка, перетягнута в поясі, мов оса, пані Анеля.

— Вітаю, пане Вайдо, — сухо вимовив Сєраковський, і помітив Вагилевич, як Сухоровський, виходячи східцями на веранду, перемінюється з балагули на аристократа; Міхал стримано поклонився господарям і промовив з почуттям власної гідності:

— Падаю до ніг, вельможне панство! Для вас цидула від князя Чарторийського й до того ж лист від пана Гощинського з Парижа.

— Ви мене дуже втішили, пане Вайдо: від Гощинського! Як він нам потрібен нині! Заходьте... А хто ж там злазить з брички? Анелю, то, здається, пан Вагилевич.

— Та невже! — сплеснула в долоні пані Анеля. — Милий мій Янє, маю для вас приємну новину — лист вам прийшов... Почекайте хвилину, я зараз...

Розділ четвертий

Лист від Гощинського дрібно затремтів у руці пана Сєраковського, він читав і від неприємної, ще тільки йому відомої несподіванки мінився на обличчі, й очі сліпо блукали по папері; перегортаючи листки й знову починаючи читати спочатку, пан Владислав нерозуміюче поглядав на дружину, ніби просив пояснити, що може означати сповнене цілковитої безнадії й резиґнації Северинове послання, однак пані Анеля була зайнята розмовою з Вагилевичем і не звертала уваги на спантеличеного мужа; Сєраковський витер хустинкою піт з чола, всівся у фотель на веранді й застиг у напруженій позі, зачувши тривожне пугукання, що продиралося крізь густі крони яблунь — чи то з Олеського замку, а чи із запущеного двора покійного пана Уруського в Юшковичах: то в надвечір'ї обізвалися сови й пугачі, вони дико реготали й стогнали, достоту як тоді, коли Сєраковський прощався в Ожидові з Северином Гощинським перед його від'їздом на еміграцію. Від того квиління все маркотніше ставало на душі пана Владислава, до якого теж почали закрадатися сумніви щодо можливості майбутньої перемоги; презес[102] конспіративної комірки Польського Демократичного Товариства Олеського ключа нагально, ніби від цього міг змінитися зміст Северинового листа, викликав у пам'яті колишній образ Гощинського: висока статура, масивне вольове, ледь побите віспою обличчя, відчайдушний зблиск очей засудженого до страти конспіратора й відсутність у них навіть блідої тіні страху перед жандармами, які двічі,

натрапляючи на його слід у Юшковичах, де часами переховувався Северин, вривалися у двір пана Уруського й заставали там замість небезпечного революціонера старого лакея, що виходив до напасників із заставленою повними келихами тацею, улесливо заглядаючи їм у вічі, або ж городника у вичовганому халаті, який обтинав ножицями кулеподібні барбарисові кущі в саду славного помолога; Сєраковський викликав у пам'яті ще й образ племінниці юшковичівського дідича: піаністка хору Амадея Моцарта–молодшого Анна Кавецька завше готова була кинутися, немов тигриця, на захист свого найукоханішого Северина, й після його від'їзду за кордон покинула маєток вуєчка й подалася в Європу шукати коханого — а чи знайшла?

Перед паном Владиславом зримо постала картина останньої зустрічі з Гощинським: тривожно квиліли тоді серед ночі пугачі в запустілому Одеському замку; гордий, з незворушним обличчям римського патриція Северин поклонився колезі й вимовив свої заповітні слова "Walka nie jest skończona!", та враз зм'якли м'язи на щоках поета, конвульсивно засіпалися, й він, щоб приховати слабкість, пригорнув до себе Владислава, довго не відпускав його й щось зашепотів, ніби сам до себе, і вчув Сєраковський, як Гощинський вимовляє слова свого власного вірша:

Już, co było, poszło z stratą

Nie powróoci wiek dojrzały.

Анна стояла збоку, не заважаючи чоловікам прощатися, та, зачувши ці слова, кинулася до Северина, відірвала його від Владислава, й лемент вирвався з її уст:

— Не смій, не смій, ти написав цього вірша для мене, то жіноча поезія, не смій!

Северин притулив долоню до її уст й докінчив:

Moja wiosna, moje lato

Jak ptak oknem uleciały…[103]

Чи вже тоді вперше проникла в його душу зневіра, як у трагедії Шекспіра — ртуть крізь вухо Гамлетовому батькові, і той став привидом; а певне — так, адже зізнається в листі, що рятується від безнадії у вченні аскета й містика Анджея Тов'янського, який обіцяє створити для поляків Царство Боже на землі засобами покори й молитов; бо як могло трапитися, що від безстрашного конспіратора залишилася нині тінь послушника у відомого в Європі баламута, який назвав себе посланцем неба?

Сєраковський відклав листа. Цієї миті він ніби сам опинився над проваллям — відчув, як його теж затягує у свою каламуть безодня зневіри; та невже те, чому він так безоглядно присвятив своє життя, — тільки мана, самообман, політичні забави патріотичних неврастеніків? З надією на втішання глянув на Сухоровського — хай би заперечив, адже зовсім недавно бачив він живого Гощинського: чи ж могла з ним трапитися аж така фатальна переміна? Глянув і опустив очі: на обличчі балагули, який виконував доручення самого Чарторийського, тьмяніли байдужість і скепсис, він іронічно поглядав на пана Владислава, ніби насміхався з його розгубленості; хто ж врешті–решт, подумав Сєраковський, здійснює в краю задум і волю паризького еміграційного центру: ідеаліст Бєльовський, русин Вагилевич, форналь Вайда, цинік Борковський чи сп'янілі на раутах шляхтичі й аристократи, які тільки й ждуть кінця нудного політикування, щоб чимшвидше засісти до карт, стати з киями за більярдним столом або, добре сп'янівши, вислизнути з палацу й зникнути в шелюгах з сільськими дівками?

…За участь у листопадовому повстанні Август Бєльовський промучився в найстрашнішій австрійській тюрмі Куфштайні довгі п'ять років й нарешті був визнаний невинним і випущений на волю; директор львівської поліції Леопольд Захер–Мазох дозволив йому вернутися на посаду скриптора Інституту Оссолінських, й Август відразу взявся за

відновлення революційного колись часопису "Zewonia", щоб мати де друкувати наукові дослідження з історії Польщі, й засів за викінчення розпочатої ще перед повстанням історичної праці "Myśli z dziejów słowiańskich".[104]

У Львові за час його відсутності з'явилися молоді польські науковці й поети, які гуртувалися навколо журналу "Przyjaciele ludu"[105], — історик Кароль Шайноха, етнограф Пауль Жегота, поети Юзеф Дунін–Борковський і Каспер Ценглевич, й ніби для суспільної рівноваги у двонаціональному краю зовсім несподівано для вченого люду виникло руське товариство, назване "Трійцею", одним із членів якого був земляк Бєльовського із Стрийщини Іван Вагилевич — з ним Август вчився колись у Бучацькій гімназії — нині доволі голосний учений, який досліджує фольклор і з цього предмета має вже публікації в "Часописі чеського музею". Крім того, він підготував дві солідні рукописні праці — "Хроніка загальної історії слов'ян" та "Джерела про мешканців стародавньої Європи"; про це дізнався Август від управителя ставропігійської друкарні — старого русофіла Дениса Зубрицького, й почав розшукувати у Львові колишнього приятеля, щоб залучити його до спільної роботи над історією слов'ян.

Саме в цей час львівська цензура сконфіскувала наклад "Русалки Дністрової" — першого руського альманаху, й видавці зазнали переслідувань: Маркіян Шашкевич і Яків Головацький встигли вже висвятитись і роз'їхалися в найглухіші парафії, а Івана Вагилевича ректорат духовної семінарії взяв на допити: зляканий семінарист після допиту втік до батьків у село Ясень над Лімницею; від Ясеня до Крехович, де жила сім'я Августа Бєльовського, було недалеко, всього якихось три–чотири милі, і Август подався на Стрийщину, щоб зустрітися з приятелем.

Вагилевич вельми втішився зустріччю з Бєльовським, проте був незговірливий — боявся, що колишній учасник повстання втягуватиме його в конспіративні організації.

— Я, Августе, мій добрий Ґусю, не надаюся до боротьби за ту, як ви полюбляєте називати, — нашу і вашу свободу. Мене кличе чиста наука, і нам з тобою не по дорозі, — відпекувався Вагилевич від пропозиції співпрацювати в колись опозиційній до влади "Zewonii". — Лише в науці я зможу віднайти свою власну свободу.

— Ти маєш цілковиту рацію, Янє, — погоджувався Август. — Свобода — не готовий печений хліб, котрий можна краяти і їсти, боротьба за свободу — то школа, в якій люди вчаться жити по–людському, і наука в цій школі є найпершим предметом… Я зовсім не маю наміру відривати тебе від улюбленої праці, навпаки — прагну ще більше заохотити до неї, я сам хворий на ту пристрасть. Але я хотів би, щоб ти зрозумів: наука мусить бути функціональною, заангажованою в боротьбу за незалежність. Вчений не мусить займатися політикою, проте наука повинна виконувати політичні завдання.

— Ми з моїми хлопцями добре знали Северина Гощинського, Маркіян навіть заприятелював з ним…

— Ти заговорив про Гощинського, а я… — спробував спинити товариша Бєльовський, та Іван продовжував свою думку:

— Ну й до чого він дійшов, куди завела поета ота, як ти кажеш, політична заангажованість? Втягнувся по вуха в конспірації, в збройну боротьбу, його засудили до страти, і він, немов татранський збойник, переховувався в найглибшому підпіллі, його врешті зацькували, немов мисливці дикого звіра, і він мусив утікати до Франції… І я не знаю, чи зможе великий поет Гощинський створювати великі речі в чужому середовищі — без національного грунту, без рідної живиці…

Август задумався. А й справді: еміграційна політика — можлива, та чи може розвиватися еміграційна література — без оточення однодумців, без рідної мови, без читача?

— Юліуш Словацький і Адам Міцкевич перебувають нині в еміграції — і пишуть, — мовив невпевнено, але тут же спохопився. — Ти не маєш рації, Янє, — он Словацький теж після участі в повстанні емігрував на чужину й створив там знамениті драми "Кордіана" і "Балладину", а остання його символічна поема, присвячена польським засланцям у Сибіру, — "Ангеллі" — кров'ю написана!.. Ні, ти зовсім не маєш рації: поневолені народи посилають своїх найкращих синів — поетів — у безпечні місця, щоб мали вони можливість творити Слово, що живить позосталий на рідній землі народ і будить його до боротьби!

— А чи спроможеться на таке Гощинський, змучений довгими роками підпілля? Словацькому легше: він емігрував ще до розгрому повстання і не бачив того, що Гощинський — тут. І ти не бачив — відсиджувався в тюрмі, й тому ви обидва залишилися ідеалістами. А Северин був свідком того, як його знамените гасло "Walka nie jest skończona!" здрібніло, збаналізувалося після повстання — на галасливих раутах, бенкетах і домах розпусти! На очах Гощинського вчорашні герої перемінювалися на жуїрів, балакунів, користолюбців і проститутів...

— И саме через те Гощинський написав революційну поему "Пророцтво отця Марка"... Ми з тобою, Янє, не змовляючись, заговорили про Северина, бо він нам потрібен. Я хочу поїхати до Парижа і забрати в нього цю поему для "Zewonii". Саме нині, напередодні нових битв, знадобиться Польщі його пророцтво. То зброя гостріша за косинерські піки!.. Янє, в мене в цей мент зродилася ідея: поїдемо разом до Гощинського, адже він не тільки польський письменник, а й український, і, може, переконаємо його, щоб повернувся на батьківщину... Подумай, гроші знайдуться.

— Ні, Августе, я не надаюся для таких акцій... А в науці — чому б і ні — охоче співпрацюватиму з тобою. Ми повинні захистити історію слов'янства від панславістської демагогії.

...Пан Сєраковський силкувався збагнути, що саме спричинилося до душевного надлому Гощинського, він не знав, що Бєльовський їздив до Северина в Париж і міг би розповісти про свою прикру зустріч з ним...

Відколи Северин Гощинський поселився в Юліуша Словацького на Монмартрі й зайняв у його домі окрему кімнатку на мансарді, польське революційне пілігримство не те щоб обминало будинок славного поета — просто забулася сюди дорога: Северин перестав брати участь у політичних розмовах, схолоднів і спонурився, відбувався мовчанкою або залишав, не прощаючись, товариство, й іноді, зважившись порушити аскетичний спокій приятеля, Юліуш вибирався гвинтовими сходами до келії Гощинського й повертався знічений і стурбований: він часто заставав Северина вкляклого перед образом Матері Божої у самозабутній молитві або ж — що гірше — за палаючим ватраном, в який поет вкидав, перечитуючи й вагаючись, ніби прощаючись назавжди, списані листки. Ця дивовижна переміна сталася з Гощинським після того, як він повернувся з Брюсселя, взявши участь — на полі колишньої битви під Ватерлоо — у зібранні Братерського кола, очолюваного магістром Анджеєм Тов'янським, який вважав Наполеона Божим посланцем для поляків; на колі промовляв сам Адам Міцкевич, глаголячи про кару Господню, що спала на Польщу за гріх гордині; Северин запевняв Юліуша, що під час проповіді Міцкевича з'явилася на небі комета — і горе тому, хто мав очі, а її не бачив, і він ще сказав сакраментальне: "Немає ніде правди, тільки у вченні Тов'янського, яке я прийняв остаточно і назавжди, — поляки мають з'єднатися із Святим Духом і самим Христом, і в цьому єдиний для них порятунок: Польщі сьогодні потрібні мученики, а не вожді".

Словацький не мав сили переконати Гощинського в потребі практичної діяльності, фанатизм просяк глибоко в душу зневіреного революціонера, й за кілька ночей Юліуш написав для приятеля поему "Ангеллі" про польських страждальців у Сибіру, які пішли на муки через зраду вождів, — тож спасіння не в муках, а у вихованні із страждальців новітніх провідців, не зганьблених зрадою, втечею з поля битви і не спокушених ілюзорною славою; Юліуш поемою переконував Северина,

що поразка — то не тільки втрата зброї, а насамперед занепад духу, — і я написав цей твір для тебе, щоб ти і ті, які сьогодні разом з тобою стали готовими до покірної жертовності, втямили, що не хрести для мук потрібно розбирати нині, а коси на мучителів…

Ось зібралися три ватаги лжепатріотів: одна за короля, друга за Спасителя, а третя за гетьмана, й заворогували між собою облудники, спраглі влади, засперечалися, хто з них має таку любов до батьківщини, щоб міг би повести за собою народ: а той — хто виставить для розп'яття найсильнішого лицаря, який довше за всіх проживе на хресті. І сказав Шаман до вибраного найвитривалішого мученика Ангеллі: вас зрадили провідці ваші, зреклись сердець, які билися для народу, вони — каїни й самоїди — сперечаються між собою за владу, а ви марно гинете на хрестах. І відповів на це Ангеллі: мене в колисці обвіяв запах батькової крові, я виріс з печальним зляканим обличчям й тому пішов на хрест, щоб подолати страх і вмерти в тихому смутку. І пророк тоді Шаман: тебе обрали на супокійну жертву, ти ж повинен перемінитися на весняний грім — ось ти щойно спалахнув проти власного страху й знову запав у зневіру, то згинь такий, яким став. І вмер Ангеллі, а тоді виїхав лицар на коні, увесь у зброї, й вигукнув: тут був він, то хай встане, сідає на мого коня, я понесу його швидше, ніж буря, — туди, де він розвеселиться у вогні: то воскресають народи, трупами забруковують вулиці, й перемагають повсталі!

Несподівано для Словацького й Гощинського завітав до них Август Бєльовський і одночасно, ніби змовилися, — варшав'як Едвард Дембовський, який у супроводі зв'язкового Міхала Вайди повертався до краю з наказом від князя Адама Чарторийського до Польського Демократичного Товариства: підняти збройне повстання в Галичині.

Словацький прочитав Гощинському й гостям поему "Ангеллі" — як напуття до нової боротьби. Хворий і на силі підупалий сам автор не міг вертатися до Польщі, проте сподівався, що Северин, прослухавши поему, скине з себе луду знеохочення й байдужості й таки зважиться вернутися на батьківщину.

Юліуш закінчив читати, він довго чекав, що скаже Северин, і той нарешті мовив:

— Усе, що можеш зробити корисного в еміграції, — це писати. Бо написане залишиться й колись розбудить у людей жадобу чи то до мучеництва, чи до звитяги. Але нині твоїх слів, поете, не вчує наш люд — не роби собі таких ілюзій. Ще не прийшов час, щоб воскресали загиблі на хрестах. Та якщо не матимемо розіп'ятих, то скажуть вороги наші: народ, який не створив мучеників, заслуговує на забуття і смерть. Так навчає магістр Тов'янський.

Гощинський говорив сам до себе, на присутніх не дивився, він боявся зустрітися поглядом з Августом, який вперто намагався заглянути Северинові у вічі: хай би хоч згадав останній бій над Стиром біля Берестечка, коли кавалерійський полк Бєльовського, що входив до складу корпусу генерала Дверницького, цілий день змагався із утричі більшим військом російського генерала Ридігера, платячи за кожен будинок десятками уланів; у місті розривалися гранати, горіли доми, на оборонців безустану сипався град куль, а надвечір із Пляшової, куди був ще вихід, прискакав на змиленому коні вістун і повідомив, що генерал Дверницький склав зброю під Сморжевом… І ти був там, Северине, як представник штабної служби; ти, як і всі ми, не міг зрозуміти, чому добре озброєний корпус скапітулював, і кожен з нас боявся сам собі зізнатись, що генерал підло зрадив; царська драгунія йшла за моїм полком по п'ятах аж до австрійсько–російського кордону, і тут сталося найстрашніше: гренадери австрійської прикордонної застави впускали на свою територію тільки офіцерів й інтернували їх, а рядових жовнірів стягали з коней і плазом шабель гнали на російський бік — чи ж то не про це розповів Юліуш у своїй поемі, тобі присвяченій, щоб ти не забув, як наші вожді посилали на хрести найздольніших, самі ж рятували, як могли, свою шкуру. Тільки ми з тобою не склали зброї: я потрапив за грати, а тобі вдалося втекти у Татри, заховатися у глибокому підпіллі й кинути звідти свій знаменитий клич "Боротьба не закінчена!" — й вона таки не закінчилась, до сьогодні триває і ось–ось спалахне новим полум'ям, і воскреснуть народи, трупами забрукують вулиці, й

переможуть повсталі… Але ти, безстрашний колись збойник, заховався під сутану божевільного аскета, який хоче — а за чиїм повелінням? — дочасно відправити над Польщею панахиду!

О, Северин добре знав, що мовчки говорить до нього Август, та слухати не бажав; розчарований зрадами родаків, він назавше вступився з поля бою й повірив, що має віщу силу молитвами випросити в Бога порятунок для вітчини; Северин не підводив очей, бавився золотою табакеркою, переймаючи її з долоні в долоню, й продовжував говорити зовсім не те, чого очікували від нього гості.

— Так, звичайно: швець має шити чоботи, солдат — воювати, а письменник — писати, ніхто ж не подужає двох робіт. То чому поет повинен витрачати свою енергію на підпільну боротьбу — не розумію. І не розумів цього навіть тоді, коли сам перебував у підпіллі… Таж не вибрав Господь дурнів, щоб їхніми устами глаголити божественні істини! Божих речників так мало, вони на вагу золота, а нерозумний наш народ, замість оберігати, ставить їх у першу шерегу, під перші кулі… І не рахується з тим, що поет повинен мати час — не так для творення, як для підготовки до творчості, це ж найтяжчий процес: скільки намучиться музикант, щоб вивчити свою партію й досконало настроїти інструмент перед концертом, який триває мить?.. Цей час я тепер знайшов і не хочу його втрачати. Я віддам тобі, Августе, викінчену поему "Пророцтво отця Марка" — друкуй. Хоч і не вірю, що мої писання комусь ще потрібні. То ви горите–догоряєте, а народ давно заспокоївся…

— Неправда це! — вибухнув гнівом молодий, з випещеним аристократичним обличчям Едвард Дембовський. — Ви ховаєтеся в шкаралущу олімпійської окремішності не для праці — для власного спокою. Хто сказав, що поет не повинен ставати в перший ряд: чей французькі трубадури, німецькі міннезінгери, чеські шпільмани, українські кобзарі завше йшли попереду війська, тільки ви… — Дембовський перевів погляд на Словацького, — повоювали трохи й, заспокоївши свою совість перед Польщею, зачислили себе до аристократів духу: вам потріскали перетинки у вухах від вибухів гранат

і смердить стрільний порох… І не аристократи ви, вони в окопах — у запіллі залишилася чернь!

— Заспокойся, хлопче, — насилу стримав лють Гощинський. — Ти, який того пороху не нюхав і від вибухів не глухнув, — як ти смієш ганьбити старого вояка?

— Ви вже не вояки, ви інваліди, комбатанти… І я вам не хлопчик, маестро: в цьому році опублікував аж три філософські праці, і мені доручено підняти повстання в Галичині… Я повертаюся з готелю "Лямберт" від князя Адама Чарторийського — до краю і завітав до вас, щоб… — І раптом зм'як Дембовський. — Вибачте, пане Гощинський, я схиляюся перед вашим маєстатом і тому… тому хочу забрати вас з собою. Та чи ви можете собі уявити, як піднявся би д'горі дух поляків, і українців теж, якби у Львові знову з'явився Гощинський!

Та Северин наче й не почув останніх слів Дембовського, виглядав так, ніби суперечки між ними щойно не було, він далі бавився табакеркою й говорив про щось зовсім віддалене від політичної риторики:

— А втім… Поезія, панове, як я зрозумів за довгі роки революційного пілігримства, нічого спільного з воєнним потом мати не повинна. Штука — то чисто естетична категорія: як кохання, як музика, як гармонія самої природи… й через те, що ми досі цього не розуміли, наша поезія не цікава нікому, крім поляків, жоден європеєць її не читає, я ще досі не зустрів хоча б одного француза, який знав би не то що моє прізвище, а й самого Міцкевича… Бо кому тут потрібен "Замок Каньовський" або "Останній наїзд на Литві"? Це наші внутрішні теми, які не можуть стати світовими; ми співаємо самі для себе, підганяємо самих себе, самобичуємося, мов знавіснілі єзуїти, ми шамани й ґвалтівники свого власного хисту… А поезія стає прекрасною лише тоді, коли вона супроводжується не болем, а почуттям задоволення. Справжня мета поезії — то не заклик до бою, а залучення читача до насолоди, яку переживає поет під час творення; в поезії треба малювати образ чистої

краси, а не виставляти свої ідеї напоказ, мов той жебрак виразки на відпустах… Та досить уже, ви мене не слухаєте.

Словацький мовив по хвилі:

— Ти не боїшся, Северине, що польський народ більше не захоче тебе читати?

— Боюся, але я мрію бодай на старість стати вільним поетом. Досі мені це не вдавалося: я був слугою народу, його речником, горлом, шпагою, але не магом, який примирює людину з природою, майстром, у слові котрого сплавляється уява з натурою. Моя формінга видає тільки гімни. І через те я так часто вдаюся нині до тихої і щирої молитви.

— Все зрозуміло, — промовив з гіркотою Бєльовський. — Ти залишаєшся тут назавжди, ми ж мусимо повертатися до краю.

— Щасливо… — Гощинський підвівся, подав руку Августові. — Якщо будеш в Ожидові, то передай моє вітання Владиславові, я ще не встиг відповісти на його листа. І скажи йому — він цікавився, — що від Анни не маю ніяких чуток: десь–то вона їздить Європою з Моцартом, може, вже й заміж вийшла.

— Жаль, що так сталося між вами…

Гощинський промовчав. І аж тепер звернув увагу на чоловіка, який весь час сидів мовчки, скрадливо обсервуючи присутніх.

— Мені вас представляли, та ви мовчите, і я забув… — підійшов Северин до Сухоровського.

— Поручик кавалерійського полку капітана Бєльовського! — відрапортував, підводячись, велетень, бравим виглядом і простенькою зухвалістю шокуючи Гощинського; той невдоволено морщився,

дослуховуючи рапорт: — Зв'язковий між князем Чарторийським і конспіративними ложами на Львівщині — Міхал Вайда… Маю доручення від князя до пана Сєраковського, може, хочете щось переказати йому через мене?

Чоло в Гощинського розпогодилося.

— Підождіть хвилинку, — сказав. — Я таки напишу Владиславові листа.

Гості чекали мовчки — тривога добиралася до їхніх душ: генерали покидали військо.

Гощинський подав конверт Сухоровському й на мить спинив на ньому свій погляд.

— Звідкись вас знаю… Чи міг я коли–небудь з вами зустрічатися? — спитав.

— Колись ми були здалеку знайомі. То давні часи — пан Август теж мене не пригадує, нас було багато… Але, може, пам'ятаєте: польських офіцерів гренадери австрійської прикордонної застави впускають на свою територію, а ґемайних[106] жовнірів стягують з коней…

— О Боже, як не пам'ятати!.. А той ваш нерозлучний приятель, полковий коваль, хапається руками за кущ лозини, гренадери волочуть його за ноги, кущ вирівається з корінням і тягнеться за нещасливцем на російський бік… Як він розпачливо кричав тоді, я того лементу ніколи не забуду: "Міхале, Міхале, що я без тебе буду робити?!"

— За кілька років Йосип утік з Нерчинських рудників.

— Нас тоді знищили…

— Тебе знищили, Северине, — терпко проказав Словацький. — То, може, хоч тепер ти зрозумів мою поему?

Гощинський не відповів, провів гостей до виходу, пропустив Едварда й Августа на веранду, а до Сухоровського сказав:

— Затримайтеся на хвильку, пане Міхале.

…Западала тиха ніч над Ожидовом, з Олеського замку й запустілого дворища дідича Уруського долинали нудне пугукання сов і злобний регіт пугачів; на душі пана Сєраковського було маркітно, і він не мав бажання заходити до візитової зали, де зібралися пані й панове з сусідніх сіл і містечок на раут; цієї миті він не бачив жодного сенсу в галасливих зібраннях, де ніколи не було одного лідера — всі ставали провідцями, як на передрозборових конвокаційних сеймах, і ніхто не мав впливу на розмаїті — мудрі й абсурдні — задуми патріотів; донині пан Владислав чекав на Гощинського, який — єдиний — міг приборкати своїм авторитетом свавільну шляхту, — й раптом обірвалася надія; він усе ще тримав у руці листа, неначе сподівався, що прочитає ще раз і таки натрапить хоч на обіцянку; знав, що подібні сподівання марні; пані Анеля теж не вміла розрадити чоловіка, й вимовив Сєраковський приречено:

— Северин із Сивілли перемінився на сіру монашку. Це трагічно…

Тим часом Вагилевич у відведеному для нього кабінеті на мансарді читав і ще раз перечитував листа від Юлії. Був щасливий, що десь вона є і думає про нього, та водночас почував себе незмірно скривдженим, бо ж не обіцяла Юлія коли–небудь прийти до нього; "Я довго думала, пане Янку, про нашу фатальну зустріч, котра була задумана як жарт розбещеного франта, а перемінилося на драму — мене пойняло тяжке кохання, від якого ніколи не визволюся, а ти, якщо кохаєш теж, то вважай себе у вчиненій над нами нарузі щасливим, бо нічого немає світлішого від любові, і в мужній тузі виростай на велику людину; я не

знала до першої нашої розмови, хто ти насправді, та уздріла твоє мудре чоло, безодню очей, порив і наївність і покохала з першого погляду; ти одружуйся, Янку, це тобі конче потрібне, але про мене пам'ятай..." Вагилевич перечитував листа знову і знову, туск, який спочатку здавив серце, поволі розсмоктувався, немов полиновий напій, що, згірчуючи, додає здоров'я; Іван відчув, як дивна доброта навально вливається в нього, переповнює й вихлюпується на цілий світ, і немає в тому світі ні лиха, ні злоби, немає й ворогів, і милим його серцю знову стає пан Юзеф, без якого ніколи не пролетіла б крізь Іванове життя зеленокоса літавиця, Іван теж відчув, як злущується з його душі нехіть до Гушалевича, — хай собі мудрує, а якусь користь людям таки принесе; добра й чарівна пані Анеля стала йому ближчою, ніж сестра, — все на світі враз задихало миром і любов'ю, і віддалився в нереальність суворий образ Маркіяна, й від цього на душі стало легше й вільніше, до Іванової свідомості добиралося скоботливе відчуття першенства, від цього ставало солодко і соромно, проте й сила прибувала, й зрозумів теж Вагилевич, що та роздвоєність, в яку він колись, під час дискусії Маркіяна з Погодіним, заглядав, немов у глибоку розщелину, назавше зімкнулася, і він має змогу прокладати нині незалежну ні від одного, ні від другого свою самостійну дорогу — цю свободу дало йому кохання. Він ще раз розгорнув листа і аж тепер помітив постскриптум: "А ти, Янку, сподівайся: може, я колись зайду до тебе сама — у пітьмі ночі..."

Розділ п'ятий

Тільки мить почував себе Іван Вагилевич золотою рибкою у благодатній глибині живлющої води, куди несподівано пірнув і став добрим і всеможним; розрайований серед теплоти віднайденого середовища, він думкою осягнув безмежний, здавалося, життєвий простір — й раптом протверезів від хвилевого сп'яніння: усвідомлення чужості нового світу боляче вдарило ним об прозору перепону дозволеності, немов об стінку акваріума, і все стало несправжнім: хтось ним бавиться, хтось насміхається з його винятковості, хтось кидає йому з панського столу крихти смаколиків, а яку плату заправлять благодійники в золотої рибки за акваріумні вигоди, чим доведеться за

них платити — совістю, вірою, волею?; в якій іпостасі має він постати в цьому новому світі: маестро, олімпійця, блазня, слуги; які лакітки[107] він надалі споживатиме: солодкі пригоди в таємничих альковах, славу придворного поета, принизливу плату гувернанта чи ганьбу ренегата?

Все це облуда! Ніхто мене не питає, звідки я, до якого племені належу, хто мої батьки і якою мовою навчали мене розмовляти, серед яких людей я виріс і яких звичаїв навчився; мені нав'язують невластивий спосіб мислення, підсувають підроблені листи, кохання перетворюють на фарс, і ніякої літавиці, ніякої Юлії на світі немає, з мене глузують: одні хочуть перемінити на нахлібника, інші — на яничара, як це намагався колись вчинити московський академік, — тоді врятував мене Маркіян, у якого я сьогодні так підло забираю першість, а вона належить тільки йому — і нині і присно і во віки віків: усе поза простором його духу — мана; я хотів осягнути ідею слов'янського братерства, а вона в кабінеті пана Зубрицького трісла, мов миляна булька, і розчавив її Маркіян; і доки живитись буду його духом, доти я ціла людина; як мені далі жити без Маркіяна, а як без нього дає собі раду Яків у далеких Микитинцях; до кого нам нині тулитися, чей самі вистояти не можемо: із Святоюрської гори нас проганяють, немов жебраків, свої, а чужинці кажуть за ласку платити сумлінням; о, як тобі добре, Маркіяне, ти розворушив нас, а сам спокійно споглядаєш з небесних чертогів, як ми, прокляті пітьмою й обманом, блукаємо на розпуттях...

Вагилевич порвав листа, якого тримав у руці, і враз схаменувся: дбайливо склав розірвані клаптики й сховав до нагрудної кишені: а що коли то не олжа, а правдиве слово любові; він рвучко вийшов з кабінету, ніби хтось виштовхнув його, збіг сходами вниз — а куди йти: до Маркіянової могили в Новосілки чи прошкувати крізь дні і ночі в гори до Головацького — із "Трійці" нас залишилося двоє, то чи не треба нам порадитися або хоч помовчати разом?

Бунт кипів у душі Івана, проте з наближенням до візитової зали він гаснув і німів; Вагилевич тихо зайшов досередини, й ніхто не звернув на

нього уваги: гості званого рауту метушилися, проходжувалися, розмовляли, реготали, хто розкладав пасьянс, хто розсипав дотепи й анекдоти, на веранді, що виходила в сад, змагалися картярі, а завбачливі лихварі стояли колом і, покручуючи пейса, терпеливо чекали, поки якийсь програється і звернеться за позичкою; Іван почував себе цілком відчуженим від цієї різношерстої громади дідичів, графів, війтів, комівояжерів і комерсантів, а втекти звідси не мав ні волі, ні сили: акваріум закрився чотирма прозорими стінками, і все тут було ілюзорним — простір, свобода, гідність, а виплигнути звідси можна тільки вгору, та для цього треба бути не рибою, хай і золотою, а птахом…

Врешті Іван побачив пана Юзефа, який сидів за столиком у компанії молодих паничів і розповідав їм анекдоти; прилучатися до цього гурту Вагилевич не мав бажання; Борковський вдавав, що його не помічає, й Іван зрозумів, що між ними пролягла неперейдена межа, і він ніколи вже не вернеться до каменицi на Галицькій, проте не мав куди в цю мить подітися — присів неподалік у фотель і мимоволі прислухався.

— Я танцюю, — притишив голос пан Юзеф, — притискаюся до панєнки і прошу: дай!

— І скільки разів пан Борковський дістав по писку? — перебивають його паничі.

— А було, було, певне що так, але поміж тим п'єрдолив, ха–ха!.. Янє, почекай хвильку, — зволив пан Юзеф нарешті побачити Вагилевича, — ще тільки один віц[108] розкажу — про граб'ю на полюванні — і вже йду до тебе, одну секунду, Янє…

Та Іван ніби й не почув слів Борковського, він знову поринув у акваріум, в якому ганялася за золотими рибками хижа щука.

1836 року управитель Ставропігійської друкарні й голова промосковського товариства "Руське коло" археограф Денис Зубрицький через посередництво власника транспортної експедиції в Бродах Гартенштайна запросив до себе професора російської історії Московського університету академіка Михайла Петровича Погодіна, коли той вертався в Росію з мандрів Європою.

Для ідеолога російського панславізму момент візиту до Львова був вельми вдячний: боротьба за кириличний алфавіт і юліянський календар, яку очолював Маркіян Шашкевич, відчужила русинську інтелігенцію від аспіраторів польської незалежності й тим самим наблизила її до "Руського кола", яке теж запротестувало проти латинського абецадла[109]; ректор духовної семінарії Григорій Яхимович запросив Зубрицького до викладів руської історії, яку той трактував як єдину для русинів і росіян; Яків Головацький вже цілий рік листувався з Погодіним, а Іван Вагилевич щойно втішився публікацією своєї статті про карпатське рунічне письмо в погодінському журналі "Московский наблюдатель" з коментарями академіка, який вбачав подібність між наскельними написами в Розгірчі й Бубнищах і чудськими резами в уральських печерах; Денис Зубрицький уклінно просив Погодіна завітати до нього на Вірменську, де зберуться в день приїзду академіка молоді його симпатики; грунт для московської колонії у Львові підготований, — запевняв свого наставника львівський москвофіл, треба тільки Михайлові Петровичу з'явитися, ніби месії, й поблагословити "Руське коло", яке він, Зубрицький, завбачливо назвав "Погодінською колонією"; Погодін зреагував блискавично листом з Ляйпціга, попередивши Зубрицького про дату свого приїзду…

За столиком пана Юзефа раз у раз вибухав регіт; Іван вловлював зміст сороміцьких, давно знайомих анекдотів, смішно не було, він пропускав повз вуха непристойні слівця, якими так щиро смакував віцман, та все одно вкотре дізнавався, як пан граб'я героїчно вбиває кабана, прибігає, закидає одну ногу звірини на одне плече, другу — на друге, щоб білувати, — про це нібито розповідає граб'я, — але тут його

кличе слуга до візитера, компанія нетерпеливо чекає кінця оповіді, врешті граб'я повертається:

"To o czym ja mówiłem, a–a, jedna noga tutaj, druga noga tutaj… to co, jak — co? Przecież pierdoliłem do rana!"[110]

Вагилевича діймає встид за базікання простака в чорному фраку з бордовим метеликом під шиєю; згадуючи візит Погодіна до Зубрицького, Іван водить поглядом по освітленій свічками залі, в поле його зору потрапляє велетень Сухоровський, якого обступають дами й охають від захоплення незрівнянним красенем: пан Вайда бачив самого Чарторийського, о, який ви щасливий!; пані Семінська, власниця Підгорецького замку, бере балагулу під руку, веде до пасьянсного столика й, подаючи йому колоду карт, просить поворожити; але Сухоровський виймає свою колоду, Семінська приглядається до карт і зойкає: о, я не хочу, щоб ви ворожили мені магічними — таро; чого ви боїтеся, маєте великі гріхи?; це вас не обходить, кидайте мої, любий пане Міхале; вона висне на його зігнутій у лікті руці й млосно заглядає у вічі; ба ні, я тільки такі карти кидаю: ось пікова дама Паллада — це ви, — Сухоровський розкладає карти на столику, — червова дама Юдита — то піаністка Анна Кавецька, а бубновий король Давид… хто ж то, не впізнаєте, це ж Гощинський, так–так, Гощинський, ласкава пані, а хрестовий валет Гектор — то вже сам Леопольд Захер–Мазох; чому ви зблідли, моя пані, подивіться ворожбу до кінця, ви що, втікаєте, покидаєте раут, але ж не кваптеся — директор поліції перебуває зараз у Відні!; пані Семінська прожогом вибігає із зали; що трапилося між ними, подумав Вагилевич, чому Сухоровський провів її таким зловісним поглядом, а зрештою, що це мене обходить; але чому пан Сєраковський сидить, схиливши на руки голову, й не розпочинає рауту, чому на веранді за зеленими столиками й далі змагаються картярі, ніби лише для цього прийшли сюди; а в центрі зали стоять гуртом дами, й одна розповідає пригоду…

Сорокарічний, в силі чоловічого віку академік Погодін входить до покою, по–дворянськи галантно кланяється старому Зубрицькому, той

на появу гостя схоплюється з крісла й припадає до руки московського професора, мало не цілує; Погодін делікатно вивільняє руку від спазматичного потиску господаря, кидає поглядом спершу на Маркіяна — стрункого, вродливого й стриманого; на устах у Маркіяна спалахує скупа усмішка і відразу гасне, він відступає назад й закладає руки за спину, з цікавістю розглядаючи благородне обличчя Михайла Петровича; академік переводить погляд на лисуватого, з бакенбардами, Якова Головацького, привітно усміхається до нього, простягає руку й чомусь поплескує по плечу — видно, сподобався юнак професорові: ви мені нагадуєте графа Безбородька, канцлера її величності, з портрета, звісно, то був найерудованіший міністр нашого двору за всі часи — і хо–хол!; Вагилевич заповзає в себе, ніби слимачок у мушлю, і, як слимачок ріжки, викидає вперед допитливий погляд, сам залишаючись незворушним, — він відразу хоче збагнути сутність гостя, на якого покладав стільки надій, посилаючи йому свої дослідження; Зубрицький показує рукою на хлопців і мовить поблажливо:

— Оце і є та "Руська трійця", про яку я вам писав, — наша з вами надія.

— Як символічно ви себе назвали — "русская троица", — побожно склав руки Погодін. — То що ж, сідаймо й побесідуємо.

…Пані були самозабутньо зайняті плітками, їхні обличчя світилися цікавістю, захопленням, увагою, здивуванням, а іноді затьмарювалися зогидженням — залежно від змісту оповідок; кожну з пань лоскотала нетерплячка чимшвидше розповісти своє, і кожну, якщо їй не давали прийти до слова, діймала злість; усі вже знали, що шляхтич Госцінський з Розсічного стрілявся через кохання, відбив собі кулею носа, через це не міг потім їсти й помер з голоду, таким чином довівши велич свого почуття; а пані Кузьмінська — ви бачили коли–небудь ту стару девотку в капелюшку із страусовими перами? — збирається у свої п'ятдесят заміж і на редутовій забаві в касино Гехта сказала голосно, що її обранець мусить мати гарне прізвище, старий замок, хоча б такий, як у Свіржі, і вміти розповідати цікаві пригоди — дочекається, ага!; ой, це не таке

вже дуже й цікаве, дайте мені сказати: пан Собанський з Тур'ї купив жидівський цвинтар під забудову, переорав, боронами згріб кості й викинув у ріку, а тепер жиди випрошують у Бога найстрашнішої для нього смерті — і допросяться, жиди все можуть!; та що ви про якусь там Тур'ю, дошками забиту, подивіться лише, що діється у самому Львові: граф Альберт Якубовський програвся в карти й замордував гувернанта своїх дітей — той наскладав собі добру купу грошей, проте завбачливо записав у банковому реєстрі номери банкнотів, і що гадаєте: зайшов граф до ювеліра купити гарнітур брильянтів для коханки, а ювелір послав слугу в поліцію, щоб перевірити номери, й ті цапнули убивцю за обідом у ресторані, коханку відпустили, а графа засудили на смерть, навіть рідна мама на суді заявила, що така звірюка не має права жити на світі, а дружина графа змінила прізвище; але то слухайте, ще не знати, що власне нині трапилося, ви бачили, як пані Семінська вибігла із зали, немов фурія, коли той гевал щось їй наворожив, — подивіться: звичайний форналь, а з паном Сєраковським поводиться так, як з рівним, гляньте, нахилився до графа, мов до рідного вуйка, — але то часи настали, що ми через ті вічні повстання мусимо брататися із смердючими мужиками; е–е, не кажіть, форналь форналем, хлоп хлопом, але зауважте, пані, який то висьціговий кавалер, та з таким мужчиною я… хіба не бачите, як виглядають проти нього ті безвусі фертики!; правда, правда, цей гість не такий уже й простий, я сама бачила, як він Семінській кидав на ворожбу карти таро, ви не знаєте, що то за карти: мадам Ленорман наворожила на них поразку Наполеонові й за це опинилася в Бастилії, то магічні давньоєгипетські карти, і я сама чула, як Семінська просила, щоб Вайда кидав з її колоди, він щось їй сказав, і вона вибігла, мов з окропу; а я вам скажу: з тим Підгорецьким замком щось нечисто, ми ще не знаємо, чим те все закінчиться, то закляте місце, пам'ятаєте пожежу… останній власник замку Едмунд Ржевуський, налоговий пияк, подав у суд за спадщину на свою маму, коли вона повдовіла і вдруге вийшла заміж, то Едмунд суд виграв, а мати, виходячи з трибуналу, прокляла сина до стількох колін, скільки східок переступила, і Едмунд незабаром згорів живцем, коли п'яний заснув при свічках, а потім згарище зайняла його племінниця

Семінська… але тихо, тихо, пан Сєраковський заворушився у фотелі, певне, буде починати раут…

— У першу чергу хочу повідомити вас, пане Вагилевич, — розпочав розмову Погодін, — що я представив вас Товариству російської історії і старовини на здобуття звання члена–кореспондента… Чи ви хоч трохи наблизилися до розгадки таємниці рунічних написів? Розшифрування рун було б науковим відкриттям століття!

Вагилевич квапно виповз із своєї мушлі, відчужений погляд вмить заіскрився зацікавленням, він застережливо глянув на Маркіяна, немов попереджував: не заважай, я знаю, що ти не віриш у мою знахідку; він підсунувся разом з кріслом до Погодіна й заговорив швидко, палко:

— Всюди під Бескидами зустрічалися мені рукотворні печери, і коли ми всіх їх дослідимо і написи перепишемо, то чей знайдеться колись ключ для відчитання тих письмен, й тоді слова минувшини відмолоднуть у голосних бесідах і всіх барвах старосвітської бувальщини…

— Таке може статися, — погодився Погодін, — адже єгипетські ієрогліфи відчитані, і якби хтось подібне сподіяв над рунічним письмом, то, можливо, ми б збагатились новими аргументами, які б підтверджували правічність російського етносу…

— Русинського, — поправив професора Маркіян. — Етноніми "русинський" і "російський" — не одне й те саме.

— А–а, то ваші старі байки, — невдоволено поморщився Погодін, — про якусь там окремішність русинського, або малоросійського, чи, як дехто починає тепер називати, — українського племені.

— Зовсім вірно, професоре, — вставив Зубрицький, — від Перемишля до Камчатки простягається єдина велика Русь.

— Пане Зубрицький, — заговорив Головацький, — ви плутаєте поняття держави з поняттям етносу: простір від Перемишля до Камчатки заселений сотнями народів, яких об'єднує хіба що російський державний скіпетр. А Галичина, як відомо, під ним не перебуває.

— Поки що, — в голосі Погодіна зазвучав метал. — Повторюю: поки що.

— Можливо, можливо, — прогумкотів Головацький. — І ще не знати, який варіант кращий…

— Найкращий варіант — єдність усіх російських земель, — підхопив Погодін. — Бо що таке Галичина — цілком штучне територіальне утворення, видумане австрійськими міністрами, сама ж є правічною російською землею.

І тут ніби згори впав надломаний від хвилювання голос Маркіяна:

— Чи ж то австрійські міністри видумали теж і Данила Галицького?

Погодін нервово скинув бровами, підвів погляд на Шашкевича.

— До чого тут Данило, це руський князь, як і Ярослав чи Володимир.

— Авжеж руський, бо ж не московський. Московити до Петра іншої назви не мали, етнонім "Русь" вкрадений у Києва!

— Юначе, ви ще зараз повторитеся за французькими псевдовченими, які твердять, що росіяни — суміш угро–фінських і татарських племен…

— Бо це правда! — запалювався Маркіян. — Київська Русь русинізувала чудське Залісся — на свою голову, як кажуть… Від

первісної мови в Московії не залишилося й сліду, якщо не рахувати тюркізмів, ви ж спілкуєтеся змодернізованим солунським діалектом, яким написані Богослужебні книги, московська мова має стільки спільного з русинською, скільки з мовами будь–яких інших слов'янських народів.

Погодін безпорадно розводив руками й поглядав на спантеличеного Зубрицького, шукаючи в нього підтримки.

— Я не розумію, пане Маркіяне, чому ви так ненавидите Росію, — заговорив урешті Зубрицький.

— Я рівно ж не розумію, за що ви її так любите, — відказав Маркіян. — За Боголюбського, який знищив Київ лютіше за татар, чи за Меншикова, котрий до ноги вирізав Батурин?

— Перебільшуєте, перебільшуєте! — підвищив голос Погодін. — Ви не хочете бачити жодного позитиву в стосунках Російської імперії із своїми окраїнами.

— У чому той позитив?

— Та хоч би в науці. Ви чомусь–то листуєтесь зі мною.

— Спочатку наука пішла з Києва в Москву, хіба вам про це не відомо? І аж потім московські любомудри, навчені в київській школі, задумали просвіщати той же Київ… І просвіщали — не так книгами, як карбачами.

— Юначе, ви так ненавидите Москву, що готові прийняти від неї нові муки, аби тільки мати причину ще більше її ненавидіти… Не маю потреби більше розмовляти з вами. Скажу лише одне: цей шматок російської землі, названий чомусь Галичиною, цей географічний доважок раніше чи пізніше належатиме Третьому Риму, що проковтне його!

— Був у Потьомкіна блазень–ненажера, — іронічно зблиснули очі в Шашкевича, — і як не просила його Катерина: перестань стільки жерти, бо здохнеш, — не послухався і вдавився найсмачнішим куснем свинини.

— Досить! — вибухнув гнівом Зубрицький. — Ви забагато собі дозволяєте… Я запросив до себе дорогого і поважного гостя, а ви… Більше вас не затримую!

Хлопці підвелися й вийшли з покою Зубрицького. На вулиці зупинились, переглянулися.

— Це вчений неук, — вимовив Вагилевич.

— Це найлютіший наш ворог! — прошелестіли зшерхлі Маркіянові губи.

Головацький мовчав.

…Пан Владислав схопився ураз з фотеля, встав і Сухоровський, він дивився згори на розгубленого графа, який не міг повірити в те, що почув.

— Семінська?! — тихо перепитав. — Ви маєте на це докази?

— Це інформація самого Гощинського, він просив усно вам її передати.

Сухоровський мав такий вигляд, ніби йому була вельми приємна новина, яку він приніс з Парижа до Ожидова, й Сєраковський відвів від Міхала погляд: цей зв'язковий сумлінно служить в Чарторийського за плату, об'їжджає по всій Львівщині поміщицькі маєтки, передає списковцям секретні штафети з еміграційного центру, а в самого немає й дрібки болю за польську справу, бо звідки вона візьметься у злюмпенізованого русина; але ж куди нам від них, русинів, подітися,

коли живемо на одній землі, і як можемо обійтися без їхньої допомоги або хоча б нейтральності?

Сєраковський полишив Сухоровського й поквапився назустріч гостям, які щойно увійшли до залу: то були Август Бєльовський і власник маєтку в Новосілках пан Галяшкевич, а за ним ще третій — хлопуватий панок, одягнутий, немов папуга, — в зеленому пом'ятому фраку, жовтих штруксових[111] сподніх і в старому капелюсі з сойчиною пір'їнкою за обвідкою; Сухоровський впізнав його, він недавно цілу ніч пропиячив з цим панком у його домі й мусив розгадувати дурнуваті загадки, якими господар сипав, мов з міха; був то власник маєтку у Великій Горожанні, що за Щирцем, як їхати зі Львова на Комарно, — пан Генріх Мангольд, сполонізований німець, закінчений дивак, котрий увечері, якщо не пиячив, читав в оригіналі французькі романи, вранці ж перераховував індиків на оборі, в обід обмацував курячі гнізда і власноручно забирав яйця, після обіду об'їжджав верхи на коні лани й записував до нотеса прізвища мужиків, які не вийшли на панщину, а ввечері запрягав екіпаж і в чому був їхав на бал.

Пан Сєраковський обняв Бєльовського і Галяшкевича: ми власне на вас чекали; ні, він не скаже Августові того, про що дізнався від Вайди, нині не можна сіяти зневіру в людях, колись розповість — при нагоді; Мангольдові подав два пальці — терпіти не міг цього простака і скупердягу; Дунін–Борковський умить покинув свою компанію й подався за паном Владиславом, забувши про Вагилевича; Мангольд у свою чергу дуже зрадів, уздрівши Сухоровського, притьмом підійшов, узяв його під руку і втішений, що має жертву для своїх загадок, тут же почав їх висипати, мов горох з ворка.

— Отже, скажіть, пане Вайдо, чому когут заплющує очі, коли піє? А–а, не знаєте, а тому, що свою пісню він знає напам'ять… А від якого пса швидше втікає заєць — чорного чи білого? Звичайно, що від білого, бо заєць думає, що пес роздягнувся до сорочки, аби швидше дігнати… Та почекайте, Міхале, я недавно склав ще одну прецікаву загадку: чого не

знав Соломон, коли видумав воза? Та він ніяк не міг зрозуміти, чому задні колеса не наздоганяють передніх…

Сухоровський відгорнув від себе Мангольда, немов на покосі щойно зв'язаний сніп жита, й наближався до Бєльовського, не чуючи, як запищав пан Генріх, заточуючись назад, ніби від пориву вихора: "Та як ти смієш, хлопе?!"; з Бєльовським Сухоровський привітатися не встиг: пан Владислав підняв руку й заволав до розгармидерного залу:

— Увага, пані і панове, увага! Підійдіть ближче, маю для вас важливе повідомлення: князь Адам Чарторийський наказує кожному граб'ї, шляхтичеві, посполитому і слузі бути готовим до повстання, дата якого буде згодом повідомлена відповідальним особам. Повстання почнеться з Кракова, куди підійдуть сформовані в Туреччині польські й козацькі загони під довудством[112] Едварда Дембовського, а ви поки що перевіряйте зброю і споживчі запаси, розсилайте своїх емісарів у найвіддаленіші села, щоб хлопи були готові вийти з косами; рокош розпочнеться в один день у кожному місті, містечку, селі, маєтку — по всій Галичині, і хай нам в цьому допоможе Бог!

У візитовій залі знялася несусвітня веремія: пані, які щойно до самозабуття пліткували, переминаючи кісточки всім знайомим, а теж незнайомим, заволали: "Nech żyje prezes! Niech żyje Czartoryjski!"[113], вони без кінця повторювали вітальні кличі, аж до істерики; панночки знімали золоті браслети з рук, сережки з вух і скидали на таці, з якими увійшли до зали слуги; панове розбирали з підносів келихи з шампанським, кидали золоті монети й, вигукуючи "Za niepodległość!"[114], вихиляли до дна, п'яніючи від хмелю й патріотичної гарячки; "Nareszcie, nareszcie!"[115] — вигукували вони, цокаючись фужерами, аж сипалося на долівку скло; граф Дунін–Борковський повернувся до столика, де сиділи паничі, які ще хвилину тому вислуховували його анекдоти, — тепер вони, витягнувшись, стояли з келихами в руках і скандували під диригування пана Юзефа "Walka nie jest skończona!"; пиворізи вкотили до зали бочку пива, вибили чопа й розливали в гальби; Сухоровський стояв окремо й пив, коли слуги

підносили йому частунок, теж п'янів і від цього ще дужче обурювався патріотичним содомом: а скільки донощиків серед вас, а хто з вас вийде на барикади, крикуни? Зачувши святе гасло Гощинського з уст п'яних жуїрів, він спересердя кинув фужером об підлогу, та ніхто цього не помітив, й через це його обурення переливалося через вінця; панове пили пиво, мальвазію, горілку й шампанське, галас то стихав, то вибухав знову; пан Сєраковський до хрипоти благав о спокій, бо ще не все сказав; Бєльовський і Галяшкевич покинули зал, за ними пішов і пан Владислав; гості п'яніли все дужче, та врешті спам'ятав їх громовий регіт, що залунав десь угорі, під павуками, на яких позгасали свічки, тільки з бічних канделябрів падали слабкі відблиски пломінців на застиглі від подиву обличчя.

То сміявся, стоячи посеред зали, двометровий велетень, в якому всі впізнали таємничого зв'язкового самого князя Чарторийського — Вайду, красеня і першого в цій компанії фацета, від погляду якого мліли панночки, — того форналя, яким гидували, захоплюючись водночас, молоді пані; він переміг реготом рейвах, і коли врешті зал занімів від несподіванки і всі нерозуміюче дивилися на нахабу, який своїм сміхом зіпсував патріотичний галас, найсміливіші панове почали до нього підступати, прибираючи войовничі пози, проте Міхал реготав ще дужче: в ньому враз зануртували і ганьба над Стиром, і принизлива тюремна екзекуція, і кривда вигнанця, і жаль за Ганнусею — все це вилилося разом у гомеричний сміх. Та враз стих Сухоровський, зачувши образливе: "Чого іржеш, хаме?", — вимовив ті слова панок у різнокольоровій, мов какаду, одежі, був це той же Генріх Мангольд з Великої Горожанни, й мовив до нього спокійно Міхал: "Ти не боїшся, сорокопуде, дзявкати на мене?"; він поворушив м'язами, що випиналися, мов гарбузи, під рукавами сорочки; пан Мангольд добирався уже до Міхалового камзола і мов стріла відлетів від одного лише поруху руки гевала, помережав ногами по підлозі аж до стіни і звідти пискнув: "Ти ще мене попам'ятаєш!" — й заговорив урешті Сухоровський:

— А що ви будете робити, вельможні добродії, з тією Польщею, якщо навіть відвоюєте незалежність? Таж ви завтра її проп'єте, в карти

програєте, по борделях розциндрите, за юдині срібняки продасте! І звідки ви взяли, що руський хлоп ще раз піде за Польщу воювати? За яку псову маму, скажіть, прошу вас? За панщину, пиятику по корчмах, за ґвалтування сільських дівок у панських стодолах?

Він розмашисте вийшов з візитового залу, і боязко та поштиво розступалося перед ним перелякане панство.

Вагилевич підвівся з крісла, випростався, ліктями видавив стінки акваріума, в який, ніби в капкан, потрапив знеобачки, й вони розкришилися на друзки; вихід з пастки проклав йому Сухоровський, й Іван поквапився пройти коридором, що його утворили для нахаби стетерілі патріоти. Відчував, як від навального сміху балагули повіяло в залі духом незнайомої сили — є ж вона в людях, дай їм волю, і запанує над світом, аби тільки могла звузлуватися в єдиний ґудз — і ніхто його вже не здужає ні розплутати, ні розрубати! Та ба: спалахне лише і згасне...

За Вагилевичем зімкнувся людський коридор, в залі знову знявся галас, який умить здолав дух бунтарської сили; з подвір'я крізь відчинену браму вихопилася балагульська бричка, і стих у пітьмі гуркіт коліс; уже не наздожене її Іван, і огорнуло його безпросвітне почуття безвиході: він не зможе вийти в темінь, щоб назавжди покинути місце погорди й приниження, — сам не зуміє пройти крізь пітьму, не освітить її своєю скіпкою, а смолоскипа не має і не візьме ні в кого, бо даровані вогні блудні суть, і все ж на когось мусить спертися, а яке менше зло — те, що примарилося йому в згадках, чи те, яке щойно побачив увіч перед собою?

Впокорений неміччю Іван впотемках піднімався східцями до свого кабінету і з подивом помічав, що темінь щораз то рідшає, а по стінах блукає мерехтливе світло, врешті побачив біля дверей постать жінки із свічкою у руці, хто вона — Юлія? Рука дашком долоньки прикривала пломінець, й Іван у його відсвіті побачив звідкись знайомий лівий профіль, ніби вигравіюваний на срібній монеті, — такою з'являлася йому

колись літавиця у смердючій конурі Мацєйової, проте на рожевій мочці вуха не побачив золотого кульчика у формі сердечка, тому й не міг впевнитися, що це Юлія, когось іншого нагадувала йому загадкова жінка із свічкою, а кого — вгадати не міг, а може, тоді приходила до нього зовсім і не Юлія?..

Він наблизився до жінки, взяв її долонею за підборіддя, щоб повернути голову до свічки, жінка свічку задула, він підхопив її, легеньку й податливу, на руки, ліктем натиснув на клямку, двері до кабінету відчинилися, й тоді жінка зупинила його, взявшись руками за одвірок; в алькові — то була ти?; мовчи, Янку, мовчи, ледь чувся шепіт, я бачу, як ти страждаєш за своєю мрією, якої вже ніколи не побачиш; ти Юлія — скажи!; не питай, ти тільки працею живеш, а тобі потрібна й ілюзія і лише з нею зможеш стати великим ученим; це її слова — ти Юлія; хіба це так важливо: я розбуджую в тобі шал кохання — і цього досить; я хочу тебе!; а чи поможе одна мить?; руки жінки опустилися, й Іван поніс її на своє ліжко, вона була гаряча й солодка, як Юлія в алькові, і була вона Юлією; Іван отямився аж тоді, коли жінка тихо зникла, і здалося йому, що то був сон.

Лежав недрімно до світанку й відчував, як вливаються в нього сила, радість від того, що є на світі жінка, яка любить його, віддана йому, і як би життя в нього не склалося, вона приходитиме до нього завжди, і він прийматиме її — одружений і висвячений, славний і багатий, бідний і зневажений, коло нього завжди буде вона, вона, вона!; а коли настав досвіток, зібрався, взяв течку з рукописами, тихо прокрався до виходу і на веранді застиг, наче впійманий на крадіжці: навпроти нього, спершись спиною на поруччя, стояла в зеленому атласному шляфроку пані Анеля, прекрасна й добра, просвічена на обличчі втіхою, що бачить пана Яна, золотий обруч прикрашав її чоло, й Іванові здалося, що це та жінка зі сну; ти була цієї ночі Юлією? — запитував мовчки, та вона, не розуміючи німого питання, подала руку для поцілунку, другою погладила по його шорсткому чорному волоссю; хай вам щастить, пане Янку, я знала, що ви поїдете, тут не ваш світ, але яка я буду рада, якщо колись ще завітаєте; пані Анелю, цієї ночі в мене була Юлія; ви

щасливий, вона завше буде з вами, я це знаю — від неї: вам потрібна любов, що ви без неї вчините — такий багатий і беззахисний, і Юлія теж мусить любити для того, щоб вижити в цьому холодному світі; я йду на Косівщину до Якова, він мені потрібен; того, хто вам потрібен, уже немає, але знайдіть хоч його тінь; ви тінь Юлії?; мовчіть, Янку, Юлія не має тіні… і хай щастить вам у дорозі.

Під брамою палацу стояли три старці й співали жебранку:

Ой, брате мій, брате,

Чи бачиш мою недолю,

Дай мені хліба і солі,

Бо я бідний сирота,

Не маю ні срібла, ні злота…

Один тримав під пахвою Псалтир, другий помахував погаслим кадилом, а третій стояв упустіруч; Вагилевич упізнав новосільських дяків, дав їм по мідній монеті й спитав те саме, що тоді — в корчмі:

— Чому Божих пісень не співаєте?

— Бо ключі від дзвіниці загублені, в Псалтирі літери зблякли, кадило погасло, а парох помер, — проспівали дяки жебранку, яку самі склали.

— Куди манджаєте?

— Ключів шукати, десь–то вони попливли підземними жилами, коли в криницю впали, і, може, Думниця їх у Буг понесла…

— Піду і я з вами, я теж ключів шукаю.

— То ходіть, разом буде веселіше.

У Буську розійшлися: дяки пішли на північ до Бугу, а Іван на південь до Дністра.

— Підземні води, — сказав дяк, який тримав Псалтир під пахвою, — неісповідимі суть, як путі Господні. Хто знає, де нині ті ключі, а дзвони по всьому краю замовкли.

— Ходімо шукати... Квапмося, бо зима хоч і люта, та коротка, а за нею — Великдень.

— Ваша правда, пане, — відповіли дяки й пішли на північ, співаючи "Лазаря".

Розділ шостий

Кілька років тому гостював Вагилевич у Григорія Глькевича, що вчителював у Воскресінцях біля Коломиї, вволю наговорився з ним з приводу неканонічної релігії русинських селян, які сповідували забобон; забобонство було незалежним від християнської віри, забезпеченої церквою, роз'яснюваної богословською наукою й осіненої ласкою справедливого Бога, який завжди прощав розкаяним гріхи, й набагато сильнішим — маною страху: за порушення забобонного закону належалася неминуча кара, і ніяке розкаяння не могло врятувати від неї порушника; закон мстився в десятому коліні, не вибираючи ні стану, ні сану, й тому люди перебували під його владою впокорені й слухняні — на святій сповіді каялися за віру в розмаїті прикмети, але вірити не переставали, бо забобоном володів не добрий Бог, який утримував у своїх руках рівновагу всесвіту, а самочинний розпорядник на землі — практичний Сатана.

Молодий, бо ще не мав і сорока, Григорій Глькевич хворів невиліковною недугою нервів, що поступово відбирала в людини рух; знаючи, що довго не проживе, він гарячково працював, збираючи пісні, приказки і легенди, а особливо старанно досліджував забобони і зумів декілька років тому опублікувати в газеті "Rozmaitości" статтю "Забобони в Галичині", яка зацікавила польських, чеських, а теж наддніпрянських фольклористів; Глькевич втішався своїм успіхом, а сам чахнув і на просьбу Вагилевича податися з ним у Микитинці до Якова тільки руками розвів: на ногах підупав, а жаль, бо ще донедавна збиралися в "Микитинських Афінах", як називав Григорій приходство Головацького, учені богослови — Йосип Сокульський з Хімчина, Кирило Блонський з Шешор, фундатор "Русалки Дністрової" етнограф Микола Верещинський з Коломиї і він, Григорій Глькевич з Воскресінець; усі вони спільно готували матеріали до збірника "Вінок русинам на обжинки", а ще під впливом товариства взявся Яків за найповажнішу, як він вважав, статтю "Становище русинів у Галичині", яка мала спонукати русинську інтелігенцію до жертовної праці для рідного народу — тямущого, здібного до інтелектуального розвитку, та споневіреного й неусвідомленого у своїх можливостях. Ту зустріч кількарічної давності згадував Вагилевич по дорозі до Воскресінець, згадував, як запалився тоді свіжою гарячкою до праці; хай ніщо не стримує тебе, Іване, від повсякденної наукової роботи, напучував товариша Глькевич, бо життя, як бачиш, коротке, і прислухайся теж до забобонів, витворених народом, — то передовсім неомильний людський досвід, не бійся виконувати забобонний покон, навіть якщо він сатанинський, Бог простить, аби лише ти користь приніс Русі; Іван цілком погоджувався з сентенцією Глькевича: та за відчитання рун я готовий навіть душу запродати Сатані!

Вагилевич подумки продовжував ту розмову, поспішав ще раз наговоритися вволю, але цього разу доля привела його надто пізно: Глькевича в живих уже не застав. Пощо ж ти, Григорію, душею наложив? Які потойбічні сили посягли на неї?

Вагилевич вибрався з Воскресінець у неділю перед полуднем: до Микитинець не так далеко, треба перейти понад Пістинькою через Вербіж, Іспас, Ковалівку, а там уже й микитинські скали: Іван бував тут колись під час своєї другої мандрівки в гори.

Ішов він впевнено, не думаючи про дорогу, та ось між Іспасом і Ковалівкою, коли проходив через камеральну діброву, вчепився його блуд: Вагилевич зупинився на розстані трьох доріг, які бігли врізнобіч і пропадали в гущавинах, довго стояв і чекав знаку, який вказав би йому правильний шлях: може, з якогось напрямку застукає дятел, крук обізветься або прошмигне по доріжці лисиця чи куна; проте в лісі було мертво й тихо, й Іван придумав собі забобон: він стоятиме на роздоріжжі доти, доки не перебіжить котрусь із доріг заєць, — тією не піде, і теж не подасться тією, по якій прослизне гадюка, а якщо зашебуршить листя й на дорогу викотиться їжак — то вірна його путь.

Довго чекати не довелося: одну дорогу перебіг довговухий русак, другою поповзла колісною колією золотава мідянка, а біля ніг щось раптом чихнуло, зафухкотіло, з кущів глоду викотився колючий клубок, з клубка висунулося довге рильце, й на Івана зиркнули чорні очка; їжак повів рильцем, показуючи на дорогу, що вела в найгустіші хащі, й покотився, він вряди–годи зупинявся й оглядався за Іваном, пантруючи, щоб той не відстав...

І не гналися цього разу за Вагилевичем примари — вони були ув'язнені в товстому манускрипті, захованому в течку, й Іванові було без них скучно, проте йти слідом за їжаком самотою довго не довелося: з хащів виринула чимала хата на трьох курячих ніжках, і зрозумів подорожній, що ним бавиться чорт. Це його зовсім не злякало, бо ще колись у Воскресінцях постановив запродати Сатані душу за розгадку найзаповітнішої таємниці: такий гріх напевно легший, ніж добровільна неволя в Дуніна–Борковського або в Погодіна; Іван ступив на східці, що вели до дверей хати, двері самі відчинилися, і на порозі стала блідолиця жінка в брудному лахмітті, проте мала на чолі дорогу прикрасу — золотий обруч з нефритовими підвісками, достоту такий, як у пані Анелі;

Іван втямив, що це відьма, і, зовсім не збентежившись, вклонився їй; відьма штовхнула ногою їжака, і той почав рости, набираючи форм людської постаті, й нарешті поруч з нею постав перед Іваном елегантний пан, у подібному, як у Погодіна, одязі — у циліндрі, з чорним метеликом під шиєю, у смокінгу і довгих штанях: звісно, циліндр прикривав роги, а штани — копита; пан поклонився Іванові й представився:

— Анциболот вищої градації, справжній слов'янський чорт, а це моя вірна подруга — літавиця Юлія.

Іван глянув на господиню зачарованої корчми й залишився байдужий: хоч не запам'ятав Юлиного образу, та зрозумів, що це не та смутна вродливиця, яку назвав літавицею: перед ним стояла невиразна жіноча подоба з безбарвним, немов повісм'яне[116] полотно, обличчям, на якому повинен ще вишитися узір чиєїсь парсуни, а чиєї — знати не міг; шинкарка нагадувала привид, й одна лише реальна річ свідчила, що це земна істота, — золотий обруч на чолі, й Вагилевич мозолив мозок здогадкою: хто в кого вкрав прикрасу: пані Анеля у вірної подруги Анциболота чи навпаки, і яка з них є справжньою відьмою?

Анциболот відчинив двері й перший зайшов досередини корчми, ввічливо пояснивши Іванові, що така його поведінка зовсім не свідчить про невихованість: чортові завжди належить в корчмі першенство, така вже в нього сатанинська служба — якнайшвидше зайняти зручне місце, навіть якщо б для цього довелося перемінитися на мишу або стати невидимкою, й заохочувати завсідників до горілки… Адже тверезі люди до гріха малопіддатливі: одного разу я намовляв побожного дворянина, щоб зґвалтував сестру, — він, звісно, обурився на таку пропозицію, потім нашіптував йому, щоб убив матір, — дворянин і зовсім розлютився, тоді я спокусив його горілкою: нещасний упився і вчинив і те і друге… Подібні витівки нелегко вдаються, тож за цю Сатана присвоїв мені високу службову градацію.

Господиня корчми мовчки стояла за шинквасом, була далі безбарвна, лише вряди–годи від золотого обруча падали зблиски світла на її обличчя, й тоді воно на мить оживало й когось Іванові нагадувало; він намагався затримати у своїй пам'яті ту мить найдовше, та це йому не вдавалося; Анциболот усівся за столиком у темному кутку зали й кивнув Іванові, щоб сів навпроти.

— Що ж ти сам ходиш, мов сирота? — заговорив. — Де твоє товариство, яке завжди гурмою сунуло за тобою, куди враз поділося?

Вагилевич не відповів, тільки міцніше затиснув під пахвою течку з рукописною працею про слов'янську демонологію, чорт нахабно висмикнув портфеля з–під Іванової пахви, розщепив і жужмом вишпурив з нього папери... А тоді корчма загуділа, задзявкала, заспівала, зареготала, — всі примари, так жорстоко ув'язнені автором у рукописі, порозліталися: деякі всілися за дубовими столами, інші поховалися під лавами і по кутках, а хто й повис під стелею, — і всі зажили своїм власним життям, ставши авторові непідвладними.

— А тепер скажи мені, — нахилився до Івана Анциболот; він зняв циліндра й кинув його на сусідній столик — циліндр засвітився і став ліхтарем, що було дуже до речі, бо вже темніло; над кучерями в чорта зблисли золоті ріжки — ознаки високої чортівської градації, — скажи, що правиш ти за свою душу, яку у Воскресінцях так охоче пообіцяв мені продати?

Іван з відповіддю не квапився, він повернув голову до зали й почав приглядатися до примар, які аж нині постали перед ним у всій своїй достовірності.

Він упізнавав домовиків, які тулилися по кутках й чекали, поки їх розберуть по хатах добрі люди, — вони звикли до людської неуваги, а тому сумирно поводилися; щезники сиділи з розчепіреними руками на долівці — вони й тут оберігали підземні скарби; біля порога стояла

змора із запалими очима: вічно голодна, вона нипала поглядом по столах, щоб першою допасти до страви, коли подадуть, і висмоктати з неї живність, а пияки потім їстимуть і ніколи наїстися не зможуть; під столами шастали, забавляючись, мов діти, малі чортенята в червоних штанцях; до стелі поприліплювалися перевертні у вигляді лиликів і слимаків, які завжди могли, як тільки цього забажає Анциболот, перемінитися на іншу твар, для людей небезпечну; по корчемній залі тинялися прозорі, що їх важко було й догледіти, переплути й снували невидимі нитки довкола столів, щоб пияк не міг втекти з корчми, коли заговорить сумління перед рідними дітьми, й пропився до останнього гроша, — всі ці істоти, витворені Сатаною, не надто цікавили Вагилевича, бо знав їх достеменно; його увагу прикували людські постаті за центральним столом: з одного боку сиділи страчені у Вижниці й для помсти воскреслі опришки, а з другого — відвічні волхви, які бачили Месію і знають істину.

Риндзяк і Джурак мали чорні спечені руки, вони піднімали їх д'горі й погрозливо потрясали ними, розпалюючи в собі лють і жадобу розплати; Мирон Штола звів над головою мосянжовий келеп і з усієї сили вдарив ним по столу, аж тріски бризнули в стелю, засвідчуючи цим, що готовий до нещадної боротьби; в його уяві вже лилася ворожа кров й довкола виростали гори трупів, він знищував дотла несправедливий світ, й водночас лють у його скривдженій душі мінилася розгубленістю перед власною жорстокістю; Штола не мав чим заповнити порожнечу на вчиненому пустирищі, бо опришків у нього було небагато, та й ті, зрештою, нічого іншого робити не вміли, лише вбивати; спустошений світ заростав бур'яном, бо нікому було орати, головаті злидні розповзлися по землі й заскімліли з голоду, а дрібні діти, де ще залишилися люди, народжувалися сліпими, бо дими з пожеж заступали сонце; провина тінню лягла на обличчя Штоли, й він, прохаючи поради чи то прощення, глянув на найстаршого з довгою до колін бородою волхва; той осудливо зирив на опришка, який щойно знищив несправедливий світ, а заселити його наново не мав ким, хіба цим сатанинським потороччям, яке заповнило корчемну залу; ти, леґеню, з жадоби помсти безтямно винищуєш людський рід, забуваючи, що кожна

людина, навіть твій ворог, має право на життя, а тобі варто б збагнути, що настав інший час, і вже не сокирою слід оновлювати землю, а світлом духу — така нині народжується зброя, яка примусить незрячих побачити, а німих заговорити; ось глянь — змагається зі злою силою непоказний чоловік, і не барткою він орудує і з мушкета не палить, а денно і нощно думає, як би то більше світла пустити в дім, і не носить його до хати міхами, мов той невіглас, а прорубує в глухій стіні вікно, щоб нове покоління прозрівало у сяйві науки і вчилося виготовляти зброю для нового часу.

Анциболот геть знудьгувався, поки Вагилевич неблимно спостерігав за чимось таким, чого навіть чорт догледіти не зумів би, він з нетерплячки простягнув руку, яка замість пальців мала парне копитце, й поковтав нею Івана по плечу.

— Вип'ємо, колего? — спитав і, не чекаючи відповіді, підморгнув своїй подрузі, та вмент поставила перед ним бутлю сивухи й два пугарі; при цьому вона заглянула Іванові у вічі, обігрівши його зблиском зелених очей; погляд шинкарки тут же згас, її обличчя знову стало безбарвним; чорт налив трунку у келишки й один підсунув Іванові:

— Нумо нап'ємося, любомудре!

У цю мить на стіні проступив образ старого дідугана в солом'яному брилі, мав він печальний вигляд, ніби смуткував, прочуваючи, що Іван піддасться спокусі, й промовив Вагилевич:

— Не можна, Бог дивиться…

— Ну й розсмішив ти мене! — реготнув Анциболот. — Бог дивиться… А що таке Бог без нас — тільки одна половина космічної сили, а друга — то ми. Хоч він і всесильний, та нічого без нас зробити не може: хто виносив пісок з моря, щоб Бог із нього світ створив? Сатана! І Адама виліплював з глини той же Люцифер, а Господь лише дух вдихав у

нього; тіло людське — то витвір наш, і тому в людині весь час точиться боротьба між сатанинською матерією і Божим Духом — через це ми такі ласі на людські душі, бо сидять вони у грішній оболонці, нами створеній.

— Але для того, щоб людина з надією на перемогу могла розпочати в собі боротьбу добра із злом, дано їй сумління, — боронився Вагилевич.

— А нам дана сила спокуси, пане Іване, і рідко хто перед нею встоює: навіть твій праведний товаришочок — і той колись разом зі мною добре напився в кнайпі на Личакові!

— Цей гріх вигартував Маркіяна: він переміг зло ціною власного життя, давши людям зразок доброї поведінки, несхитної віри в Бога та самовідданої праці для Руси…

— Ха, а що спонукує до праці, як не наші грішні засоби: страх перед голодом, заздрість до ближнього, непевність свого становища і жадоба багатства!

— Помиляєшся, Анциболоте: є сильніша за гріховність спонука до праці, і це Божа сила, яка має незрозуміле для тебе найменння — любов!

— А хіба любов — то не гріх, ха–ха! — постукав копитами, наче в долоні заплескав, Анциболот. — За що ж тоді Господь вигнав твоїх прародичів з раю?

— Якщо любов не є лише хіттю, то ніколи гріхом не стає, хоч у своїй суті грішна єсть.

— Який ти нерозумний… На одну лише хвильку викинь з серця Бога, якого ототожнюєш з любов'ю, й зразу відчуєш, як тобі легко стане: чорне вмить переміниться на біле, гріх — на доброчинність, зрада — на лицарство, убивство — на героїзм… Викинь з душі ту тяжку веригу, яку називаєш сумлінням, випиймо, паночку!

— Пріч від мене, Сатано!

Анциболот знітився, він хвилину помовчав, потім заговорив невпевнено:

— Не хочеш — не мусиш… Але ти мене ще не один раз покличеш. Той твій Бог у брилі, на пасічника схожий, все робить на землі нашими руками. Це його сердить, він навіть одного разу спробував послати на землю свого Сина живого, щоб нас усунути від діла, і, як знаєш, це йому не зовсім вдалося… Але скажи мені по правді, чого ти хочеш?

— Я добре знаю, Анциболоте, де моя батьківщина, та цього мені мало: прагну переконатися, чому вона моя.

— Твоя філософія надто складна для мене, — почухав потилицю Анциболот, а коли підвів голову, Вагилевича біля нього вже не було.

Іван підходив до стола, де сиділи опришки й волхви, боязко підступав, аж поки не спинився перед найстаршим волхвом, випростався, немов школяр перед учителем, потім приклякнув, нахилився до колін старця й поцілував його в руку.

— Не проганяй мене, отче, — проказав благально. — Я хочу розгадати таємницю походження мого народу і не вмію. А без родової пам'яті заникне він, наймення від сусідів прийме, немов той бідний приймак у багацькій родині… Коли людина вперше виходить із свого дому, вона має все знати про свій рід, щоб поспільству представитися, я ж виходжу поза межі рідного краю й повинен розповісти чужинцям, хто єсть мій нарід… Допоможи мені, волхве, ти більше за мене знаєш, ось поглянь на це письмо. — Іван вийняв з кишені сурдута записаний незрозумілими позначками листок паперу. — Відчитай, а я зрозумію, чиї слова тут записані, і якщо ці знаки озвучаться моєю рідною мовою, то це засвідчить перед усім світом, що руський нарід споконвіків перебуває на цій землі, і житиме він у майбутньому так довго, скільки прожив у

минулому, а може, й довше, й до нас прийде визнання й пошана інших народів.

Волхв узяв до рук папір, довго вдивлявся в загадкові руни і врешті повернув листок Іванові.

— Це дуже давнє письмо, ще до Месії кимось видумане, ми ж ведемо початок нашого письменства від Христа, сиріч — від святих солунських братів: токмо Євангеліє нам зрозуміле, а ці знаки міг би відчитати хіба що… — І загнувся на півслові старий.

— Так, так, попроси Господа, щоб озвучив ці письмена, він тебе послухає — ось його добрий і мудрий лик проступив на стіні.

— Господь, сину, сотворив Слово, а Письмо видумав підступний Сатана — для того, щоб мудрості Божої собі крихту придбати і стати рівним з Богом… Це йому вдалося, чей не яблуком, а письмом спокусив диявол прародичів: заглянули вони в найпотаємніші книги, і за цікавість пізнати добро і зло Бог вигнав їх із раю. Не повтори їхнього гріха, допитливцю.

Мирон Штола неприязно прислухався до розмови Івана з волхвом, морщився від гніву і врешті вигукнув:

— Люд на землі вигибає, а він… — Штола показав топірцем на Вагилевича, — а він бавиться з нікому не потрібними загадками!.. І ти ще кажеш, мудрий волхве, що те базграння на папері має стати новітньою зброєю? Дурниці, гряде повстання, й кров має пролитися, а не атрамент! — Опришок погордливо глянув на Вагилевича. — Невже твої руки, письменний чоловіче, не здатні тримати бартку, а лише гусяче перо?

Хотів Іван пояснити Штолі, що перо набагато тяжче за мосянжовий келеп, проте слів, які могли б переконати засліпленого жадобою мести

збойника, не знаходив; він геть розгубився, посмутнів, відійшов від волхва, сів знову на стілець навпроти Анциболота, гірко відчувши свою непотрібність на світі. Рука сама потягнулася до пугаря з сивухою, Іван підніс його до уст і вихилив до дна, а тоді залунала на всю корчму втішна сатанинська пісня:

Жид пиякові трунку доливає,

Диявол утішно на те поглядає;

Відразу кварту випив хлописько.

І підскочив з радості дияволисько!

— А що я казав, а що я казав! — загаласував Анциболот. — Я ж знав, що ти до мене вернешся! Таж то свята правда: Слово дав Бог, Письмо ж Сатана, а ти й донині нудиш світом і не знаєш, до кого вдатися за допомогою. Давай той свій папір, ми на пекельній конгрегації відчитаємо найзаплутаніші кривуляки!

Вагилевич глянув на Анциболота, в якого від радості заблищали золоті ріжки, а циліндр на сусідньому столі засвітився, мов місяць уповні, — й відчайдушна рішучість спалахнула в його очах, він нахилився до чорта й потермосив його руками за вилоги камзола.

— Згоден, згоден! — вигукнув. — Відкрий мені таємницю вічного життя мого народу, і я віддам тобі свою душу на пекельні тортури, чей не страшніші вони суть, ніж муки моїх пошуків… Я знаю, в цій загадці таїться сила, яка не мені належить, а моєму народові: хай дізнається світ нарешті, що не зайди, а руський люд правічний єсть на цій землі і має право нею володіти!

І відповів на це Анциболот:

— Не потрібна мені твоя душа — праця твоя потрібна. Я знайду для тебе ключове зілля, ти відкриєш таємницю, але стане вона не лише твоєю, а нашою, розумієш?.. О, ти ще відчуєш мої копита на своїй розстеленій душі, коли кров'ю підпишеш зі мною контракт!

Анциболот надів циліндра, поправив чорного метелика під шиєю, підморгнув, і Вагилевич аж тепер упізнав...

І Нечистий зник. А тоді заталаніло, загуділо: вся відьомська рать злетілася до розкритої Іванової течки і там умістилася — кожне на своє визначене місце в манускрипті.

...Вагилевич все ще стояв на роздоріжжі, чекаючи знаку, якою дорогою йти, колючий клубок, що викотився до його ніг, чихнув і чкурнув у хащі, а звідти вихопився буланий кінь, заіржав, забив ногами, й побачив Іван на хребті коня ласицю, що лоскотала, мучила й доводила до шалу звірину; кінь вивільнитися від неї не міг і врешті впокорився — рушив з місця галопом, на ньому сиділа охляп вершниця з блідим, мов повісм'яне полотно, обличчям — і враз упала з шинкарки пелена, зелене волосся замаяло на вітрі, на чолі літавиці засяяв золотий обруч з нефритовими підвісками, була це Анеля Сєраковська, від її вроди нечувана сила завирувала в ньому, і зрозумів Іван тепер, що та сила називається любов...

— Я тебе переможу, дияволе! Сам знайду ключ–зілля і не дам тобі пограбувати мою таємницю, і не будеш ти топтатися на наших простелених душах! — вигукнув Вагилевич.

Тоді спалахнула в гущавині синім полум'ям корчма; з вогню вискочили на конях опришки, викрикуючи: "Повстання, повстання!", зникали навіки в темряві лісової дороги, бо зброя для боротьби вже кувалася інша, а їхня стала нечинною.

Незворушно стояв Вагилевич на лісовій стежці, роздоріжжя зовсім тут і не було; з нетрів ще долинав знайомий голос: "Я твоя загублена Юлія, шукай мене, шукай!" — і гасла дзвінка луна в бескеттях; Іван пішов по стежині, що, вихопившись з лісу, круто повертала понад урвищем, внизу якого звивалася синя бинда Пістиньки; на протилежному березі каньйону біліли піщані микитинські скали, а на високому белебні скраю села сіріла крита ґонтом стара церква, біла неї гуртами стояли святково одягнуті селяни, і грали дзвони на вечірню.

Вагилевич перехрестився й подався до храму на молитву.

Розділ сьомий

Коваль Йосип з Круп'ярської роздував у своїй кузні вогонь.

Завжди, коли розпочинав це дійство і в купі вугілля на черені з'являвся перший пломінчик, він забував про все на світі. І челядників не підганяв до роботи, якої в кузні завше було вдосталь, — сиділи вони на прічі під стіною, спершись на держална молотів і набираючись духу до праці, під час якої не буде й миті перепочинку, аж поки розпечена до білоти залізна штаба не набере форми підкови, обруча або рала; вони гатитимуть молотами ще й тоді, як зчорніє метал і посиплеться з нього окалина; коваль Йосип не звертав уваги й на клієнтів, що приходили за оборудкою, — було йому не до них, коли в горні народжувався вогонь.

Врешті язички полум'я, немов пелюстки маку, зацвіли над усією купиною, вона почала осуватися, опадати і стала жаревом: жар з червоного робився синім, голубим і нарешті безбарвним і всесильним, — коваль всунув у горно штабу криці, і та вмент почервоніла, згодом побіліла, мов цукор, а тоді лягла на ковадло, готова до нової форми, й гукнув Йосип на челядників:

— Ану, хлопці, до роботи!

Загриміли молоти, мов канонада, вони гримотіли безугавно, ніби то битва почалася; луна покотилася по околиці, досягла Льоншанівки й перекочувалася Личаківською аж до Ринку, — все місто зажило новим життям, якого не знало досі, й подумав Сухоровський, що так само із незначної перестрілки спалахує велика революція, йому запраглося й собі взяти молот у руки й пристати до роботи, та чи зуміє втрапити у потрібний ритм, чи не нашкодить ремеслу, чи спричиниться до доброго діла невмілими руками, бо ж і битва — так само, як і ковальство, — є мистецтвом, для якого потрібне вміння.

Міхал сидів на лавиці перед кузнею й не поспішав кликати Йосипа, який тримав штабу в кліщах, а челядники гаратали по ній молотами; м'язи коваля набубнявіли, аж репалася шкіра на біцепсах, полум'я з горна обмивало його обличчя, й було воно таким самим, як і колись, а не бачив Міхал приятеля більше десятка літ; і що ж бо то за така сила таїться в тому Йосипові, що він за все життя ковальської напруги ні разу не охляв і не споневірився в далеких Сибірах — мав до своєї кузні любов таку велику, що допомогла вона йому подолати тисячі миль пішого переходу з Нерчинська на Круп'ярську; і куватиме він усе своє життя рала для землі, підкови коням для походів, а як треба буде, то і зброю виготовить для битв, і ніщо не зіпхне його з обраної дороги, і завжди буде він упевнений, що праця його потрібна людям, і люди встатковуватись будуть ковальською міццю й спокоєм, поки він пануватиме у своїй кузні на Круп'ярській.

Тиха заздрість добиралася до серця Сухоровського від тями, що такої впевненості не має, що маятник його власного часу набирає коли неймовірно широких амплітуд, аж заклинюються коліщатка, то раптом зупиняється, а іноді так заспішить, що ламається годинниковий механізм, і треба час зупиняти, щоб привести до ладу життєву машинерію...

Челядники б'ють молотами, коваль уміло повертає штабу, вона набирає несподіваної форми, та ще годі вгадати, чим стане шмат мертвого заліза, та ось воно моцується, немов живе, скручується,

випростується — ліпиться з нього небачене диво, й зблискують радістю очі творця.

Міхал чекає, поки приятель закінчить роботу, має час… Коні, запряжені у бричку, смутно стоять неподалік, вони своє відробили, більше їх балагула до коваля не підведе, продасть циганам, облуплену бричку залишить у фосі, щоб у ній забавлялися пастушки, а куди занесе його новий порух життєвого маятника, не відає.

…Дика моторош із шемним туском змішана, діймала Сухоровського, немов верзіння п'яного бешкетника на похміллі, коли він гнав коней з Ожидова після авантури в палаці Сєраковського: з люті на себе самого шмагав шкап'ят карбачем і не знав, куди мчить його бричка, наче не він правив упряжкою, а диявол, який вселився в нього на шабаші нечистих сил, що злетілися з казна–яких космічних тіснин до ожидівського двору; був упевнений, що цього разу зібралася на раут справдешня чортівня — чей галайстра, яка шаліла у візитовому залі, не мала людської подоби; в теміні ночі переслідувало Міхала відьомське видмо в образі пані Семінської, ввижалися роги на головах картярів, які покинули веранду й помчалися чомусь за бричкою, а пані, що пліткували, а потім навіжено вищали йому вслід, летіли тепер за ним, немов фурії на Кальварію, пан Мангольд у строкатому вбранні мав парсуну самого Люцифера, й сподівався Сухоровський, що від цієї нечистої сили так само, як зараз він, утікають з ожидівського палацу на зламання карку Август Бєльовський, пан Владислав і пані Анеля, бо чомусь вони зникли невість–куди, коли знявся рейвах; Міхал відганявся карбачем від пекельної поторочі у фраках, сурдутах, камзолах, кринолінах, а ґудзувата пуга падала на спини шкап'ят, виривала жмутками шерсть з хребтів, й коні іржали, несучи бричку в непроглядну пітьму, аж поки не попадали на передні ноги, й тоді спам'ятався балагула.

Він тпрукнув на шкап'ят, зліз із сидіння і в передсвітанковому сутінку розглядався — куди ж його занесло посеред ночі, й аж присвиснув з дива: стояв посеред рідного дворища в Неслухові, де недавно зустрічався з Вагилевичем, а куди подівся вчений панич —

невже залишився шабашувати з панством, яке зараз, у ранньому просвітку, напевне, вже набрало людського вигляду; острах перед ожидівською компанією й глуха ненависть до неї щораз то впертіше вилущувалися з душі й віддаляли його до усвідомленого протистояння на віддаль, рівнозначну нічному перельоту з Ожидова до Неслухова — від чужинецького двору до рідного хатища, і Міхал аж у цю мить збагнув, яка глибока й незмірно розбережена прірва пролягала завжди між ним і аристократичним світом, і що то за фортуна водно шпурляла ним, немов бальончиком, у ті ненависні кублиська, і що то за призначення таке у всього руського люду, що за один подих ілюзорної волі він готовий накладати головами за інтереси злобного, погордливого, зверхнього, лютого, жорстокого сусіда, який вліз у чужу хату і править у ній, і порядкує, ще й примушує його захищати; їсть він твій хліб і з тебе насміхається, а ти, Міхале, замість на нього весь час гострив зуби на цісаря й намісників, а де вони — десь у небесах, не видно їх, а тут, на твоїй землі, лупцює тебе киями лях Зайончковський, зраджує лях Дверницький, використовує тебе лях Чарторийський, насміхається над тобою перекинчик Мангольд — і ти за них воюєш, кров проливаєш, і ти за них руку піднімаєш на самого цісаря, і нині, нині ж допомагаєш їм розпалювати новий вогонь у рідному краю, а з того вогню не те що печеного каштана — згорілої лушпайки для себе не вигребеш, дурний ти, Міхале!

Ще хвилину тому жалкував Сухоровський, що знічев'я, з п'яної голови нагалабурдив непотребного у візитовій залі ожидівського палацу, тепер же втямлював, що то зовсім не трапилося знічев'я і ні з якої п'яної голови, — лють на лядську аристократію жила в ньому й тоді, коли воював за неї, живе вона й нині — на службі в панства, мало того: ненависть русина до ляха така ж давня, як руська історія; а хіба ти забув, Міхале, що розповідав тобі покійний батько про повстання Костюшка, в якого він воював проти москалів; вітець твій, як і ти потім, пішов охотником на ту війну і дезертирував з війська, коли на власні очі побачив, як жовніри в рогатівках приводили з руських сіл до Кракова парубків із зв'язаними назад руками, — гнали їх, немов татарська орда ясир до Перекопу, ставили їх перед славетним генералом, і той велів їм

роздавати коси й піки; генерал обіцяв русинам золоті гори, а передовсім волю від панщини, і хлопці відчайдушно воювали за марево свободи — звідки б то взялося звиценство[117] під Рацлавицями! А потім що — дулю! Панство ніколи не програє, панство й після програшу розкошує і править бал у твоєму краю. А ти…

Сходило сонце й крізь пройму між старими липами, які посадив ще, мабуть, Міхалів дід, кинуло золоту латку на заросле дворище, і заскімлив Сухоровський, мов зранений вовк, він упав долі, притулився обличчям до землі, вдихав терпкий запах дикої трави, роса холодила розпашілі щоки, сльози зливалися з росою, і Міхал заклинав себе, що ніколи вже не вступиться з цього місця: залишиться тут назавше, плечима наносить колод з лісу, що он синіє на обрії, вистружe з них підвалини, балки, пилини, крокви, бо силу, яку розтрачує на чужих гонах, має безмірну, й хату збудує, потинькує, побілить, довкола город спорядить, батьківську ниву шкап'ятами зоре, Ганнуську свою воскресить у найкращій неслухівській дівчині, назве її господинею, дітей з нею наплодить — і стане волоцюга господарем, і люди його шануватимуть…

Та й підвівся Міхал, витер рукавом обличчя й реготнув із своїх марних мрій і з себе самого, бо ж не такий він, щоб поле орати, гніздечко тихе звивати, садочком хату замаювати, дітей колисати, з яблуками на Юрський базар до Львова їздити, з сільськими ґаздами на призьбі байки гнути; життя зробило з нього войовника, який ніколи не знав, за що воює, доля дала йому талант поета, котрий у видуманих образах створив би світ, про який мріє, та перо його вимальовувало на папері самих лише курв і злодіїв; міг він стати вченим, бо ще й донині носить з собою оправлений у тверді обкладинки зошит, в якому записував польську фразеологію, батярську лексику й порівнював їх з русинськими відповідниками, — розпочав він цю забавку ще в Studium Ruthenum; професор Петро Лодій заохочував здібного спудея працювати над цією вельми цікавою темою; одне слово, міг Сухоровський стати, якби склалося, письменником, професором, навіть міністром, проте фортуна зробила з нього отамана клепарівських волоцюг, офіцера в

чужому війську, поденника на молдовських винокурнях й нарешті — балагулу.

І зрозумів у ці хвилини Міхал, що вертатися йому до двору Сєраковського немає вже чого, не привезе він йому більше секретної пошти, і жаль за втратою такого цікавого й грошовитого заробітку востаннє вколов серце... Довго ще ходив Сухоровський рідним дворищем, зволочуючи бур'яни, і враз спало йому на думку, що досить уже ховатися за чужим прізвищем, грати вар'ята серед польських конспіраторів, чей про убивцю актуарія карного суду давно вже забули, а коли й згадають, то живим він не здасться: має ведмежу силу й пістоля, з якого вистрелив у Зайончковського, а втім, життя — то миляна булька, і хай навіть його повісять, а зневажати себе Міхал більше не дозволить.

Що ж залишилося йому діяти: звісно, міністром, вченим, літератором ніколи не стане, воювати за чужі справи більше не хоче, то чим зайнятися, як не помстою кривдникам за свою недолю?

І аж тепер так чітко, ніби то було вчора, згадав Сухоровський вірного свого приятеля коваля Йосипа з Круп'ярської: спільні з ним походи в корпусі генерала Дверницького, бімбери в кнайпі "Пекелко" на Льоншанівці, виправи з личаківською компанією на вистави до театру Яна Непомуцена–Камінського; в уяві постала перед ним набита, гейби квадратова, статура дужого коваля, який кулаком міг би й бика вбити, — і така сила марнується при ковадлі й обценьках!

Міхал сів у бричку й погнав коней трактом до Львова.

...Сидів незворушно на лавиці, чекаючи, поки Йосип закінчить наглу роботу, й спостерігав витворний хист коваля. Бачив, що сила побратимова зовсім і не марнується на Круп'ярській — таж коли врешті вибухне революція і русини збройно стануть за свої права, Йосип куватиме для них зброю; а повстануть, тепер уже повстануть, Міхал не

дасть їм спати чи й далі видзьобувати крихти з панських столів: він із своїми балагулами об'їздить всі села й містечка в краю, шмагатиме рабів карбачем по спинах, поки вони не усвідомлять, що залишатися рабами більше не можна; мусять повстати русини!

Думки Міхала обірвалися: Йосип вкинув готове рало в бодню з водою, пара вибухла аж до стелі, він поклав на черінь кліщі, витер об фартух руки й гукнув челядникам: "Баста!", а тоді виглянув на подвір'я, може, хтось прийшов замовляти інструмент або коня привів кувати, і довго стояв стетерілий, дивлячись на живого Сухоровського, який ніби з неба впав.

— То ти, Міхале?.. — простогнав і ще не міг зрушитися з місця.

— Я, Йосипе, — підвівся Міхал і засміявся, дивлячись на геть розгубленого приятеля. — Таж отямся, йолопе, підійди і дай писка!

Довго стояли, обнявшись, два силачі — такі безсилі в цьому світі, і кожен по–своєму кривдувався за приятеля: Міхал жалів Йосипа за його тяжку працю, а Йосип Міхала — за його вічні поневіряння.

— Де ти був, Міхале, стільки років, що робиш у Львові, в кого зупинився? — марно допитувався Йосип, бо сам розумів, що на ці питання відповіді не почує: чи відає перелітний птах про ті простори, які він щороку долає, рятуючись від зимової стужі, — проте достеменно відчуває, де знаходиться рідний край, і допалає до нього після розлуки; і як він уміє з небесних висот розгледіти своє маленьке гніздечко?..

— Нічого не питай, Йосипе, — гепнув Міхал коваля кулаком у груди, аж задудніло. — Знай тільки, може спотребиться, що винаймаю хавіру на Збоїських, бо ще маю гроші. А закінчаться — вернуся на свій Клепарів, певне, там донині гибіють мої колишні цімборики і не дадуть пропасти.

— Не йди до них, Міхале, погану славу має той гадючник… Ще як ти був серед них, то якось стримував — вони тебе боялися, а нині ті пияки й головорізи геть пустилися берега, скільки у тій прірві, що спадає на Підзамче, знайдено трупів, і підходити туди страшно.

— Може, ті збуї[118] будуть колись нам потрібні… Не розумієш, про що мовлю? Я й сам гаразд не тямлю, але згодом дасться видіти… Гей, та чого ти стоїш і гапу розкрив, ще не можеш повірити, що це я? Я, Йосипе, твій Міхал… Та рушся з місця, файталапо, й веди мене до "Пекелка" на легкий бімбер, плачу я! Чи, може, наша кнайпа вже виходком при дорозі стала?

— Та що ти, Міхале! — розвів коваль руками. — Що би ми робили без "Пекелка", таж то єдина заведенція, де людську мову мож почути, бо за цілий день те кланцання так витовче тобі мозок, що й голова стає, мов ковадло… Та ходім, ходім, ще й несподіванка на тебе чекає, ти б навіть не додумався, яка!

Льоншанівська кнайпа зовсім не змінилася — стояла обіч личаківського тракту така ж облупана, як і була, і стрімкі східці, з яких колись злітали стрімголов непрошені гості, провадили в буфетну кімнату, а простора зала, де частувалися льоншанівці й, розохочені, танцювали під недільні дні аж до ранку, де від натужної гри плавилися в музикантів мідні труби, була порожня, бо надворі ще виднілося; тільки й того, що долинав із зали тремкий, ось–ось обірветься, звук найтоншої скрипкової струни — була то звідкись знайома Міхалові циганська мелодія, й зупинив при вході коваль приятеля, приклавши палець до губів:

— Пізнаєш? Тож твоя улюблена пісня, невже забув? А він її на самоті завжди награє, тебе згадуючи.

— Ясьо Сакрамент?! Живий!.. І що тут робить?

— Грає… Наша добра шинкарка Малгося — ти ж не раз перед досвітком викрадав її з кнайпи й заводив на часок до Винниківського лісу, не пригадуєш? — ось позирає вона на тебе з–за ляди і ніяк впізнати не може, о, вже впізнала, сміється… Тож наша Малгося прийняла його, аби награвав удень, поки прийдуть вечірні музики, він тут і ночує, в комірці. Постарів Ясьо, по дворах грати йому стало затяжко, а в нашій кнайпі харч має, та й хтось із завсідників ялмужну[119] подасть.

Міхал відчинив двері до танцювальної зали й зупинився на порозі втішений, що бачить Яся. Скрипаль дуже змінився, посивів, і щоки обвисли, але ж такі самі, як колись, добрі, засльозені й балухаті в нього очі, і так само притискає не підборіддям, а всією головою стару облущену скрипку й водить смичком по найтоншій струні, щоб жаль у собі розбудити, бо ж немає на світі Міхала, а Ясьо без нього гірше сироти; Сухоровський дивився на Яся і навіть не припускав, що той його впізнає, а скрипаль недовго й приглядався, жвавіше смичком зацигикав — й заговорила скрипка:

Над рікою Ебро у тихому смутку

Молода циганка співала…

Ясьо і з місця не зрушився, тільки сльози покапали на деко скрипки, рука із смичком опустилася, і він прошепотів:

— Ти є, Міхале?

— Я завжди є, мій клявий[120] Ясю! — потермосив Сухоровський за плече музиканта, всунув йому в нагрудну кишеньку банкнот, і Ясьо вдячно глянув на Міхала булькатими очима. — Грай собі, Ясю, грай веселішої, я ж нікуди зі Львова не дівався.

— А є вже нове войско, Міхале? — запитав Ясьо про те, що найбільше його турбувало, бо нинішнє, якому він донедавна приграв, коли воно

промаршировувало крізь Галицьку браму, колись минеться, й мусить з'явитися інше, а яке воно має бути — Ясьо конче хотів знати.

— Буде, Ясю, буде! — бадьоро вигукнув Міхал, і скрипаль втяв веселої польки.

До зали увійшла з тацею, заставленою повними келишками і причерствілими канапками, добре вже приношена Малгося, й Міхал за давньою звичкою поплескав її по круглому задку.

— Як ся маєте, моя пані?

— Як звикле, пане Міхале, — блиснула шинкарка білими зубами, які, на диво, не пощербилися й засвідчили, що дівиця не зовсім постаріла і, як колись, може, ще може! — Щось–то ви геть про нас забули. Так довго…

— Хіба то довго, Малгосю: зима–літо, зима–літо… Ну, добре, торгуйте собі, а ми з Йосипом витнемо при цій нагоді хінсько–індонезійський балак… То я хочу тобі сказати, колего, що клепарівські волоцюги ще й як можуть нам знадобитися.

— Кому це — нам, Міхале?

— Русинам.

— А клепарівці — то хто: русини, поляки, німці, вірмени? — аж захлинувся горілкою Йосип. — Таж вони ніхто — люмп!

— То найздольніша сила, брате.

— Щось ти не те задумав цим разом. А що — не знаю.

— Та я сам ще добре не втямив… Але враз перевернулася моя душа серед того кодла, де бував останнім часом. А був я не з тими, які самі готові пролити кров за niepodległość[121] — інших хочуть послати на смерть. І нас… Та ми вже з тобою ходили, правда ж?

— Та так…

— І більше не підемо!

— Певне, що ні, — згоджувався Йосип.

— І ти будеш сидіти в запічку, а твої ризи поділять між собою чужинці?

— В мене є кузня, Міхале, а не запічок… І кожний має щось своє робити: кравець буде протирати штани в своєму цеху, а золотар возитиме в бочках гівно на Левандівку. Всі воювати не можуть та й права такого не мають — місто має жити й під час війни…

— Та не збираюсь я забирати тебе з твоєї смердючої кузні! — розсердився Міхал. — Але може таке статися, що коваль спотребиться новому війську.

— А нове войско коли прийде? — запитав Ясьо, який уважно прислухався до розмови.

— Помовч, Ясю, добре? — силувано посміхнувся до музиканта роздратований Сухоровський. — Ось що я скажу тобі, Йосипе, бо знаю більше за тебе: як не нині, то завтра розпочнуть поляки новий рокош. І розгориться він спершу у Львові — поза нами розгориться, ніби в нашому місті жодного русина нема, або всі поляшилися… Мусимо й ми сказати своє слово.

— Разом з клепарівськими злодіяками?

— Вони — на останній випадок… Спочатку маємо створити свою гвардію. Та чорт би то побрав: ми шо — не люди, не нарід?

— О–о! — вигукнув Ясьо.

— Я ховатися не буду, Міхале, — понурив голову коваль. — Але з тобою страшно йти… Ти не революціоніст, ти опришко!

Сухоровський не відповів, приятелі мовчки чаркувалися. Згодом Міхал продовжив розмову:

— Хочу тобі признатися, Йосипе: нині я ще служу ляхам. Так думає керівник майбутнього повстання Едвард Дембовський, який перебуває в Кракові. Шкап'ят поки що продавати не буду, курсуватиму й далі до Бродів й забиратиму у власника транспортної експедиції Гартенштайна депеші. Доки не проженуть. А це станеться не так скоро. І я перший дізнаюся про початок повстання. Ти не все розумієш, Йосипе… Ну, бувай. Я до тебе обізвуся, як будеш мені конче потрібний. А про мене сам почуєш.

Сухоровський підвівся, встав зі стільця і Йосип, він обняв Міхала й, задерши вверх голову, мовив прохально:

— Навіжений ти, Міхале, і я боюся… Ти ніколи не мав міри. Але пам'ятай, якщо вирішив узятися за зброю: кров людська — не водиця, і боротися за свободу треба без злоби в серці.

— Прощавай, брате, — цмокнув Міхал коваля в полисілу голову. — І запишися до братства серця Ісусового при церкві Юра… Бувай здоров, Ясю, нове войско конче прийде!

Виходячи, кинув шинкарці на ляду гульдена.

— А як ви тепер, пані Малгосю, ходите ще на спацери до Винниківського лісу?

— Не так уже часто, як перше бувало, пане Міхале. Все рідше й рідше трапляються такі шармантські кавалери, як ви…

— Цілую ручки!

І вислизнув з кнайпи, ніби його тут ніколи й не було. А Ясеві здалося, що він на одну мить побачив привид Міхала Сухоровського, якого надміру любив і тужив за ним усе своє жебрацьке життя.

Розділ восьмий

Вагилевич заходив до микитинської церковці з відчуттям невпевненості: тяжко було уявити, яке враження справить на нього отець Головацький — він залишився в Івановій пам'яті зовсім світською, далекою від культу людиною, якій більше пасувала б університетська кафедра, аніж амвон.

Найправдивішим священиком Іван вважав Маркіяна Шашкевича, самою природою створеного для Богослужіння: цьому призначенню Маркіян відповідав усією своєю сутністю — від зовнішньої елеганції, ораторського темпераменту до кришталевої чистоти душі. Вагилевич не уявляв, яким священиком стане він сам, знав тільки, що мусить ним колись стати, бо без висвячення нікуди в цьому світі не зможе подітися, — цієї миті він не міг передбачити, що, отримавши нарешті titulum mensae, займе ту саму парохію, що колись Маркіян, у Нестанищах на Золочівщині, й довгих два роки церковного служіння будуть для нього справжнім бичем Божим: він ніяк не зможе витруїти з себе відчуття неповноцінності, коли отворятиме ті самі, що й Маркіян, царські врата, знаючи при цьому, що прихожани мають за зразок отця Шашкевича, він пітнітиме від хвилювання під час відправи, усвідомлюючи, що не знає й ніколи не знатиме напам'ять тексту літургії, ненавидітиме себе за свій

спів, до якого не мав ні слуху, ні голосу, й заглушуватимуть його жебоніння розпачливий голос дяка і злагоджений хор прихожан; нині він ще не знав, що його церковне служіння буде здаватись богохульством.

У цей мент Вагилевич був ще світською людиною, і його вельми цікавило, як виглядає на службі Божій приятель; він зупинився біля криласа і вдивлявся у царські врата, в яких стояв з піднесеними д'горі руками статечний священик у фелоні й митрі, відправляючи тиху вечірню; голос його відлунював під банею і там міцнів, перемінюючись на слова молитви, що спадали на людей, немов з небес, й, проникаючи у їхні душі, залишалися там навічно, як цінний набуток, і багатіли віруючі, любов'ю примножуючи свої помисли й очищуючись від гріхів буденних; був це, звісно, Яків Головацький, проте Іван ніяк не може уздріти його в священнослужителі, який ось, відмовивши із стосорокового псальма "Господи, воззвах к тобі, услиши м'я, вонми гласу молєнія моего", повертається обличчям до пастви із стихом "Блажен муж, яко не йде на совіт нечестивих"; Вагилевич насилу впізнає Якова — таким незвичним здався він йому в облаченні: несподівано чужим, віддаленим у інший, ніж той, в якому Іван перебуває, світ; не зазнавши ще священицького перевтілення, Вагилевич у думці готувався до непередбачуваних стосунків із приятелем, заздалегідь намагаючись зберегти давні; ще не помітив отець Головацький Вагилевича, ще не зустрівся з ним поглядом, а вже пролягла між світським ученим і богословом межа, й передчував Іван, що вони обидва під час розмови ввечері долатимуть не знаний досі бар'єр відчуження; Вагилевич хотів, щоб Головацький, висвячений у священничий сан, зберіг хоч дрібку світськості, щоб за престолом не забував про наукові задуми і щоб не прикипіли навічно до його тіла стихар, єпитрахиль і фелон; Іванові думки, видно, передалися Якову, і той, відхилившись на мить від ролі, яку цієї хвилини виконував, повів очима по людях і, зустрівшись поглядом з Іваном, ледь збентежився, відвів очі, продовжуючи відправляти вечірню.

Церква спорожніла, а Іван і далі стояв незворушно біля криласа — чекав, поки Яків переодягнеться в захристії; і врешті він вийшов: у

чорній реверенді, все ще відчужений роллю Божого слуги, проте приязна усмішка мимоволі проколювалася з його обличчя, він підійшов до Вагилевича, та не обняв, як це було колись, — поривчасто, зі сміхом — притулив лише його голову до своїх грудей, поцілував у чоло, як це чинить душпастир, і промовив:

— А ти й далі у подорожах… То ходімо, у мене гості.

Йшли мовчки й не могли зав'язати розмови; літнє надвечір'я прохолодним леготом обмивало обличчя, із смерекового бору, що праворуч спинався каскадами горбів до піднебесся й утворював зелену піраміду, завершену короною рівностовбурних смерек, тягло медовим запахом живиці; з лівого боку пістинської дороги, що поминала церкву й плебанію, шуміла на дні каньйону бурхлива ріка, підмиваючи прямовисні скали, з котрих без угаву стікали потічки сухого піску, захоплюючи з собою білу рінь, — плебанія посувалася все ближче й ближче до провалля, вже нависала над ним і була схожа на лелече гніздо; з протилежного боку каньйону, з витесаних у скалах призьб визирали на обставлений шальованими будинками тракт халупи осілих циган, а за ними спадистим узгір'ям потягнулася аж до Хімчина непрохідна діброва, крізь яку можна пробратися хіба що оленячими стежками; каньйон заповзав у підчеревину гір, прогризав крізь них тунель — до таємничої Гуцульщини.

Вагилевич зупинився над проваллям і, затримуючи Якова, прошепотів:

— Господи, яка краса!

— Це заманлива пастка для наївних інтелектуалів, — посміхнувся отець Головацький. — І на тебе подібна десь чекає, чей не залишишся вічним пілігримом з костуром у руці й торбою за плечима… Ні, я не шкодую, що потрапив у гірський край, тут я віднайшов свою долю — Марійку, ти мав би знати криворівенського пароха отця Сильвестра

Бурачинського, то його доня… Це благословенна пастка, тут витає сам Бог, і немає більшого щастя, як проповідувати в цих забутих краях слово Боже, і почеснішого обов'язку немає…

— Тобі не бракує у Микитинцях бібліотек, Якове? — перервав Вагилевич мову Головацького, яка здалась йому напутньою і не зовсім щирою.

— Ще й як бракує! — аж вигукнув отець Яків і на мить став натуральним колишнім любомудром, який без бібліотек і архівів не мислив свого життя, проте священничий обов'язок вимагав від нього повсякчас перебувати в образі слуги Господнього, тому знову лягла на його обличчя маска побожності, така чужа для колись розкованого, охочого до гарячих суперечок і чисто світських розмов Якова; мабуть, через те так важко розпочиналася між приятелями бесіда, а ще віддаляло Вагилевича від Головацького гірке відчуття, спричинене його байдужістю: як це він досі й словом не обмовився про покійного Маркіяна — чи, може, нічого ще й не знає?

— Я був на похороні… — сказав ледь чутно Іван і чекав від Якова бурхливого вияву жалю або й розпачу, проте почув спокійну, з єлейним відтінком у голосі відповідь:

— Мир душі його… Я дізнався про це щойно вчора: в мене гостює наш фундатор з Коломиї пан Микола Верещинський зі своєю племінницею, то він і розповів — їздив на похорон.

— Не бачив я його, — знизав плечима Вагилевич і враз відчув свою тут відсутність, нібито не він, а його двійник добрався до Микитинець і дав знати йому, що не варто було долати стільки світу до Якова за розрадою, якої, мабуть, не отримає; а власне — чого хотів Іван: втішання в смутку? Але ж для чого, чей Маркіяна вже ніхто не воскресить. Наукових дискусій? А чи варто займатися розмовами, коли наука вимагає натужної праці власного мозку? Суперечок про рунічне письмо?

Але ж Яків ніколи не вірив у існування рун, а тепер, коли Іван готовий до торгів з чортом, думки приятеля з цього приводу й зовсім йому не потрібні… А все ж таки, чого приманджав Вагилевич з Ожидова до Микитинець, яка туга погнала його в дорогу, за чим змучила ностальгія, — і аж тепер втямив Іван: за "Трійцею"! Йому здалося, що вони з Яковом повинні тепер так тісно поєднатися душами, щоб не залишилось найменшого відчуття відсутності Маркіяна, й була це найоманливіша ілюзія: на місці Маркіяна зяяло бездонне провалля, яке буде розширюватися все більше й більше, мов ті скали обабіч микитинського каньйону, де хоч позірно все стоїть на місці — проте простір між плебанією і циганськими халупками щораз то ширшає, бо непомітно осуваються урвища, і хто знає, чи за якийсь час Вагилевич зуміє добачити із свого циганського шатра схоже на бузькове гніздо житло отця Головацького, яке стоїть, дух людям забиваючи, на самому краєчку скали; а може, те гніздо нечутно звалиться у прірву, й лелека полетить у далекий, ще не знаний йому сьогодні вирій?

Пан Верещинський тільки руками розвів, побачивши Вагилевича: а то якими світами, пане Іване?; трохи Божими, трохи бісівськими, інакше не можна, пане Миколо, світом–бо управляють дві сили; правда, правда, лише та різниця між ними, що одна керується любов'ю, а друга ненавистю; тому ці сили весь час змагаються, і кожна у свою чергу перемагає або програє; яка ж бо сила перемогла на вашій дорозі, пане Вагилевич?; любов, справжня любов, пане Верещинський, повірте мені…

— Не можна провадити філософський диспут, нечисту силу поминаючи, — начебто вдавано обурився Головацький, й Іван на коротку мить побачив колишнього Якова — товариського й жартівливого, проте отець упору спам'ятався, що жартувати з приводу богословія не гоже, набрав поважного вигляду, й кинута ним фривольна фраза набрала напутнього сенсу.

Яків стулив долоні, немов до молитви, й показав на панну, що сиділа в кутку біля дзеркала й вагалася — підводитись чи ні; вона мала приємний, хоч і надто скромний вигляд: гладко зачесане темне волосся,

прикриваючи вуха, закручене було на потилиці у вузол, як у поважних пань, чорна сукня спадала до стіп, стоячий комірець тісно, як у черниці, обводив шию, довгі рукави сукні защіпалися біля зап'ясть, — панна намагалася якнайстаранніше приховати своє тіло, засвідчуючи цим жіночу недоступність, і отець Головацький запропонував познайомитись, панна густо почервоніла й незграбно подала Іванові руку: "Амалія Пекарська, я вас знаю з розповідей вуйка, велика честь для мене познайомитися з вами", — дівчина ніби наперед запам'ятала, що має говорити при знайомствах, і тепер завчено продекламувала; Вагилевич порівняв її з тією, яку називав Юлією: та літала попід небесами відьомськими дорогами й була невловима, чарівна, жагуча й безсоромна, ця ж трималася землі, напевне, мріяла про мужа, та наперед мліла від сорому, лише подумавши про подружнє ложе, такі жінки бояться кохання, проте прагнуть материнства, вони народжують дітей, пишаються ними і водночас їх соромляться, усвідомлюючи, що всі знають, в який спосіб діти з'являються на світ; досі Іван не завважував, що жінки полярно розділяються на тих, які покликані створювати сім'ї, і тих, які дарують кохання, беручи собі навзамін за подарунок не чоловіків, а порожнечу, котра після них залишається; а чи поєднується в жінок хоч зрідка палка любов із сімейними клопотами, чи шал справжнього кохання сумісний лише з гріхом?

— Це моя племінниця, доня моєї сестри, що замужем за отцем Пекарським у Дроговижі біля Миколаєва, — заговорив пан Верещинський, щоб розвіяти зніяковіння, яке запало між Іваном і Амалією. — Влітку перебуває у мене, в Коломиї, й ми разом вибираємося деколи на недалекі прогулянки…

На оглядини возить, подумав Вагилевич, і добре робить — панна ж давно на виданні: перша молодість в неї вже відцвітає, а шкода, бо з вигляду видно, що надається на люблячу матір, вірну дружину, господарну їмость[122]; у цю мить несподівано й навально вдерлася в мозок думка, що Амалія — його доля, сам Господь посилає її, й від бажання і страху серце в грудях запалося так глибоко, що навіть стукоту не було чутно; думка, що мусить одружитися, ходила за ним

назирці віддавна: знав — як цього не зробить, зостанеться вічним жебраком, найкраще майбутнє світиться йому хіба що на службі домашнього вчителя в панських маєтках; треба скористатися із вдячної нагоди, бо ж за рік–два панна Амалія постаріє, а кращої він не знайде; до світлиці увійшла їмость Марія, привіталася й запросила гостей на вечерю; Іван поклонився Амалії, подав їй руку, й вони обоє рушили в парі до їдальні, ніби між ними про все вже домовлено; за рік у них народиться перша дитина, за кілька років — ще двоє, Вагилевич переходитиме з одного місця праці на інше, тяжко гаруватиме, щоб прогодувати сім'ю, він увесь посвятиться своїй родині й буде вічно дивуватися, що, одружившись без любові, знайшов сімейний затишок, але чи то — кохання, бо коли так, то як називається тоді те, що супроводжувало його крізь усе життя, — пролітала ж у його небі зеленокоса літавиця, перевтілюючись у жінку, запалювала в душі гутний вогонь, він згоряв на ньому і в тузі за ним і витлумачити собі не міг до самої смерті, що таке любов — від Бога чи від Сатани дарунок, а коли є різні любові, то яка від Господа, а яка від диявола?

Відмовивши за столом затрапезну молитву, Головацький мовив: "Мир вам, браття!", і вельми здивувався Іван, що приятель цитує перший рядок із вірша Гушалевича, — той вірнопідданський габсбурзькому тронові вірш, покладений на музику композитором Рутковським, встиг уже стати галицько–руським гімном, мелодія була лінива, мов хід робучих волів, то був гімн рабів, назавше примирених із своєю долею, його співали семінаристи перед початком занять й попи на престольних празниках; Вагилевич ненавидів те впокорене скигління і думав, слухаючи — чом же не співають пісень на слова Шашкевича, хоча б оці: "Споминаймо, браття милі, може, спомин спосіб дасть воскресити в новій силі руську славу, руську власть!" — чи то зарано вийшов Маркіян із своїм словом до народу, чи не потрібні рутенцям ні власть, ні сила?; давно не бачив Іван Маркіянового двійника, вже й призабув про нього, а ось докотилося його скалічене слово аж до Микитинець, — й знову спалахнула в душі Вагилевича ненависть до плагіатора: таки зайняв Гушалевич Маркіянове місце між Іваном і Яковом — уліз нахабно у те провалля, яке розділило давніх побратимів…

Головацький вимовив ті слова як благословення, підніс келих з вишнівкою власного виробу й почав виголошувати похвальне слово панові Верещинському — славному педагогові, патріотові, доброму християнинові й маєтному добродієві, який не споживає втуні своє багатство і не закопує в землю таланти, мов той біблійний скупар, — бо чи ж би ми видали нашу "Русалку" без його фундації — вчинивши це богоугодне діло, ходить нині пан Микола в неласці у сильних світу цього і не розкаюється, як той митар, знає–бо, що жертва для народу — передовсім дух сокрушенний, а серцем сокрушенним Бог ніколи не знехтує; пан Верещинський, дорогі браття і сестри, готовий оплатити видання підготовленого мною і всечесними отцями з Хімчина і Шешор альманаха, що має благочестиву й народові приємну назву "Вінок русинам на обжинки"; я послав рукопис митрополитові Левицькому, і хоч він повернув його із написом на конверті "Wird nicht angenommen"[123], — простимо йому по–християнськи й звернемося до Варфоломія Копітара у Відні, тож хай допоможе нам у цьому Господь; ми з вами покликані ширити віру й просвітництво в народі, й те, що розпочав незабутній Маркіян, продовжимо ми, а колись вдячний люд згадає наш труд і пам'ятники нам поставить не на землі, а в своїх серцях…

Отець Головацький виголошував свою промову довго, ніби проповідь з амвону, — звучав голос не світської людини, якою був дотепер Яків, а слуги Божого, і в цій іпостасі Іван ніяк не міг його сприйняти; промова пливла статечно, як казання, ніхто не наважувався її переривати, й думав Іван, побоюючись, що й він колись так переміниться, а дуже цього не хоче, та дарма: із світу кліру вороття немає, і як би не намагався священик, навіть поза церквою перебуваючи, вернутися до колишнього способу мислення й мовлення, це йому ніколи вже не вдасться: облачения і щоденне перевтілення із грішної людини в речника Божого стають врешті самим тілом, свідомістю, всією людською сутністю, і вже ніколи не зможе Яків відзискати свою первісну особистість, як це вміє чинити актор, сходячи зі сцени; залишиться він навіки персонажем божественного спектаклю, рабом Божим й виконуватиме все життя апостольську роль у повсякденному житті — а я не хочу цього, не хочу!

Пан Верещинський почував себе ніяково під зливою похвал, його велика кругла голова, обтяжена густим сивим волоссям, схилилася над столом, він теребив пальцями пишні вуса й чекав, поки Головацький закінчить промову; їмость подавала на стіл все нові й нові полумиски, повні розмаїтих салатів і рибних страв, оскільки тривав ще літній піст, вона рухами запрошувала пригощатись, не наважуючись переривати мову мужа; панна Амалія, боячись зустрітися очима з Вагилевичем, не відводила захопленого погляду від вуйка; Яків на мить зупинився, підшукуючи в пам'яті ще добірніших слів на адресу вельмишановного гостя, цей момент використав Вагилевич і кинув репліку, яка зовсім не стосувалася розпочатої Яковом теми:

— Знаєш, Якове, про що я думав, добираючись до тебе крізь букові ліси — нічого кращого немає за сиву бучину: дерева — як люди... Ні, вони достойніші за людей: мовчки живуть і мовчки вмирають...

Головацький ображено відкопилив спідню губу, він відкрив уста, щоб докінчити промову, однак Верещинський квапно підхопив нову тему, й розмова справилася в інше русло.

— Дуже цікаве ваше спостереження, пане Іване, але мене особисто бентежить пасивність лісів: вони не борються за життя, тільки гідно чекають своєї смерті.

— Не кажіть так, — заперечив Вагилевич, — дерева борються з рубачами своєю вродою: гинуть звичайно калічні, мало в кого піднімається рука на здорове гарне дерево.

— Якби ще й люди могли так... — мимоволі долучився до розмови Головацький.

— Я ж і кажу, — підхопив Вагилевич, — вони достойніші за людей.

— Це трохи занадто — в людини є розум, — заходив у полеміку отець Яків, і на своє превелике вдоволення запримітив Іван, як швидко зсувається святенницька маска з обличчя приятеля: вже ожили його великі сірі очі під високим чолом, вже зажевріла в очах ватра, й ось–ось вибухнуть із зіниць снопи іскор, які спопелятимуть опонента, — таким завжди був Яків у суперечках і дискусіях, й аби не потухла розмова, Іван поквапився заперечити…

Розум, розум! Він даний людині лише для того, щоб вона кожної миті переконувалася в безсиллі того ж розуму, ніхто ж не може досягти Божої істини — марні потуги!; ти песиміст, Іване; а що таке оптимізм?; усвідомлення того, що сьогодні ти знаєш набагато більше, ніж учора, а завтра знатимеш більше, ніж нині; і так без кінця людина повинна усвідомлювати свою нікчемність перед абсолютною істиною?; зате цей процес називається розвитком, прогресом; а для чого той прогрес, коли немає в ньому кінця пізнань?; кінець — це Бог, який водночас є й початком, людина ж — бігун на коротких дистанціях; не хочу коротких дистанцій, хочу безперервності власного бігу; цього прагнув Фауст, і ти знаєш, як він закінчив; а я готовий, готовий!

Палку дискусію друзів перервав сміх Верещинського.

— Та зупиніться, не викликайте чорта з болота, він, можливо, вже й чатує під вікном, вичікуючи, поки хтось перший звернеться до нього по допомогу.

— Нічого страшного в цьому немає, — відказав Іван, — аби тільки зарвати в нього стільки сили, щоб утвердити найсвятішу ідею, яка дасть початок чинові.

— Яка ж ідея в тебе найсвятіша? — запитав Головацький.

— Ідея незалежності, брате. Передовсім особистої… Я задихаюся в постійній залежності від когось і від чогось: від владців, сусідів,

непрошених гостей, нав'язливих прихильників, від обіцянок, милостині, чужої ласки, від бідності і від грошей, які хочу мати і ніколи їх не маю, від накинутих на мене обов'язків — я вічний раб, і таких, як я, мільйони, ми всі залежні, всі раби; я знав тільки одну вільну людину… Маркіян був залежний лише від любові до Руси — і та любов була його ідеєю. Я теж хочу її спізнати й заволодіти нею…

— Слова, слова, — змахнув рукою Яків. — Будь–яка ідея — пустопорожня фраза, якщо вона для свого здійснення не спирається на грунт реальної і не завжди для тебе приємної практики. Ти здобував знання, але заради цього мусив терпіти казармений режим семінарії. І коли, не без наших старань, наш народ усвідомить потребу незалежності, він буде змушений супроти власного бажання, з прикрої необхідності спиратися на сильного сусіда проти ще сильнішого. Цілковитої свободи немає, й сама ідея незалежністю ніколи не стає.

— Я з вами згоден, отче, — втрутився в розмову Верещинський. — Шлях до здобуття свободи вельми довгий, й по дорозі до неї треба заходити в розмаїті компроміси, вступати в невигідні союзи, приймати неадекватні до ваших поглядів орієнтації… Але якщо на тій дорозі не визріватиме сама ідея волі — як фетиш, то воля ніколи й не прийде; без викристалізованої ідеї свободи не здолати тих перепон, про які я щойно мовив. А її, молоду, незаплямовану й чисту, справді залишив нам Маркіян. На жаль, творця ідеї не стало: чи зуміємо ми пронести її далі — самі, без нього?

Запала мовчанка: ніхто на таке питання не зважився б — та й не зміг би нині відповісти; відчували, знали всі, що гряде буря, а як поведеться той чи інший під час градобоїв — хто мав таку провидність, щоб уздріти це?

Мовчки споживали вечерю, чаркувалися вишнівкою, тепер їмость уже вголос припрошувала; мовчанка стала затяжною, тільки панна Амалія тихо запитала й почервоніла, втямивши, що питання недоречне:

— А чому помер отець Маркіян?

— Хіба в Бога спитаймо, — зітхнув Головацький. Він підвівся, підійшов до книжкової шафи й узяв з полички товстий рукопис.

— Не хвилюйтеся, — сказав, — читати не буду. Хочу тільки похвалитися… Це копія найновішої моєї праці "Становище русинів у Галичині" — оригінал вислав до редакції лейпціґського журналу "Щорічник слов'янської літератури"… Про що вона? Audiatur et altera pars — хай вислухають і нас! Усі народи габсбурзької монархії ставлять нині свої вимоги до влади, зачувши подуви весни, тільки ми мовчимо, ніби й не єсьмо народом, а лише доважком до польщизни, як висловився колись Погодін. І справді, ніхто поважно нас не трактує, мало того — руські провідні, запобігаючи перед владою, затикають власному народові рота: недавно я дізнався, що ректор семінарії заборонив питомцям будь–що читати, крім Святого Письма, мовляв, між лояльними книгами доконче трапиться й крамольна…

— Перестаньте їсти, бо можете отруїтися! — обурено вигукнув Вагилевич.

— Тільки подумати, — розпалювався Головацький, і був він такий, як колись — заповзятий полеміст, який ніколи не уникав непоштивих випадів на адресу власть імущих. — Жменька словаків чи лужицьких сербів, навіть болгари під турками — всі видають свої журнали, тільки русини під австрійським скіпетром не мають ні часописів, ані літератури. Я про це написав, може, хоч тиха луна дасть знати Європі про наше існування…

— Найвища пора й нам обізватися, — підтримав Іван Якова. — Бо хто це зробить, як не ми, — Ірод? Та чи б ви й додумалися, чого зажадав від мене митрополит за висвячення? Вимагав написати зобов'язання, що я нічого не буду друкувати ні в краю, ні за кордоном… Це ж дикунство!

Головацький враз охолов: Іван надто загострює полеміку. Він підвів руку, немов у царських вратах.

— Не будьмо аж надто вимогливі, панове… Святоюрська дипломатія може нам не подобатися, але ж немає, немає в нас іншого національного інституту, як греко–католицька церква. Австрофільство митрополита й ректора семінарії — то ще не найбільше зло. Особливо загрозливе для нас полонофільство, — Яків пильно подивився на Івана, і той витримав погляд приятеля. — А віденський уряд, як не кажіть, все ж потроху демократизується…

— Та демократія — найпідступніший обман, — уже сердився Вагилевич. — Селянин має право скаржитися цісареві на пана, може навіть процесуватися з ним, та ніколи не виграє процесу. Однак він хоче вірити в ілюзію остаточного порятунку… Уряд налаштовує селянина проти пана, а пан хто — поляк, і мужик навіть думки не допускає, що є й панщизняні поляки. Отож… нині настає в краю революційна криза, а чи не обернеться вона на різню? Подумаймо…

Яків відгукнувся не зразу, він довго обдумував, що має сказати, і врешті висловив свій сумнів:

— Якщо австрофільство для нас шкідливе, а полонофільство й від нього гірше, то існує інша сила, на яку можна спертися…

— Не заходьте надто далеко, отче Якове, — застеріг Верещинський. — Не ловіться на московський гачок… Але чому ви, приятелі й мої, весь час топчетеся біля чужинецьких орієнтирів, а свій рідний, українофільський, ігноруєте? Таж нас десятки мільйонів!

— Українофільство — то Маркіянова ідея, — тихо проказав Яків.

— І що — вона для нас невластива? — наступав Верещинський.

— Властива, так, але, прийнявши її, ми мусили б ставити на тих же святоюрців — ні на кого більше.

— Панове, — підвівся Верещинський, глянув на приятелів, і доброта, як у батька до недосвідчених синів, зблисла в його очах.

— Дорогі діти, вас сам Бог прислав на Русь… І коли ви залишилися без керманича — самі вчіться володіти стерном. Для цього, правда, потрібно мати відповідну ідеологію, але ж вона вже є — Шевченкова, і ви теж її творите, всечесний отче, — показав на рукопис. — Яка ж найголовніша ваша засада?

— Не зрадити своїй хоругві ні за які вигоди й почесті!

— Тож станемо на цьому…

А втім, сьогодні ніхто нічого ще не знав: бродіння в суспільстві щойно розпочиналося, й ніхто не міг передбачити, які сполуки відбудуться під час ферменту…

Після вечері прогулювалися над каньйоном. Серпик молодого місяця канув поза смереки на чолопку Шешорської гори, а тоді посипався з неба метеоритний дощ, і провалля над Пістинькою наповнилось по береги золотими монетами зір.

Іван з Амалією відірвалися від гурту й зникли в темряві. І тоді, коли віддалилися голоси Головацького, Верещинського і їмості Марії, а потім і зовсім стихли, Іван узяв у долоні холодну руку панни Пекарської й проказав голосом, приглушеним від непевності, чи добре чинить:

— Будьте моєю дружиною, Амаліє…

І здалося йому, що тої ж миті десь за циганськими скелями, над хімчинською дібровою, пролунав короткий сміх літавиці; панна Амалія притулила долоні до Іванових грудей й прошепотіла:

— Зірка в серце запала…

І знітився Іван, вчувши банальну фразу, якою попівна, напевне, готова була привітати будь–якого жениха; йому хотілося взяти назад свої слова, проте в шепоті дівчини вчулася теж правдива щирість; на нього впритул дивилися віддані очі, і в них він побачив радість вивільнення від принизливих оглядин на редутових забавах, від очікування на залицяльників у батьківській плебанії, від торгів за її молодість й від безмежної гордості за освідчення знакомитого вченого, мудреця й приятеля самого Шашкевича.

— Я покохаю вас, — промовила Амалія.

Не шкодував за своїми словами і не втішився її признанням, тільки відчув у душі полегшу, що досьогоднішня дорога закінчилась, обірвавшись над глибоким каньйоном, й водночас пройняла його тривога перед новою, якої не знав.

Частина друга

Розділ дев'ятий

Директор львівської поліції Леопольд Захер–Мазох мав диявольський погляд, перед яким мало хто втримувався у рівновазі: злочинець, спійманий на гарячому, чи висліджений нишпорками конспіратор, ба, навіть поліцейський службовець, ні в чому, звісно, не повинний, перед тим позирком нітився і тремтів.

Ліве око в директора поліції було скляне, майстерно вправлене в очну орбіту віденським окулістом, й нічим не відрізнялося від живого,

тільки й того, що було незворушне і таїло в собі затамовану жорстоку лють на будь–кого, хто був запідозрений в ребелії або ж не надавав ребелізантам належного значення… Юний Леопольд втратив око у битві за Варшаву, захоплену регіментарем Кілінським під час костюшківського повстання, і це позбавило завзятого австрійського вояка радощів битв і перемог, — відтоді скляне око замінювало йому зброю: коли вже став на поліцейську службу, воно пронизувало наскрізь допитуваного, немов та піка, якою польський косинер[124] у рукопашному бою втрапив Леопольдові під лоба; праве ж прудко бігало за двох, намагаючись проникнути у таємниці жертви, загіпнотизованої мертвим блиском скла, — не було ще такого випадку, аби крамольник не розколовся на допиті в директора львівської поліції.

Поліцейський будинок стояв край міста неподалік касино Гехта; вулиця, що відмежовувала розважальний заклад від зловісного, закінчувалася перед багнистим, порослим осокорами урочищем, яке називалося Єзуїтським городом; крізь хащівники цього здичавілого парку бігло кілька стежок, які сходилися біля Святоюрського собору, що пишався на горі золотими шпилями, хрестами й зеленою банею і протиставлявся своєю величчю руїнам королівської фортеці на Високому Замку: понад два століття змагалися, розташувавшись на протилежних горбах, велична святиня переможених русинів і зруйнована твердиня польських переможців, й марне було те змагання, бо не спромоглась добитися звитяги жодна сторона, оскільки внизу, у просторій улоговині, вивищувався монолітний, з дикого каменю викладений гмах[125], в якому з боку Гетьманських валів чорніла вправлена у мур масивна залізна брама, стережена двома озброєними ціпаками, на фронтоні майорів чорно–жовтий прапор Габсбурґів, у підчерев'я будинку вгризалися моторошні підвали, набиті в'язнями, а з тильної сторони будинку до непоказної хвіртки провадила з Єзуїтського городу вузька, всипана гравієм стежка, якою непомітно для людського ока прослизали і тихим стуком давали про себе знати конфіденти в плащах з настовбурченими комірами й насунутими на очі капелюхами, донощики у масках, а деколи й пані з густими вуалями на обличчях.

Холодного січневого дня 1846 року до потаємної брами будинку львівської поліції скрадливо підійшла жінка у вуалі, зняла рукавичку і вказівним пальцем з масивним перснем цокнула тричі в кругле віконце, схоже на тюремну прозурку; на віконці зсередини розплескався побілілий від дотику до скла ніс вартового, потім скреготнув ключ у замку, двері прочинилися, й пані подала візитну картку.

Вона ступала сходами слідом за ціпаком на третій поверх; поліцай зупинився перед оббитими юхтовою шкірою дверима, відчинив їх, і обоє опинилися в темній коморі, схожій на шафу з такою ж прозуркою. Знову прилип до скла чийсь ніс, двері навстіж відчинилися, пропустили даму й тут же тихо притулилися до одвірка за її спиною.

— Сідайте, пані Корнеліє, — підвівся з–за столу статечний, із закрученими вусиками сивий добродій, він мав усміхнене обличчя, тільки мертве ліве око було холодне й зле, праве ж вдоволено примружилося, й пані Корнелія, сівши у крісло, терпляче чекала, поки воно забігає в орбіті, та спершу мусила витримати мовчазний терор циклопа.

Гнітюча мовчанка тривала кілька секунд, які здавалися вічністю, та врешті над живим оком піднялася повіка, вона дрібно засіпалася, врешті заспокоїлась, на губах директора поліції згасла посмішка, й почався допит.

…Щось–то ви про мене зовсім забули, ласкава пані, я змушений був посилати за вами; я не мала з чим приходити, мене викрито; нас це мало обходить, треба було берегтися, ви ж знаєте, що ваша кримінальна справа ще не закрита; як то — не закрита, я ж стільки…; ви нічого особливого для нас не зробили — Гощинський вислизнув з наших рук; але я весь час повідомляла, про що йшлося на раутах у пана Сєраковського; е–е, ті їхні вівати за niepodległość — то дурниці, в них немає складу злочину, то патріотичні забави, а нам потрібно знати дату початку повстання; я не маю більше вступу до палацу Сєраковського, я взагалі не маю можливості вийти із свого замку; але ж ви знаходили

можливість заходити туди, коли п'яний Ржевуський спав, і влаштувати пожежу в дзеркальній залі; скільки ще ви будете про це мені нагадувати?; завжди, пані Семінська, завжди — до самої вашої смерті!..

Захер–Мазох довго мовчав, потім знову увіп'явся в жінку холодним поглядом скляного ока, проте живе вдоволено заплющилося, й це означало, що злість у поліцая минає, — добродушна усмішка злагіднила його стиснуті губи.

— Хто ж вас викрив, пані Корнеліє, ви можете мені сказати?

— То магія, пане директоре, диявольська магія, мені один пройдисвіт кинув на карти таро і все виповів…

— І ви повірили ошуканцеві… Хто ж був той ворожбит?

— Якийсь Міхал Вайда, такий високий, красень… Він балагулить, пошту панові Сєраковському возить. Кажуть, навіть у Парижі бував, самого Чарторийського бачив…

— І він усе вгадав… А ви мені досі про це й не доповіли?

— Про що було доповідати, то магічні карти таро вгадали…

— Господи, яка ви глупа!.. А той балагула возить пошту з Бродів, так? Балагула!.. Та це ж зв'язковий Чарторийського, zum Teufel[126]! Ви можете нам його показати?

— В який спосіб, я тільки один раз його бачила. І де він зараз…

— Де він зараз, ми дізнаємося… А вам, ласкава пані, доведеться ще раз вийти із свого замку й тицьнути на балагулу пальцем… Ідіть, я вас покличу.

…То був останній форшпан Міхала Вайди до транспортної експедиції в Бродах; власник поштового закладу Даниїл Гартенштайн повівся з Сухоровським так, ніби його вперше побачив, і Міхал зрозумів, що сталося нарешті те, що колись мусило статися: його вислідили. Не міг знати, хто саме звелів перекрити йому поштову лінію між Парижем і Львовом — сам Чарторийський, попереджений Сєраковським про дебош Вайди в ожидівському палаці, а певне, так, бо відтоді не надійшла з Парижа ні одна депеша; нині ж з вигляду Гартенштайна видно було, що справа мається набагато гірше.

Старий єврей, зачувши гуркіт коліс, виплигнув з приміщення експедиції й, на одну мить заспокоївшись, — мабуть, сподівався інших непрошених гостей, — уважно приглядався до візничого. Упізнавши, позадкував до дверей контори й розвів руки, ніби заступав балагулі дорогу, та враз урівноважився й, покручуючи пальцями пейса, спитав холодно: "Чого собі пан бажає?", однак по хвилині збагнув, що розігрувати комедію немає часу — в такий спосіб небажаного візитера швидко не позбудеться, підбіг до брички, замахав руками й, приклавши долоню ребром до уст, заговорив хрипливим шепотом:

— Zuriick, zuriick[127]! Пане Вайдо, вас тут нема, вас тут ніколи не було і більше не буде, ви вже не король, а яким титулом вас величатимуть, коли спіймають, знає лише Господь Бог; вчора поліція забрала в мене всю паризьку пошту, яка щойно надійшла; це все, що я знаю, але я знаю ще й те, бо чому мав би не знати — в секретну пошту можна й заглянути, що на Стрітення має вибухнути повстання — одночасно у Кракові і Львові, та чи до цього дійде, то великий знак питання, das ist andere Sache[128], бо як це може статися, коли пан Сєраковський вже відпочиває в льокаї пана Захера й чекає щонайменше шибениці; zuriick, zuriick, пане Вайдо, я вас не знаю, а ви мене…

Сухоровський шарпнув віжки, розриваючи зубелами кінські морди; не дослухавши Гартенштайна, який зі страху без угаву торохтів і спинитися не міг, цвьохнув шкап'ят карбачем й, розвернувши бричку, погнав їх по тракту; мчав без перепочинку, через ніч і вранці спинив

змилених коней за Великою Горожанною на розвилці доріг між Комарно й Миколаєвом, де за фосами обабіч шляху стояли шереги бричок: під Стрітення з'їхались на конгрегацію балагули й ждали свого короля, ще не знаючи, що втратив він ураз усі свої королівські регалії.

Візники зустріли Міхала радісними вигуками й збіглися до його брички, чекаючи повідомлень і розпоряджень; Міхал став на сидіння, заволав — і його голос покотився засніженою рівниною, долунюючи крізь біле мрево аж до соснового бору на обрії:

— Хто зі мною, хай залишається тут, а кому страшно, роз'їжджайтеся, куди очі дивляться! Завтра ляхи розпочинають рокош на Львівщині, то пора й нам за нашу збідовану Рутенію повстати. В'їдемо до Львова, вдаримо на ляхів, відберемо в них зброю, й за нами піде вся міська голота; встановимо нашу владу й проголосимо знесення панщини!

Запала мертва тиша, а згодом зарипіли колеса по втрамбованому на шляху снігу, й брички почали роз'їжджатися увсібіч — на Комарно, Миколаїв, Щирець; біля Сухоровського залишилося не більше десяти візників, готових виконувати його накази.

Тієї миті Міхал відчув себе ватажком. Те солодке відчуття влади над людьми вже ніколи його не покине й лоскотатиме незмірне Міхалове марнослав'я, яке, зрештою, від ранньої юності всевладно панувало у бентежній душі заволоки, — й потім, коли вряди–годи матиме час згадувати своє минуле, поставатимуть перед ним то слухняні волоцюги з Клепарова, які сліпо виконували його волю під час грабунків, то галаслива юрба льоншанівців, що валила до театру Непомуцена–Камінського на виставу "Ганнуся з Погулянки", або ж заслъозений скрипаль Ясьо Сакрамент, який на все життя полюбив Міхала не з користі, а за силу і мужність.

Міхалове славолюбство, незважаючи на те, що кілька років підряд керував балагульським товариством і мав над ним владу, досягло апогею аж тепер, коли біля нього залишилося десять візників, готових не грабувати, а боротися за свободу — не тільки свою, бо ж намірилися скасувати найпринизливіше зло — панщину, і вже бачив себе Міхал у найвищій славі, на недосяжній висоті серед моря народу, який вірить йому, прославляє, любить, до ніг падає із вдячності за волю; стоячи на повний зріст у бричці, Сухоровський поглядав згори на голови вірних балагулів, котрі стануть полководцями у визвольному поході черні, а вимріяне Ясьом нове військо налічуватиме сотні й тисячі — й більшої висоти не жадав Міхал; зараз він не думав про те, що є ще й вища — шибениця…

Балагули попіднімали буди над сидіннями і, загорнувшись у кожухи, дрімали до ранку, а як задніло і крізь морозну мряку проступили обриси дерев'яної церкви й критої черепицею волосної мандатарії, що стояла неподалік панського двору, біля дзвіниці заграв у трубу нічний сторож, сповіщаючи мирян, що настало перше весняне свято Стрітення Господнього. Балагули повиповзали з буд і, промерзлі, тупцювали на снігу, чекаючи, поки прокинеться король і покличе їх, як обіцяв, до походу за визволення від панщини, котра з діда–прадіда зневолювала їхній рід; Сухоровський міцно спав на світанку, мов полководець перед битвою, та врешті прокинувся від густого таланіння дзвіночків.

Схопився й вискочив з буди, візники стояли біля його брички злякані й розгублені: дорогою з боку Щирця поволі котився критий фургон, запряжений цугом, — на передніх конях сиділи два форейтори у високих жандармських чаках, й зупинився повіз навпроти балагульського табору.

Міхал зарядив пістоля й вийшов з гурту; візники зброї не мали й тиснулися один поза одного, проте безстрашна постава короля додала їм отухи, й вони на змах руки Сухоровського подалися слідом за ним до тракту; Міхал тримав пістоля в руці, готовий вистрелити в першого, хто вискочить з фургона, проте цього не сталося: дверцята поволі

відчинилися, з повозу виглянув жандарм, й Сухоровський, замість грізного викрику, почув зовсім спокійний голос:

— Кинь ту забавку, хлопе, бо ми у кліп ока перестріляємо вас, мов горобців… Чого ви тут зібралися?

Міхал заховав пістоля в кишеню кожуха, підійшов до фургона й заглянув досередини; на його обличчі не було й тіні страху чи запобігливості — з цього дивувалися навіть форейтори, які звикли до респекту посполитих перед поліцією; та враз Сухоровський відсахнувся, наткнувшись на нерухоме мертве око, що вп'ялося в нього, потім розплющилося око живе, і він впізнав Захер–Мазоха — на все життя запам'ятав його з давнього допиту; директор поліції відсунувся вбік, відслонивши жінку в лисячому хутрі з вуаллю на обличчі, вона вискнула: "Це він!", і Міхал теж впізнав пані Семінську.

— Добридень, вельможна пані! — приклав долоню до кашкета, й Захер–Мазох сторопів, вражений сміливістю балагули. — Ви приїхали запросити мене до себе в гості?

— Не блазнюй, — ще ширше розплющилося живе око в директора поліції, він пильно приглядався до балагули, силкуючись пригадати, де й коли доводилося йому бачити цього нахабу, й не зміг; по хвилині мовив мирно:

— Для чого ви сюди з'їхалися?

— Ми цісарські балагули, в нас на кожне Стрітення відбувається своя конгрегація, і ви про це, видно, знали, коли захотіли до неї долучитися… А ця пані з кимось мене сплутала. Ви ж мене вперше бачите, добродійко, скажіть, що так, — яка ж мара заціпила вам бузю?

Пані закрила обличчя коміром шуби, й на Міхала дивилися тільки її перелякані очі; директор поліції повернув до неї голову, вона

прошепотіла: "Ні, це не той, я помилилася, той був інакший", — і Захер–Мазох аж тепер упевнився, що цей гевал, який стоїть у проймі дверей фургона, і є саме той, кого він шукає, проте сидів незворушно, міркуючи, як повестися.

— Твоє прізвище Вайда? — запитав по хвилі.

— Ви вгадали… А–а, таж ця пані могла бачити мене в Ожидові: пан Сєраковський не раз наймав мене розвозити його гостей… Отже, я Міхал Вайда, король балагулів!

— У Бродах буваєш?

— Ніколи ще туди не їздив, то не моя траса.

— Брешеш… А що відаєш ти про бунтарські заворушення в краю?

— Щось такого — вперше чую! Заворушення? Ніколи в таке не повірю: погляньте, як тихо на білому світі.

— Тут ще спокійно, правда, — прогундосив Захер–Мазох. — А дозвіл на зброю маєш?

— Таж це мисливська пукавка, пане, гм… не знаю, хто ви…

— Ще дізнаєшся, не квапся… В кого з неї стрілятимеш, якби враз почалася ребелія?

— У ворогів цісаря! — виструнчився Міхал.

— Sehr gut… Sehr gut[129]! — Директор поліції кивнув жандармові, щоб зачинив фургон. Втім затримав його руку й пронизливо увіп'явся живим оком у Міхала. — Відколи балагулиш? — спитав.

— Все життя фірманю.

— Ну, гайда, розвертайтесь, — наказав жандармові, й коні рвонули в бік Щирця.

Коли фургон заховався за придорожніми тополями, директор поліції сказав до жандарма:

— У Щирці переодягнешся в цивільне і вернешся верхи в Горожанну. Буде тут цурес… З балагули не спускай ока, а коли що — арештуй. Хоч це тобі легко не вдасться. Тоді — пристрель… І Мангольда — теж. Я затримаюся до ночі в щирецькій мандатарії… Але ж де я його бачив? — запитав сам себе. — Одне слово, це не такий собі звичайний пройда, і він може бути нам потрібен… А ви, пані, заспокойтесь, — звернувся до Семінської. — Ну, швидше там! — гукнув на форейторів.

— Чому ви його не заарештували? — заскімлила пані. — Він колись уб'є мене…

"Отже, маємо в руках зв'язкового Міхала Вайду, — думав Захер–Мазох, не звертаючи уваги на скигління Семінської. — Цікаво, як він увійшов у довір'я самого Чарторийського?.. Та це не так погано, він знадобиться нам для компрометації ідеї визволєнчої…"

— Тож розкажіть, пані Корнеліє, трохи докладніше про той бешкет, що вчинив Вайда у Сєраковського, то цікаво: зв'язковий Чарторийського напався на конспіраторів…

— Мене тоді в палаці вже не було… Але говорили потім обурені дідичі: на чому світ шельмував поляків.

— Ну–ну… Ні–і, мусимо його використати!

Коли фургон зник за тополями, Сухоровський гукнув до балагулів:

— Вирушаймо до Львова! Там буде нині чимало роботи. Втім на дзвініці забамкав, мов на тривогу, дзвін, й побачили балагули, як з усіх кінців села зашнурували стежками люди.

— Почекаймо, — сказав Міхал, — може, й тут знайдеться для нас діло.

Розділ десятий

Напередодні Стрітення отець–декан Кирило Пекарський вислав до Нестанич парокінну санну бричку за донькою й зятем, щоб погостювали в батька–матері з нагоди престольного празника у Дроговижі.

Отець Іван з їмостю Амалією й маленьким Орестом, закутані в теплу бараницю й захищені від вітру піднятою будою, виїхали удосвіта; вйокнув фірман на коней, задзвеніли дзвіночки на хомутах, й сани свиснули по вчовганій дорозі. Амалія схилила голову на Іванове плече й почала дрімати, хлопчик одразу ж міцно заснув у мами на колінах; в отвір буди вливалося посиніле від морозу зоряне небо, а місяць, захопивши з собою вранішню зорю, віддалявся в космічні безвісті, й наздогнати їх, нерозлучно поєднаних, було невміч; над східним обрієм пролягла вже бліда смужка — то давала про себе знати сонцелика жона місяця, й зрадливий муж відчайдушне втікав із своєю любаскою, щоб ще хоч мить побути з нею разом, знав–бо, що ревниве сонце наздожене зблідлих від страху коханців й, караючи за мить щастя, безжально зіп'є їх, й вони безслідно розчиняться серед перістих хмар, а на небі й сліду не залишиться від їхніх шалених передсвітанкових любощів.

Амалія загрілася біля мужа й міцно заснула, а Іван, немов той місяць з денницею, теж погнався у мріях із своєю літавицею й спинився: зблякли кадмієві пруги в небі, що їх полишила за собою зеленокоса валькірія й сама зникла в блідому меві; зачерствіла в душі поезія, й думав Іван про ті метаморфози, що відбуваються з людиною під час дозрівання й старіння: свята перемінюються на будні, від яких втікати

вже не хочеться, з якими вигідно й тепло, і тільки деколи примариться, як це, певно, колись здавалося прародичам, що небо — то всевладна над світом королева, а сонце — її око, повітря — дихання, а дощ — то сльози, громи — її мова, і носить вона вночі плащ, всіяний зорями, а вдень одягається в білу фату, — і чому нині людству все зрозуміле: сонце стало магмою, дощ — водою, громи — відгомоном електричних розрядів; чому з віком людина стає прозаїчною, прагматичною, і нічого для неї нема загадкового; тож треба той язичницький чар казки будь–що зберегти, бо коли він безслідно пропаде — чи зуміє колись побачити маленький нині Орестик, як закоханий місяць втікає від заздрісного ока королеви у безвісті, щоб хоч хвилину ще навтішатися коханням із вранішньою зорею?

"Долго ночь меркнеш, зоря–світ запала, мгла поля покрила, говор галичі убудися" — снується вірш із поганського "Слова" в ці хвилини санної їзди, й думає Іван: напевне, автор поеми достоту, як тепер я, збоявся християнського нівелювання поетичної образності язичницьких вірувань й заселив свій твір, щоб те багатство не пропало, міфічними персонажами, символічними образами, народними прикметами й ворожбою, адже духовний світ поеми взятий живцем з часів оріянських, а не з сучасності Ігоря Святославича, й, напевно, донині ми залишаємося Даждьбоговими внуками, тільки й того, що прикрили свою поганську сутність лудою цивілізації, — й не варто її здирати, виставляючи себе на посміх у прадідівському одягу за ритуальними дійствами, проте зберегти той одяг у скринях, а в книгах людську ворожбу мусимо, бо коли цього не зробимо, то й "Слово" згодом втратить не тільки свій чар, а й сенс, і майбутні дослідники сушитимуть собі голови над відчитанням тексту поеми, так само, як я тепер мучуся над загадкою рун й готовий заради розкриття таємниці прадавніх письмен запродати Сатані душу.

Згадавши про свій торг з Нечистим, Вагилевич насторожився, начебто наслухав, чи не подає Анциболот сигналів, чей пообіцяв допомогти відчитати таємничі рунічні письмена за непомірно високу плату, проте на світі було тихо: білий ранок розпаношувався над засніженими полями, й місяць з денницею розчинилися в морозному

меві, і втямив Іван, що сигнал від Нечистого вже поданий: роздуми над міфологією "Слова" — то не випадковий наплив думок, а спонукування таємних сил до заглиблення в старовину, бо тільки в найглибшій давнині можуть бути заховані ключі до невідчитаних іще письмен, і згадалися йому новосільські дяки, які теж шукають загублених ключів, — а може, нині весь народ німує в передчутті нових відкриттів, оновлюючих катаклізмів, народження нового мислення, але ж якою ціною дасться та новизна — може, новий голос замовклих дзвонів окупиться надто дорого?

А ось уже вузький, скутий льодом Дністер з притокою Зубри обмивають Миколаїв, вже видніються вдалині рівні ряди хат Дроговижа; фірман пускає коней по льоду, лід зловісно рипить, моцується — а що як не витримає, заламається, а скільки разів ми заламувались при самому березі, — і в унісон тривозі мугичиться Іванові печальна пісня, що її проспівав колись Ізмаїл Срезневський під час розмови в ресторації "De la Russia": "Ой ви, хлопці, січовики–молодці, де ваші рушниці? — Наші рушниці в царя у світлиці, а ми у темниці", й несподівано, бо давно віршів не писав, з розчерствілої Іванової душі зринають рядки поезії про Дністер: "Ой батьку Дністре, де престол золототканий галицьких славних князів? — О дочко Зубро, старі часи минули й ніколи вже не вернуться, престол князів руських в польського круля у Кракові, а ксьондзи за ляхів — не за люд руський моляться Богові", й обривається канва вірша, й ніколи не допишуться на ній зболені слова; коні завертають на подвір'я дроговизької плебанії, отець Кирило з їмостю виходять на поріг, з саней злізають Іван з Амалією, Орестик ще спить на руках у мами, а старенькі батьки плачуть з утіхи, бо від весілля їхні діти досі в них ще не гостювали.

Отець–декан Пекарський із своїм зятем ієреєм Вагилевичем просиділи за розмовою геть поза північ; дискутували, взаємну чужість при цьому відчуваючи, хоча вже два роки перебували в родинному зв'язку, — представники руської інтелігенції: клерикальної і світської.

Отець Пекарський вважав, що просвітити руський нарід можна, тільки ширячи богословські науки, — він перекладав для своїх парафіян Новий Заповіт простонародною мовою, оправляв переклад у маленькі книжечки й роздавав їх віруючим під час сповіді; ієрей Вагилевич був переконаний, що народ просвітиться лише тоді, коли дізнається, що, крім Біблії, існують глибокі пласти світських наук — чужинецьких і національних; отець Кирило складав коментар до "Діянь апостолів", а ієрей Іван — до "Слова о полку Ігоревім".

І незважаючи на деяку драстичність у стосунках тестя й зятя з причин протилежних засад у праці для людей, розмова велася спокійно: кожна сторона ставилася з повагою до іншої, оскільки поєднували їх високий рівень освіченості, а в практичній діяльності — однакова патріотична спонука.

— Я тільки одного не можу зрозуміти, — мовив отець Кирило в розпалі дискусії. — Ви щойно призналися мені, що після Стрітення збираєтесь поїхати до Стрия, щоб розшукати там якогось доморослого етнографа, потім завернете в Галич на розкопки, які проводить рабин караїмів Леонович, та ще й до Снятина хочете добратися, бо там, бачте, проживає якийсь дяк, в котрого зберігається стара хроніка… Я ж хотів, щоб ви послужили разом зі мною у дроговизькій церкві й удосконалились у штуці літургійної відправи… Але вам до цього байдуже. То чи не можете мені пояснити, навіщо було так довго добиватися у святоюрській консисторії titulum mensae, а потім одягати реверенду, якщо для подібних райзувань[130] світський одяг набагато зручніший?

— Ви маєте рацію, превелебний отче–декане: я не раз думав про те, що православні й греко–католицькі отці штучно відокремили себе від цивільного світу не лише тим, що виконують функції акторів у божественному театрі, який представляє пастві діяння Христа й апостолів, а ще й відрізнили себе від мирян специфічним одягом, яким воно нагадує віруючим про обов'язковість респекту перед служителями культу… А чи не краще чинять протестанти, які не вдаються ні до

містерій, ні до розмаїтих містифікацій, а тільки роз'яснюють слово Боже віруючим і одягаються майже так само, як вони, і євангелицький пресвітер доступний для парафіян достоту так, як учитель гімназії для академіків?

— Не заходьте надто далеко, отче: не гоже греко–католицькому священикові захоплюватися баптистськими сектами.

— Та це я тільки так, до слова, отче–декане, чей же не збираюся переходити у протестантство… Проте переконаний, що наша церква своєю замкнутістю програє перед відкритістю євангелицької й потребує певних реформ. Чи ж то нормальне явище, що нам, священикам, так важко доступитися до свого митрополита, а семінаристам і зовсім неможливо, що ті й ті прозивають його Іродом? Це або святотатство, або ж негласна вимога запровадження змін у церковній структурі.

— Митрополит Михайло Левицький не вічний, прийде інший — і стосунки в церковному житті стануть інакші… А реформація руської церкви вже давно відбулася — 1596 року. Унія захистила нашу церкву і від єзуїтського мракобісся, і від православної темноти. Вона відгородила нас від поляків православним календарем, а від москалів — підпорядкованістю Ватикану. Іпатій Потій добре усвідомлював, що робить, та, на жаль, не усвідомила того Велика Україна. Бо якби сталося так, як він задумав, то нині б ми мали єдину національну Церкву — формально залежну від Риму і фактично незалежну від Москви.

— Але протестантизм звільнив би нас від римської й московської залежності водночас, і тоді наше священництво було б захищене і від полонізації, і від москвофільства… Та що говорити: епоха Реформації в Європі покликала до життя нечуваний рух розуму, нове мислення, нову мову для висловлення раніше не знаних ідей — європейське протестантство відкрило браму до нової, світської цивілізації. А ми…

— Дивно таке слухати від греко–католицького священика, сину мій. Напевне, вам краще було б стати кустошем якоїсь бібліотеки…

— Так, так, отче–декане! Я старався о подібну посаду, але мене не приймали поляки, оскільки я всюди, де лише міг, декларував своє русинство, і довго теж не приймав мене святоюрський клір. Врешті я взяв для себе те, що далося в руки. Мусив узяти… І ступив на перший щабель традиційно–руської ієрархічної драбини: син священика перепхався через гімназію на богословіє, став зятем у священницькій родині, висвятився, а далі — отець–ієрей, отець–совітник, отець–декан, — і множаться в нас попівські сім'ї швидше, ніж число парохій… А в розвинутих суспільствах здібні люди захоплюють ієрархію урядничу, військову, банківську, купецьку, мистецьку, наукову, політичну! У русинів же, як кажуть поляки, tylko popi і chłopi…[131]

— Ой, Іване, Іване… — перейшов на фамільярний тон отець Кирило: — Але ти в чомусь маєш рацію… Десь–то народи пишаються Гердером, Шафариком, Ганкою, Караджичем, а в нас усе — попове… Та якщо не маємо для просвітницької діяльності іншого стану, лише клір, то використовуймо те, що в нас є. Маркіян не скаржився, що став священиком, а ти, його найближчий приятель…

— Ми не знаємо, ким став би Маркіян, якби жив. Та запевняю вас: не сидів би він довіку в Новосілках… Я вам признаюся, отче–декане, мушу це зробити, бо майбутня моя доля — то й доля вашої дитини… Я послав директорові департаменту духовних справ Росії прохання прийняти мене на посаду професора слов'янської кафедри в Київському або Харківському університеті. І подав для засвідчення своїх наукових можливостей коментар до піснетвору про похід Ігоря на половців…

— Ого! Дай–то Боже… Але ж ти там змоскалишся!

— Тут москаляться, а там, у московському середовищі, виростають Срезневський, Максимович, Костомаров, зрештою — Шевченко!

— Та я не перечу, ні... Ти маєш великий талант!

— Талант, якщо він є, не моя заслуга. Але розвивати його, керувати ним, спрямовувати на добро — мій обов'язок.

Після престольної відправи обідали в плебанії — без званих гостей. Ощасливлений родинним затишком отець–декан не шкодував собі вина, він хмелів і з любов'ю поглядав на свою єдину доню, переводив вряди–годи сповнений поваги погляд на зятя й крадькома втирав щиколотком вказівного пальця сльозу розчулення, коли в його поле зору входила найщасливіша в світі бабуся з внучком на колінах.

Амалія, як завше, була мовчазна: покірність всевладно панувала над нею, вона рівносильно підкорялася почуттю материнського щастя, буденним клопотам, тривогам перед бідністю й рожевим мріям на достаток — усе це разом становило опору її існування, й ніщо не могло збити Амалію з путівця самопосвяти для сім'ї: вона однаково готова була до найгіршого і до найкращого, жодна біда не порушила б врівноваженості, й велике щастя не вивело б її теж із звичного стану жертовності; поза сім'єю вона не знала світу — сім'я була для неї кров'ю, диханням, сльозою, усмішкою, — тож коли батько після довгих вагань, все позираючи то на дочку, то на зятя, сказав урешті з гордістю: "А нашому Іванові світиться професорська кар'єра, і де б ви гадали — в самому Києві, що скажеш на це, доню?", Амалія підвела на Йвана сповнені найглибшої поваги очі й тихо мовила:

— Я буду завше там, де він.

Боляче тьохнуло в грудях Вагилевича від цих слів, якраз у тому куточку серця тьохнуло, де заховалась, мов личинка шовкопряда в коконі, пам'ять про жінку, яку називав Юлією, а хто вона, де вона, котра вона — не відав, знав тільки, що то справжнє кохання заснувалося плетивом найтонших шовкових волокон, і чув, як дозріває, стукотить, прогризається з кокона метелик, й боявся того менту, коли нарешті

вилетить, і він упізнає, хто ж то приходив до нього в ті шалені ночі, — і що тоді трапиться з Амалією, з Орестиком, які того метелика і не побачать, бо не їхній він, а в серці навіки на місці кокона залишиться порожнеча, якої Амалія своєю покірною відданістю й потрібною Іванові любов'ю ніколи заповнити не зможе.

Вагилевич затулив долонями обличчя і так сидів за столом, прислухаючись до невпинного стукоту метелика в коконі, а перед очима постала палка коханка Юлія з обличчям Анелі, й рівночасно крізь пальці побачив він тихі очі Амалії — як найдошкульніший докір за невільний гріх.

Втім до їдальні увірвалася сільська жінка з побілілими від страху очима, вона кричала:

— Панотче, панотченьку, там, там… — показувала на вікно рукою, — привезли вбитих, багато вбитих!

…Депешу з Кракова про дату повстання в Галичині було перехоплено в Бродах, презеса Союзу польського народу Сєраковського заарештовано; Теофіл Висьньовський, від–поручик Едварда Дембовського, наказав воєводським та повітовим керівникам Союзу розпочати рокош в маєтку Генріха Мангольда на Самбірщині.

Почувши тривожне бамкання дзвонів, Сухоровський з балагулами поквапилися до волосної мандатарії; не був то звичайний святковий дзвін: з усіх кінців Великої Горожанин і з сіл сусідніх збігалися до майдану люди з вилами, косами й сокирами — видно було, що на цей сигнал чекали тут давно.

Ребелія розпочалася так, як і уявляв собі молодий утопіст Дембовський: селяни потенційно готові до виступу, агітувати їх не потрібно — тільки сповістити, бо вже несила їм терпіти панщину й голод; на перший поклик сільських офіціалістів самі вийдуть воювати за

незалежну Польщу, й станеться це одночасно по всіх воєводствах, повітах і волостях, — та жменька австрійського війська, що дислокується в Галичині, не зможе встояти перед посполитим рушенням, а може статися й таке, що якісь частини перейдуть на бік повсталих.

Так думав Дембовський, і так воно, на перший погляд, і сталося: по всій Галіції, від Кракова до Львова, в один день обступили мужики мандатарії й домініальні будинки, — не знав керівник повстання лише одного: не проти цісаря, а за нього — найяснішого батька — повстануть руські й польські селяни, давно зневірені в справедливості ідеї польського рісорджименто.[132]

І ось на Стрітення у Великій Горожанні звідусіль збігаються мужики з домашнім знаряддям праці в руках; перед будинком мандатарії стоїть трибуна, пан Мангольд у такому, як завше, різнокольоровому вбранні виходить з канцелярії, запрошує до себе сільських війтів, наказує їм прислати до Великої Горожанин фіри з оброком на три дні; війти розходяться, а горожанський — Мартин Кухар — щодуху чимчикує до Дроговижа, щоб дати знати військовій команді про бунт;

Мангольд виходить на трибуну й розповідає людям притчу про три зерна пшениці й жменю вівса; він свою розповідь тут же унаочнює — кладе на долоню кілька пшеничних зерен, тоді виймає з кишені сурдута вівсяні остюки й змішує все докупи.

— Де ж тепер ті зерна пшениці, знайдіть їх! — вигукує пан Мангольд і розсіває суміш по землі. — Нема, пропали?.. Отак буде і з німаками, коли накриємо їх, як цей овес пшеницю! — сміється сполонізований німець, палкіший за будь–якого поляка патріот.

Натовп оживає, шемрає, колихається, й відчуває Мангольд: ще хвилина — й люд рушить валом туди, куди звелять іти, рине перший повстанський загін на Самбір, по дорозі незліченно помножиться,

подібне станеться в Стрию, Жидачеві, Комарно — по всіх містечках і селах, й нарешті всенародне ополчення рушить на Львів…

Та виходить з юрби перед трибуну височенний гевал, і Мангольд впізнає в ньому того самого короля балагулів, що гостював колись у нього, горілку пив й, можливо, став би колись його вірним приятелем, якби в Ожидові не трапилась притичина, — й навіки зненавидів горожанський дідич нахабного пройдисвіта, постановивши, як лише буде нагода, помститись йому за того штовхана, від якого прошнурував паркетом через весь візитовий зал й на сміх знакомитій публіці гепнувся головою об стіну; й ось стоїть він перед трибуною, глузливо посміхаючись; Мангольд намацує в кишені сурдута пістоля, проте вичікує: розпочинати повстання з убивства негоже, лихий то знак, революція спочатку мусить умитися сльозами радості, а вже потім кров'ю; Сухоровський піднімає вгору руку і, звертаючись до людей, запитує:

— А з того вівса виросте колись пшениця?

Мангольд на мить розгублюється, та відразу опановує себе й розпочинає промову; він говорить про знесення панщини, про дешеву сіль, про відміну монополії на тютюн — кожен селянин матиме право вирощувати в своєму городі найпахучішу мушкательку, а чопового податку від горілки зовсім не буде, від воза солі лише сто топок — он яке життя всміхається всім вам після перемоги повстання!

Серед натовпу вибухає регіт, чуються вигуки: "Покажи, пане, свій нотес, до якого ти записуєш хлопів, що не вийшли на панщину! Та що це за чудасія, що Мангольд такий щедрий став?"

Сухоровський знову піднімає руку й перекрикує юрбу:

— Скажіть панові, що ви отримали за пролиту кров у Костюшка й Дверницького, запитайте його теж, де ваші батьки й брати, які двічі

ходили воювати за вільну Польщу, а він, як бачите, вернувся цілий і неушкоджений, бо ж навіть не збирався віддавати своє життя за niepodległość! Він і далі панує над вами, та йому ще захотілося віденського престолу! Тож не ти, сорокопуде, — повернувся Сухоровський до Мангольда, — знесеш панщину, ти будеш за неї триматися, як воша кожуха, ми самі її скасуємо й тебе повісимо на сухій вербі!

Народ зрушується з місця, моцується, напирає на трибуну, з мандатарії вибігає на допомогу Мангольдові двірська служба й обступає його довкола; натовп притискає Сухоровського до трибуни, Міхал хапає Мангольда за вилоги сурдута, народ кричить: "Не хочемо Польщі, нам добре під цісарем, але цісар не знає, що ти з нами виправляєш, кальвіне!" Мангольд відштовхує Міхала, вихоплює пістоля й цілиться в нього, рука тремтить, лунає постріл, куля прошиває натовп, якийсь мужик, схопившись за живіт, схиляється над землею; народ скаженіє, зблискують сокири, й горожанський дідич з розкроєною головою падає навзнак; селяни рубають сокирами й заколюють вилами двірських слуг і офіціалістів; з Дроговижа наступає військова команда, зі Щирця мчить екіпаж з поліцією; натовп тане, розбігається; поліцейський начальник із скляним оком волає: "Бийте, хлопи, ребелізантів, за кожного вбитого плачу по десять ринських!"; ніхто не знає, хто вбивав, проте десятки рук тягнуться до директора поліції й вихоплюють з його рук срібні монети; військові з дроговизької застави скидають трупи на сани й відвозять до комендатури для розпізнавання; Сухоровський з балагулами притьмом сідають у брички й зникають на львівському тракті; мандатарія горить...

І стоять у Дроговижі над убитими отець–декан Пекарський та ієрей Вагилевич, старенький священик беззвучно молиться, а Іванову душу визолює пекучий туск і не залишає в ній найменшого сліду від марень і мрій, які супроводжували його в дорозі з Нестанич до Дроговижа, і не поїде він ні до Стрия, ні до Галича, ані до Снятина на пошуки матеріалів для нових праць, він мусить чимскоріш вертатися додому й оберігати свою сім'ю, бо нікому більше, і нічого дорожчого за неї цієї миті в нього немає, — а попереду ж море горя й сліз, і чи то така воля Божа, чи такий

закон людського суспільства, що свобода, поки запанує, мусить спершу скупатися в крові?..

— Боже, який жорстокий мій народ… — шепоче Вагилевич, тупо дивлячись на змасакровані тіла.

Розділ одинадцятий

Небезпека, що нависла над світом, різко відчужила Вагилевича від моторошних реалій: він чув і плачі й голосіння, сприймав тривожні чутки, які переходили з уст в уста, переповідалися і обуднювалися, наче те все, що відбувалося в миру, було давно передбачене й зо дня на день очікуване, кров ставала щораз то звичнішою — й діймало Івана таке відчуття, буцімто лихо діється десь там, у зовнішніх площинах людського життя, поза ним, і не сміє його діткнутися, бо на руках у нього, під його лише опікою живе істота, на якій зосередились усі Іванові помисли: маленький Орестик переважив на шальці батьківської любові і тривог усі вартості нинішнього світу.

Чутки безнастанно долунювали до плебанії отця Пекарського й спершу вражали своєю неймовірністю, пригнічували страхом, та згодом сприймалися вже, як неминучість, якої нікому не дано обійти, й повідомлення про те, що в Меденичах, Дублянах, Підбужжі, Поморянах і ще десь — а де, хто міг те достеменно знати? — згоріли двори, убито дідича, вирізано панські сім'ї, більш не діймали Івана жалем за людьми, а тільки викликали здавлену й до безміри зболену тривогу за синочка, втрата якого дорівнювала б світовому катаклізмові… А Орестикові, звісно, було зовсім байдуже до того, що діється довкола, він тільки довго не міг зрозуміти, чому понурий татко, який досі хіба що зрідка погладжував його по голівці, — й це були всі батькові пестощі, — не випускає тепер його з рук, пригортає, цілує; батьківська ласка ставала для малого звичною необхідністю, немов повітря, й дужчала вона разом з тим, як накочувалися хвилі нових, дедалі тривожніших звісток.

Отець–декан Пекарський не дозволив дочці й зятеві вертатися в Нестаничі — дорога далека, і не вгадаєш, яке село слід обминути, а може, виминаючи, якраз потрапиш у пастку на битому шляху — чей мовлять повсюдно про балагулів, які гасають на своїх бричках від села до села, галайкають, людей підбурюють і разом з мужиками нападають на панські маєтки, живих не залишають, і править бандою впитий кров'ю височенний гевал — стоїть він у весь зріст на сидінні, роздирає вудилами кінські морди і з диким криком вривається в село, а тоді зчиняється содом: мужва з сокирами біжить до двору і мстить за панщину; Вагилевич здогадується, хто той ватажок балагулів, йому стає ще страшніше, й він міцно пригортає до себе дитину; у Львові тихо, — заспокоює родину отець–декан, він їздить до Миколаєва на пошту й отримує газети, — поки що тихо, лише з усіх усюд збігається до міста панство й ховається в наиубогіших закамарках, а за Сяном мазури вирізують своїх панів; дні минають у тривогах, хоч у Дроговижі, захищеному військовою залогою, спокійно; але чому військо не розправляється з бандою, а може, в такий спосіб влада бореться з польським рокошем?

Амалія тримається мужньо, вона не має права втрачати рівновагу, коли чоловіка розчавила тривога, а втім, вона впевнена, що Орестик має надійний захист, і кривди йому ніякої не станеться, поки живий Іван; надходить весна, тривожні чутки пригасають, світ стихає, і читає з газети отець Пекарський повідомлення, яке заспокоює його сім'ю: у Кракові повстанці розгромлені, проводир рокошу Едвард Дембовський убитий, вільне місто прилучено до цісарської корони, у Львові повішено Теофіла Висьньовського, Сєраковський засуджений на десять літ каторги й висланий до Тиролю в тюрму Куфштейн; а що з Анелею? — на мить спалахує у Вагилевича тривога і тут же потахає; Іван, зрештою, відчуває полегшу, й маленький Орестик, звиклий до надмірної батькової ласки, дивується, що татко все менше з ним забавляється, й водно проситься до нього на руки; Іван обціловує синочка й відсилає до мами; від перенапруження Вагилевич западає в депресію — спокій, який щораз то більше врівноважує його родину, для нього самого перемінюється на нову тривогу, адже так не буває, щоб ні з того ні з

сього пролилася кров і марно пропала, — адже нічого завірюха не змінила, панщина не знесена; але ж бо ні, не марно, у такий страшний спосіб відбулося перше пробудження народу — не на службі в збунтованого сусіда, а в себе дома, на своїй землі і за свою землю; це пробудження страшне й темне, але ж народ більше не спить і, можливо, незабаром виступить за свою волю в інший спосіб, й збунтована чернь стане військом; Вагилевич на подив собі самому відчуває, що страх, який завжди супроводжував його крізь життя й заганяв у слимакову шкаралущу безпеки, нині наче відступає, полишає його, й Іван, видобуваючись з тенет депресії, жадає нових потрясінь, які перемінять світ. Адже вони неминучі: готовність до них вигартовувалася ще в тридцятому році — тодішнє польське повстання розбудило руську інтелігенцію, бо хіба народилася б Маркіянова ідея, якби русини не пролили своєї крові в корпусі Дверницького, тож куди може нині подітися енергія тієї ідеї — мусить вона перемінитися на чин, на світі ніщо не пропадає.

І збудилася в душі Вагилевича тиха вдячність долі за те, що звела його з польським рісорджименто, якого він не сприйняв і втік від нього, проте завдяки тому ж цинікові Юзефові Борковському, а ще більше Владиславові Сєраковському, старому конспіраторові, він пізнав, що таке революційна жага; а чи Шашкевич підняв би так високо прапор руської ідеї, якби не Гощинський; і що ж то за така закономірність, що наука поляків повернулася нині супроти них самих? Та мине час, і дві протестантські сили однаково визріють в імперському лоні і на розвалинах тюрми стануть поруч — дай Боже, щоб у злагоді...

І прийшла до Вагилевича несподівана радість: отець Пекарський, який щочетверга їздив до Миколаєва за поштою, одного разу повернувся не сам. Ще не встиг фірман спинити коней, як з брички виплигнув молодий пан з довгим, до плечей білявим волоссям, в картатій куртці, яка виклично дисонувала з темним одягом отця–декана, підкреслюючи світську приналежність гостя; тимчасом Вагилевич, зодягнутий у реверенду, вийшов назустріч тестеві — напевне ж привіз свіжі газети, і в подиві звів угору руки, ніби хотів скоротити летом

віддаль між собою й гостем; у два сягнисті кроки зупинився біля повоза й з радісним вигуком: "Николаю, Николаю, а бодай тя дундер свиснув, звідкіля ти взявся?" закрутив у обіймах приятеля, немов збирався тут же, на подвір'ї, затанцювати з ним аркана.

На галас вийшли з плебанії стара їмость з дочкою, й отець–декан почав їм пояснювати, що за цабе привіз з собою, — гляньте, як втішився Іван, я ще ніколи таким його не видів!

— Забравши з пошти газети, я помінив собі повернути на "добридень" до отця Леонтія, давно не бачились, може, якісь свіжі новини розповість, — і застаю в його домі цього панича, зовсім не впізнав, бо запам'ятав його ще хлопчиськом, а він питає мене: чи то правда, що Вагилевич став вашим зятем? То я довго не думав: ану, збирайся чимшвидше, то й зустрінешся з ним самим у Дроговижі!

Гість тим часом підходив до пань, з віддалі поклонився й представився, схиливши голову:

— Николай Устиянович.

Отець–декан, до безміри вдоволений, що зробив зятеві таку приємну несподіванку, бо ж давно в цьому домі ніхто не чув ні гомону, ні сміху, розвів руки й заганяв до хати, мов гусей, родину й гостя: заходьте, приготуй щось, паніматко, а ви, хлопці, заходьте поки що до моєї буждигарні, там наговоритеся; але як ти тут опинився, Николаю? — все ще не міг вийти з дива Вагилевич, я ж тебе не бачив, відколи в семінарії Іродові послушники зробили ревізію, знайшли у твоїй шафці "Пілігрима", й ти мусив зникнути зі Львова, то вже небезмай вісім літ минуло відтоді; за таку книжку варто потерпіти, тому я й скопіював її, — відказав Устиянович, — але ти повіж мені, що в нашому цісарстві не є крамолою, коли й за великого Міцкевича готові тебе до цюпи загнати; де ж ти нині кінці з кінцями зводиш?; поки що служу писарчуком у магістраті, в департаменті вуйка Костянтина, в нього й мешкаю; ще не висвячуєшся?;

хто мене висвятить, коли слідство встановило, що копію "Пілігрима" зробив я сам; а ти не квапся, ще встигнеш набутися серед попівських гараздів, — Іван скрадливо оглянувся, чи не почув цих слів отець–декан, але той уже зайшов з їмостю до плебанії, тільки Амалія ще стояла на порозі, втішена візитом несподіваного гостя, — може, при цій нагоді і Іван вилабудається із затяжного туску, бо й мови людської який уже час від нього не чутно.

Приятелі сиділи поруч на канапі в маленькому покоїку, де отець–декан раз на день крадькома, аби їмость не бачила, викурював люльку, й запитав Іван, щоб продовжити розмову:

— То розказуй далі, колего, — як живеш?

— Ха, — посміхнувся Устиянович. — Як мовлять у Миколаєві: було б добре жити на світі, якби хлоп не знав, що то — грунт, жид — що фунт, а поляк — що бунт.

— Свята правда, — погодився Іван. — А чи доводилося тобі бачити…

— Доводилось…

— І як ти все те пояснюєш: що означає це жахливе кровопролиття, яких наслідків слід чекати після нього?

— Думаю, це тільки початок: у світі запахло не хлопським чи то новим шляхетським бунтом, а великою європейською революцією.

— А ти знаєш, я її чекаю… Тобі дивно таке чути від книжкового хробака?

— Тепер усі так думають. Галицька різня розбудила у зневолених народів почуття національної окремішності. І в нашому — теж, хоч він поки що шукає захисту від поляків у тієї ж Австрії.

— О, ми ще довго будемо мирно квакати в затхлому австрійському болоті!

— Нічого не вдієш. Для того щоб наш рух став національним, він мусить перейти через горно австрофільства.

— І ми далі в унісон співатимемо: "Мир вам, браття, всі приносим, мир — то наших отців знак…" Тьфу!

— Згадав Гушалевича? А ти знаєш, та маска, яку він ніби зняв з Маркіяна і приспособив до своєї фізіономії, — ми це з тобою помітили ще в семінарії, — приросла до нього навічно, і він уже й не сумнівається, що став духовним спадкоємцем Шашкевича. Тільки й того, що не конфліктує із святоюрцями, навіть якусь там посаду запосяг у капітулі… Ти ще не бачив його на проповіді! То варто подивитися: судомно, ніби змерз, притискає долоні до підгорля — достоту як це робив Маркіян, коли хвилювався, а промовляє з амвону здебільшого віршами: "Під його крильми знов жити зачнемо во рідній вірі, як давно бувало; о Фердинанде любой доброй волі, з Австрії вітер нам приязний віє"…

— Який галіматьяс!.. Він австрофіл?

— Лакуза він… Проте володіє феноменальною орієнтацією — задурно й не чхне! Десь зачув, що наш губернатор Франц Стадіон, готуючись до міністерської посади й шукаючи собі заміни, прикинув оком на графа Голуховського, — той добродій, з відомих причин, виїжджає у свої маєтки на Сокальщину лише у вишиванці й розмовляє виключно по–русинськи; отже, Гушалевич пронюхав письмо носом й почав запрошувати вряди–годи пана Аґенора до "Монополя" на вареники. Та досить про нього… Ми заговорили про австрофільство, а я собі думаю, якою дорогою нам піти, бо їх аж три. Якова тягне до москвофілів, хоч він це заперечує, проте у "Вінку" таки вмістив панегірик свого брата Івана, присвячений візитові російського царя до

Відня. До речі, Яків недавно зайняв парафію у Хмелеві біля Чорткова… Ти ж обрав собі польську орієнтацію. А я…

— Австрофільську, — спонурився Вагилевич. — І разом з Гушалевичем співатимеш оди Фердинандові, бо теж маєш нахил до поезії… А я не полонофіл, Николаю, точніше — перестав ним бути: поляки й досі не можуть зрозуміти, що з гаслом відбудови Речі Посполитої в дорозборових кордонах нас до спільної боротьби не залучать, а отже, й незалежності не здобудуть… Від поляків, звісно, треба відмежовуватися, проте в науці, культурі співпрацювати з ними мусимо, чей живемо пліч–о–пліч. А москвофільство відкидаю категорично. Щоб його прийняти, треба остаточно зрадити українську ідею, адже Росія не визнає українства взагалі, такої політичної категорії вона знати не хоче й прирікає нас на цілковите злиття з темною кацапією.

— Отже, ти сам логічно доходиш висновку, що Австрія — єдина сила, на яку можемо нині спертися?

— Не зовсім… Адже з Шевченком і нашим Маркіяном проклався четвертий шлях — українофільський, який щораз то ширшає: Максимович, Срезневський… Ти лише подумай: москаль Срезневський видав "Запорожскую старину" з козацькими думами й піснями, Максимович став ректором Київського університету, Каразін заснував Харківський університет — яка ж то сила народилася, і якби її підспорили галичани…

— Срезневський недавно знову приїжджав до Львова…

— Та ти що!.. Боже, як я утванився у те попівство, світу не бачу. Не висвячуйся, Николаю, не роби цього, з тенет кліру вирватися майже неможливо, і чи не доста Богові церковної хвали, чи не пора вже прославляти його світськими ділами, адже він витає на всій землі, а не тільки в храмах… А ти зустрічався зі Срезневським?

— Так, у Ставропігійському інституті… Ти маєш рацію — цей росіянин і мене вельми здивував. Зав'язався спір межи ним і Зубрицьким — і який парадокс: галичанин Зубрицький твердить, що українська мова — діалект російської, а москаль Срезневський відповідає на те приблизно так: якщо на терені нинішньої України панувала колись прамова, то вона була праукраїнською, про що свідчать санскритські лексеми — світ, сік, тато, кара, мара, пан та інші, і якби Київ не зруйнували монголи, то офіційною мовою нинішньої держави була б не суміш староболгарської та угро–фінських мов, а слов'яноукраїнська, і Пушкін писав би свої поезії по–українськи. Отак!

Вагилевич закрив обличчя долонями, похитав головою, ніби якась втіха або розпач дійняли його, потім опустив руки на коліна й підвів на приятеля очі, з яких світилася з тривогою змішана надія.

— О, якби мені вдалося зробити те, що я задумав! — вигукнув. — Мої руни напевне б там заговорили, ще ж Шафарик писав колись мені, що вбачає в них елементи кириличного алфавіту… Але тільки там, там! Я ще нині не хочу признаватися, щоб не вректи, але колись скажу тобі… — Іван дивився на товариша й не розумів, чому він не реагує на його слова, чому опустив очі, ніби щось приховує від нього.

Втім їмость запросила друзів на обід. Після обіду Іван з Миколою проходжувалися понад Зуброю, на левадах біліли вже стокротки й жовтіли китички кульбаби, а небо молодилося на дощ.

Розмова чомусь не клеїлась, й відчував Вагилевич, що Микола знає таке, про що не сміє йому сказати. Здогадувався, відкидав від себе тривожну думку, а все ж запитав:

— Срезневський приїжджав до Львова з Києва?

— Ні, з Петербурга, — відказав Устиянович. Зітхнувши, він поклав руку на плече Іванові й заговорив, не дивлячись йому у вічі:

— Не знаю, як тобі про це й мовити. Я навіть хотів написати листа, та не знав, куди посилати… Але від правди нікуди не дінешся: міністр освіти Уваров відмовив на твоє прохання… Так сказав Срезневський.

Вагилевич поник, його обличчя посіріло, він запитав упалим голосом:

— Але чому?

— Погодін переконав міністра… Звичайно, за доносом Зубрицького: мовляв, Вагилевич зовсім зляшився, тому й не варто… Срезневський дуже шкодував.

Далі розмова тяжко в'язалася між приятелями, жодного важливого слова більше не впало між ними, Вагилевич замкнувся — став відсутній. Перед вечором бричка відвезла Устияновича до Миколаєва.

Вагилевич сидів у курильній кімнаті тестя до пізньої ночі, від вечері відмовився, й ніхто в домі не міг зрозуміти, що трапилось — невже приятелі розсварилися?

— Що з тобою, Іване? — прочинила Амалія двері до покоїка й відсахнулася, зустрівшись з тяжким, повним зажури поглядом чоловіка; вона пробігла в думці весь прожитий день — може, чимось провинилася перед ним; помітивши її збентеження, Вагилевич спробував злагіднитись, однак сум ніби навічно осів на денцях його зіниць; випереджуючи допитування дружини, сказав коротко:

— Завтра їдемо додому. Досить гостювати…

Нічний дощик прибив порох, бричка м'яко покотилася польовою доріжкою, а коли поза бродом через Дністер виїхали на тракт, Вагилевич підняв комір сурдута і вдав, що дрімає, а в голові, немов джміль у бочці, дзумкотіла одна–єдина думка: чого врешті–решт вартує його багатолітня праця? Скільки досліджень написано, й лежать мертво

його рукописи, а в них — демонологія слов'ян, граматика руської мови, розправа про монастирські скити в Галичині, хроніка Південної Руси, підручники для тривіальних шкіл[133], коментар до "Слова о полку" й багато ще чого; томи наукових праць дармують у шафі, й ніхто про них не знає, вони, власне кажучи, не мають ніякої вартості, бо німі, і що там говорити про прадавні руни, коли майбутній дослідник, якщо такий знайдеться, шукатиме вже ключа до Вагилевичевих праць; а може, ніхто й не здогадається шукати, бо ті дослідження потрібні людям нині, а в майбутньому… в майбутньому, можливо, й того народу, для якого вони написані, щоб зберегти його при житті, на світі не буде; нова цивілізація вже й сьогодні так мало має руських ознак, а колись вони й зовсім зникнуть через нашу нинішню німоту; ти говорив, Николаю, про три дороги, а я вибрав четверту, яка повела мене в глибину історії, я хотів у минулому воскресити свою націю, а вона в моїй сучасності гине. Мені відмовили… Чому?

— Чому мені відмовили? — проказав уголос, й Амалія сполохалася, що Іван марить.

— В чому тобі відмовили, Івасю? Хто?

Вагилевич висунув з коміра голову й нерозуміюче глянув на дружину: як вона може цього не знати, йому ж відмовили в посаді професора Київського університету!

— Ти не сказав нам цього… Але ж, Івасю, хіба на Київському університеті світ клином зійшовся? Ти ж, слава Богу, маєш працю.

— Не буду більше попом… Чуєш, не буду! Дітей хрестити, молодих вінчати, мерців ховати, треби справляти — я не для цього створений, невже ти не розумієш?

— Але чому ти зазирнув аж так далеко, є ж у Львові університет. Колись в ньому були Руські студії, чому ти думаєш, що вони ніколи не відновляться? А може, сам відновиш?

— Ти добра, Амаліє… Але й тобі не під силу випровадити мене з блуду. Я побіг за дуриптахом і заблудився… Є такий пташок, що має звичай сідати перед людиною. І біжить чоловік за ним, а пташок нібито слабий, не може летіти, чоловік туй–туй має його зловити, а дуриптах пурхне, знову підлетить на кілька кроків і сяде. І так веде він людину чимраз далі, аж поки вона не зіб'ється з дороги…

— А може, якраз той птах показує тобі вірну дорогу? Чому ти думаєш, що перед тобою має стелитися рівний шлях, немов цей тракт, по якому їдемо?

— Ти добра, Амаліє, — повторив Вагилевич, всунув голову в комір сурдута й, ніби заспокоївшись розрадою дружини, міцно заснув.

Розділ дванадцятий

Послання до Ізмаїла Срезневського більше року лежало на бюрку в кабінеті отця–ієрея Вагилевича, немов засторога перед ризикованим рішенцем і водночас як спонука до рішучого кроку: тяжко було зважитися розірвати назавжди свої стосунки з українським середовищем і всеціло пристати до чужого.

Але чому — розірвати і чому — назавше, — намагався Вагилевич знайти оправдання для задуманого вчинку, — чей же наука не є набутком і власністю однієї особи, гурту чи нації, — наука належить світовій цивілізації, де б вона не народилася, виросла й розрослася: і все ж багато часу минуло від зустрічі з Миколою Устияновичем у Дроговижі — серед попівських буднів і вічного невдоволення священнослужінням, — а послання лежало на бюрку невідправлене, і як тільки Іван зважувався сягнути по нього рукою, вмить поставав перед ним Август

Бєльовський, який нетерпляче чекав на Іванову згоду стати до праці в бібліотеці Оссолінеум, і тоді в його вуха вдаряли, як на сполох, Маркіянові слова: "Якщо у твоєму серці не залишиться нічого від Руси, то ім'я твоє розвіє вітер по степах, надія сплине, мов піна на водах, і сліди днів твоїх пропадуть у мертвій пустелі", й відлунювалась Маркіянова річ словами Івана: "Мойсей викресав з каменя воду, а саксаул смокче вологу з сухих пісків..."

Не відсилав Вагилевич послання Срезневському, все сподівався, що той перший озоветься з утішною для нього звісткою, хоч усвідомлював, що марно; а втім, заспокоював себе, саксаул уміє насичуватися й кременем і стає важчим від води, і ніколи не вмирає, і за жодних обставин не переміниться ні в ясеня, ні в дуба, не те щоб у осику; саксаул завжди залишається самим собою, й тому не страшно пересаджувати його у грунт, напоєний чужими соками.

Та все ж тяжко було зважитися відіслати послання й до решти вбити останню крихту надії на визнання його праць родимим українським світом, а записаний нервовим почерком папір волав незглибимою кривдою:

"У душі моїй стільки гіркоти, що серце умліває і груди болять: чому я на землі своїх предків став чужою, обдертою, осміяною людиною — чи за те, що вигодував у душі думку, що єсьм соколом і, як сокіл, звівши гордо очі, читав наше минуле й сучасне? Чому я став чужоземцем на власній землі? Та коли так, і для вас, для Максимовича й Каразіна важать більше плюгаві доноси Зубрицького, ніж мої писання, і ви не захотіли мене обстояти, то я мушу шукати захисту в чужинців, і забудьте, що живе на світі якийсь там Вагилевич..."

А з думки не сходив Бєльовський, який своїм листом кликав Івана до співпраці, — чому чужі кличуть, а свої не приймають, чому чужі знають мені ціну, а свої недобачають — чи це заздрість, самоїдство, або ж я зашвидко народився, і моя праця на рідному полі нікому ще не потрібна? То хай виростає саксаул на пустельному грунті, то його місце, він навіть

з каменя уміє добувати собі воду; і говорить до мене в листі Бєльовський: ти ж, як мало хто, знаєш історію свого народу, чому не візьмеш за приклад Юрія Немирича, який готовий був стати канцлером Великого Руського Князівства у союзі з Річчю Посполитою?

Було таке, вірніше — могло статися, і хто знає, як виглядала б нині мапа Європи, якби… Полковник польського війська переходить на бік Хмельницького, а після смерті гетьмана разом з Виговським складає текст Гадяцької угоди, яка проголошує об'єднання з тією ж, уже ослабленою Польщею у федеративній державі, однак — щоб залишитися незалежним від Польщі й Московії одночасно, Юрій Немирич приймає лютеранство.

А може, протестантство — то єдиний порятунок для українців, остання — п'ята — дорога, якої Іван шукає, знайти не вміє, а вона поруч, мов сокира за лавою? А певне, лютеранство стало б бронею проти полонофільства, австрофільства, москвофільства, яка дозволяла б на співпрацю з будь–якою політичною силою й не зобов'язувала б сповідувати її віру?

Напевне, це той єдиновірний шлях, йдучи яким можна б виминути святоюрський сервілізм, польське запроданство й москвофільське дегенератство, а іншого немає, інший шлях — то бунт черні, яка колись знищила Немирича й Виговського і нині руйнує світ — не в ім'я аристократизму духу, а в ім'я крові заради крові.

Я готовий прийняти протестантство й працювати в польському середовищі для Руси. Тож для праці обираю нині назавжди польську мову, бо німецької, якою користується Яків, не розуміє руський люд, а язичіє Зубрицького, той староболгарсько–польсько–руський волапюк — блюзнірське знущання над мовою, й ніхто не кине в мене каменем за те, що для реалізації Маркіянової ідеї використовую чужинецькі засоби, — хай корені мого дерева висмоктують вологу з чужих пісків, якщо свій чорнозем прийняти мене не захотів.

Вагилевич врешті відправив посланця до Срезневського, таким чином порвавши зв'язки з підросійською Україною, й, не попередивши святоюрську консисторію, покинув парохію в Нестаничах, купив у Львові на бічній Зеленої двокімнатне помешкання й найнявся в Оссолінеум до Августа Бєльовського на посаду редактора словника польської мови, підготованого лінгвістом Богумілом Лінде.

… 18 березня 1848 року львівський люд вийшов на Ринок, нібито з вулиць, вуличок та міських закамарків годі було догледіти, що трапилось на світі, — лише з ринкового плацу, немов з оглядового майданчика, можна було осягнути зором усю Європу з давно очікуваною революцією, яка мала покласти край абсолютизмові, панщині, а теж кривавій різні, що не припинялася в Галичині протягом двох років.

Тут то там спалахували по дворах і замках пожежі, власники маєтків і фортець втікали вже не до Львова, а до самої Варшави, й завершилась різня моторошною трагедією в Підгорецькому замку.

На саме Різдво правий флігель палацу зайнявся вогнем, і ніхто не поспішав на порятунок, а коли з кліті муру перестало куритися, сміливіші селяни з Ясенова подалися на звідини й принесли до села жахливу звістку: в обгорілому кармазиновому залі побачили прив'язаний до колони кінськими віжками зотлілий труп власниці замку пані Семінської, і пішов по селах та містечках поголос, який докотився й до Львова, що розправу в Підгірцях вчинила зловісна банда балагулів, адже багато хто бачив, як у передвечір'ї на сам Святий вечір мчалися вони, немов скажені, бродівською дорогою.

І ніякого слідства не велося, взагалі ніхто нікого не карав за різанину в панських маєтках, ніби на таке бузувірство дала згоду найвища влада, — все може бути, чей найосвідомленіші всезнайки подейкували, що після кривавих акцій приїжджали до сіл поліцаї й винагороджували збуїв грошима; балагули гейбито гонорово відмовлялися від плати за кров, зате ретельно обчищували дідицькі скарбони й сейфи і кудись

зникали — ніхто не знав, у яких лісах та нетрях вони переховуються; ходила чутка, що в гаварецьких западинах на Вороняках...

З самого ранку почав вливатися народ на Ринкову площу, натовп відтісняв до стін будинків вози з оселедцями, дичиною, сіллю, воском, дьогтем, живицею, гвоздикою, імбиром; купці, зрештою вчувши запах селітри, самі вмить позникали з Ринку; в юрбі скрадливо перемовлялися, що у Франції з'явився новий Наполеон, який вчинив переворот у державі й проголосив республіку, що італійці вигнали з півострова австріяків, а у Франкфурті схвалено конституцію; про Відень говорилось зовсім пошепки, однак боязка притишеність довго не тривала, і коли від університету, з Тринітарської площі, вимарширували академіки з вигуками "Wiwat, niech żyje Polska!"[134], юрбі додалося відваги, і вже хтось там голосно повідомляв, що цісар Фердинанд подається до демісії, канцлер Меттерніх, перебраний за жебрака, втік з Відня до Лондона, а всіх в'язнів з тюрм повипускали...

Академіки проголосили себе народовою легією й стали навпроти магістрату; з Ринку до решти позникали купецькі вози, тільки на одному, що вперся задником у тильну стіну ратуші, стояла схожа на туркеню молодиця й безнастанно, ніби ніде нічого й не трапилося, викрикувала: "Родзинки, фіги, мускат — з самого Царгорода, панове!" Вона була запаморочливо вродлива, й біля її воза, забувши геть про революцію, товпилися пишновусі магістратські райці, цехові ремісники, міські гицлі в картатих маринарках і клірики в сутанах; туркеня співучим голосом закликала по–руськи: "Бери решту, бо забудеш, прийдеш д'хаті — битий будеш!"; крам швидко зникав, а до воза почав сходитися русинський плебс, і ось вліз у васаг квадратовий, набитий м'язами чоловік і загорланив до натовпу:

— Я коваль Йосип з Круп'ярської, а це моя оркестра, — показував на пулькатого і зморщеного, мов змерзле яблучко, недоноска із скрипкою в руці. — Приставайте до нас, чуєте — ляхи вже галасують, створюймо і ми свою, руську гвардію!

Туркеня не звертала на коваля уваги, торгувала собі й далі, та раптом хтось заволав: "Балагули їдуть!" Народ на мить застиг, проте ніхто не кидався врозтіч — у гурті й батька бити не страшно, всі заглядали один одному почерез голови, а з Єзуїтської вулиці, минаючи будинок поліції, і ніби з її дозволу, вихоплювалася бричка за бричкою; на передній стояв у весь свій височенний зріст король балагулів у суконному сурдуті, підперезаному черкеським з газирями поясом, він розганяв юрбу нагайкою й, викресавши іскри з бруку, розвернув бричку й зупинив її поруч з возом туркені, сам зіскочив з передка й кинувся до коваля, радісно вигукуючи:

— Я ж знав, Йосипе, що ти тут будеш, а де може нині обертатися русин, коли почалася революція?

— Не підступай до мене, Міхале! — відсахнувся коваль. — Ти весь у крові!

— А ти й далі залишився таким дурнем, як був! — зареготав Сухоровський і показав пужалном на академіків, що товпилися біля Чорної камениці. — А ті хіба не збираються, такой нині, пустити, з тебе кров? То йди до них, немов баран на заріз, ще й шию підстав!

Коваль хотів відповісти на Міхалові глузи крутою лайкою, та запищав ураз скрипаль, який стояв поруч з Йосипом на возі:

— Міхале, Міхале, — показував на балагулів, — ти вже привів нове войско?

— Не сміши людей, Ясю, це ще не військо, от як поїдеш зі мною, то побачиш, яке воно має бути!

— Але чого ви стовпилися біля мого воза? — взялася в боки туркеня; тонкостанна, мов очеретяна китиця, й легша за павину пір'їнку, вона штовхнула велетня в груди; він захопив широкою, як лопата, долонею її

маленькі ручки й притягнув до себе; туркеня увіп'ялася в нього баламутними чорними очима і так стояла, заворожена вродою балагули.

— Ти хто така? — прошепотів Сухоровський, нахиляючись до її уст, і враз вигукнув утішно: — Господи, та це ж моя Ганнуська! Люди добрі, моя Ганнуська воскресла! А ти вже все розпродала, іно сама зосталася? А скільки коштуєш?

— Всі гроші! — зухвало засміялася туркеня й прилипла до Міхалових грудей.

Сухоровський досягнув з кишені набитий монетами важкий капшук і втиснув їй у жменю.

— О, тут і справді всі гроші! — вискнула туркеня й притьмом заховала капшук у пазуху, тоді Міхал підхопив її на руки й поніс до своєї брички.

— Не бери тих грошей, дівко, на них кров! — зарепетував Йосип.

— Гей, ти, ведмедю з телячим серцем! — злобно вишкірився на Йосипа Міхал. — То наша кров і наші гроші!

Він умостив туркеню на переднє сидіння, сів поруч з нею й розмахнувся пугою.

— Вйо, моя королево! — вигукнув, та враз спинив коней, уздрівши знайоме обличчя в натовпі. — Кого я бачу, та невже й ви тут — от цього я зовсім не сподівався, пане Вагилевич!

Іван випадково опинився в Ринку й, звісно, такої зустрічі не чекав. Нині він мав побачитися з професором історії Маусом, який пообіцяв прилаштувати Вагилевича на своїй кафедрі бібліотекарем, й подався вранці до університету. На вулиці Руській зупинив його роз'ючений

натовп, що валив до ратуші, — Іван зрозумів: почалося, отже, не тільки нині, а вже ніколи не полагодить він такої важливої для нього справи, та все ж попрямував бічними вуличками до Тринітарської площі. Мауса не застав: професор розпустив академіків, дозволивши їм виконати патріотичний обов'язок, і сам пішов на Ринкову площу; вернутися з університету тією самою дорогою Іванові вже не вдалося — на той час натовп заповнив найвужчі вулички, й понесла юрба Вагилевича. З незалежної окремішньої людини став він раптом частинкою розлюченого звіра, який моцувався, штовхав, топтав і не випускав із своїх лап; юрба винесла Івана до тильного боку ратуші, де стояла на возі зухвала красуня й розпродувала свій крам, ніби нічого в місті не трапилося, і весь цей люд прийшов на Ринок тільки для того, щоб закупити в неї товар; Іван позаздрив туркені, яка зуміла навіть у такому содомі залишитися собою, — ним же крутила чужа сила, немов вир скіпкою на плесі, і врешті Вагилевич немов балаганну виставу побачив: може, Міхал — старий театрал — наперед домовився з перекупкою зіграти на базарі комедію, бо ж на ярмарках не раз виступали й паяци?

Однак те, що відбувалося біля ратуші, на виставу зовсім не було схоже: туркеню забирав до своєї брички не балаганний актор, а відомий король балагулів і вбивця. Вагилевич не обізвався на оклик Сухоровського, тільки чіпко приглядався до нього, ніяк не вміючи поєднати образ цього вродливого чоловіка з машкарою убивці, який ріже безборонних людей і живцем спалює жінку, проте в мозок закрадалася думка, що таке поєднання зовсім можливе, коли на світі запановує війна. Адже саджали людей на палі, колесували, спалювали на вогнищах, вішали й розстрілювали убивці в регаліях полководців, царів та гетьманів, і так було завжди, як тільки люд заходився відвойовувати кожен для себе свою свободу; ну а ці академіки, яких вивів професор Маус на Ринок, — хіба ось зараз не почнуть убивати собі подібних в ім'я визвольної ідеї?

Вагилевич мовчав, а Сухоровський спиняв набутих на циганських базарах огирів, сполошених ревом, що знявся враз біля Чорної каменицi; звідти гукали: "Балагули, балагули, бийте їх!"; Міхал добре втямлював

небезпеку, та чомусь не рушав з місця — вагався чи збоявся, а втім, не відводив погляду від Вагилевича, ніби щось дуже важливе мав йому сказати; може, хоче переді мною виправдатись за свої вчинки, подумав Іван; врешті Міхал зіскочив з брички, підійшов до Вагилевича, вийняв із внутрішньої кишені сурдута оправлений у тверді палітурки зошит і подав йому.

— Візьміть, може, вам знадобиться в роботі, бо мені вже напевне ні… — Він помовчав, а потім заговорив здавленим голосом, ніби весь свій туск хотів вилити перед ученим паном у чорній мантії і в циліндрі, й мова його звучала сповідально: — Я все ще думав, добродію, що колись розкрию цей зошит і спробую стати тим, ким задумав мене Господь… Та забрала мене до себе війна, мій пане, і для неї я виціджу з себе всю кров до краплі. Бо заболіли, ой як заболіли на моїй спині басамани від київ Зайончковського, як вони нестерпно печуть! То скажу вам ще раз: мене можна розстріляти під цією стіною, можна повісити он на тому ратушевому балконі, але бити… Бити Сухоровського?!. А ти, Йосипе, — гукнув до коваля, — збирай руську гвардію, я скоро вернуся з підмогою!

Тим часом видряпався на бричку Ясьо Сакрамент зі своєю скрипкою, Міхал вдарив коней, повіз в'їхав у натовп, за ним рвонули вірні Міхалові збойники, і вгризлася балагульська кавалькада в юрбу академічної легії, що рушила в наступ; коні топтали легіонерів, Сухоровський гаратав їх карбачем по головах, і з його горла виривалися хрипом одні й ті ж слова:

— Ще не пропала руська мама!

Туркеня, вмить ставши отаманшею, потрясала кулачками й реготала, показуючи на стратованих академіків:

— Ви ще дізнаєтесь, ваґабунди, що таке amen w pacierze![135]

Втім лемент пролунав над містом, хитнувся натовп до втечі, та втікати не було куди: на Ринок від Домініканського собору, Арсеналу й

площі Фердинанда виїжджали гусари на конях, гармаші викочували поперед гусарів тупорилі гармати й стягали зі стволів чохли.

Кавалькада бричок проломлювалася крізь тлум на Шевську, Сухоровський, раз у раз оглядаючись, гукав до балагулів:

— На Клепарів! На Клепарів!

…За Гицлевою горою, поміж Янівським трактом і Мурованими мостами, здибилася стрімко вгору горбата Золота вулиця, якою львівські золотарі та сміттярі вивозили за межу міста нечистоти; вона звертала вбік крутосхилом, не маючи моці виповзти на хребет плато, що з обох боків обривалося урвищами та виярами й нагадувало гігантську рептилію, яка свій хвіст залишала в Єзуїтському городі, а головою зазирала на янівські сміттєзвалища; рептилія мала розпластаний тулуб, нібито на нього наступив ногою велетень й вичавив огидні нутрощі, що розповзлися по землі й закам'яніли; на цьому найзанедбанішому передмісті не було жодної каменици, навіть одноповерхового будинку під дахом; плато звідусіль тісно оточували збиті з дощок та складені з саману, покриті іржавою бляхою хавіри, й слугували вони немов фортечним муром з проламаними в ньому проходами, крізь які можна було пробратись у глибину черева передмістя; на дні глибокої й просторої ями юрмилося загублене поселення, закрите від Божого й людського ока високими тополями й розлогими каштанами; воно ніяк не контактувало з великим містом, хіба що нічними виправами злодіїв, грабіжників та пропитих примар, які при світлі газових ліхтарів порпалися у міських смітниках, а ще брудних повій, котрі марно виходили на нічні промисли і вдосвіта без заробленого гроша верталися до своїх халабуд; те поселення заповнювало яму по вінця, й стояли тут не лише халупи та бурдеї, а й приміщення для розваг, кнайпа і ротонда для зібрання — залишок від старовинної цитаделі; посередині ями кишів ярмарковий плац, на якому завше було людно, хоча ніхто нічого не купував, хіба що вимінював шило на мило; в цьому юрмищі існувала теж своя ієрархія та судочинство, — автономний квартал, який не мав

жодних зобов'язань перед муніципалітетом Львова, називався Клепарів...

Кавалькада балагульських бричок тяжко пробиралася крізь натовп від Чорної каменицi на вулицю Шевську, до якої вояки підкочували гармати, — треба було якнайшвидше зникнути з Ринку, а люд ніби заціпенів, не розступався, й висіло густе ревище над містом. Та враз стихло на Ринку, Міхал зупинив бричку й оглянувся: натовп заколихався і повалив раптом до Губернаторських валів — всяк протискався, щоб стати ближче до урядового будинку; Сухоровський запитав у перших стрічних, що за оказія зайшла, йому ніхто на це не відповів, а згодом прокотилося над майданом: "Губернатор волю оголосив, панщина знесена!"

Народ раз у раз повторював ці не чувані досі слова, немов хотів узвичаїтися до їх звучання й увірувати, що насправді панщини ніколи більше не буде, — але ж бо то хлопам дарується воля, чулося ремствування, а що городянин матиме з цього, та за мить прокотилася понад Ринком нова хвиля радісного галасу, з якого вперто проколювалося таємниче й обнадійливе слово "Конституція, конституція!"; люди обіймалися й плакали, тільки Міхал люто скреготнув зубами й заволав, хоч його голосу ніхто не міг почути: "Злуда, злуда, не вірте, люди, в панські байки, який дідич добровільно віддасть хлопам землю, який аристократ захоче зрівнятися з посполитим, вам тицяють під ніс цукерку, дулю зсукують, а ви тішитеся, мов діти бубликами!"; Сухоровського, звісно, ніхто не слухав, він люто рвонув віжками, коні вискочили на спорожнілу Шевську, виводячи нею кавалькаду бричок на Гетьманські вали.

Дорога до Єзуїтського городу, куди спрямовував коней Міхал, щоб звідти допасти до вулиці Золотої й зникнути в клепарівських нетрях, вела попри будинок поліції; Сухоровський досі без страху проїжджав нею, знаючи, що поліція крізь пальці дивиться на його війну з польськими поміщиками, а ще й підспорює, та ось у цю мить, коли Франц Стадіон оголошував народові свободу, усвідомив, що влада в

такий спосіб гасить бунт, а коли погасить, все залишиться, як було досі, бо тільки революція, а не подачки владців, може змінити життя на цій землі; Міхал зрозумів, що нині словом "свобода" узаконюється й навіки цісарською печаткою скріплюється неволя, і ні на яких судах вже не зможе довести посполитий, що його кривдять: йому тицьнуть під ніс конституцію з параграфом про волю й відберуть тим право на будь–який протест; треба негайно піднімати народ, поки не згасла в ньому бунтарська гарячка; о, як наш люд швидко заспокоюється, коли йому кидають обіцянку, мов собаці кістку, а ще до того дозволять помахати прапорцем, за який досі саджали до криміналу!

Сухоровський захотів виминути будинок поліції, він навіть не міг збагнути, чому раптом збоявся, такого з ним ще не траплялося; намагався звернути на Городецьку, та коні не послухалися; Міхал відчував, як за ним пантрують з вікна поліцейського будинку, ніби в кожному стояв жандарм; зігнув голову, ще й туркеню пригорнув до себе, щоб заховати за нею своє обличчя; комір сурдута стиснув йому горло, немов петля; Міхал гнав коней, щоб швидше сховатися за поворотом, та втім, ніби магнітом притягнений, підвів голову й прикипів поглядом до знайомого мертвого ока, що з–поза шиби наставилося на нього, мов цівка пістоля; друге було примружене, та враз повіка живого ока підскочила, директор поліції вперся руками в раму вікна, мало не видавлюючи її з футрин, й Сухоровський зрозумів, що Захер–Мазох у цю мить впізнав у ньому вбивцю Зайончковського; постать директора поліції зникла, а тоді засюркотіли поліцейські свистки, і втямив Міхал, що досі шукав ворога не там, де слід.

Кавалькада промчала стрімголов, а коли допала до початку Золотої, Сухоровський наказав балагулам піти врозтіч — хай кожен рятується, як може, сам же пустив коней схилом урвища, і бричка зникла в клепарівських пропастях, куди поліцейська рука ніколи не сягала.

Зупинив коней на спорожнілому ярмарковому плацу, прив'язав віжки до стовбура каштана, передихнув, зняв кашкета й, витираючи піт з чола, спитав у туркені:

— Як тобі сподобалася наша їзда, Ганнусько?

Вона зіскочила з брички, обняла Міхала і увіп'ялася в його губи.

— Ти шалений, коханку мій! О, я ще не мала такого красеня... Але куди ми забрели, а вже вечоріє... Хіба в цих норах живуть люди?

— Це Клепарів, голубко, і цим усе сказано... Ніхто не зважиться нас тут шукати... А як ти там, Ясю, живий? — Міхал заглянув до васага.

Ясьо не відповів, він був щасливий, що опинився так близько біля Сухоровського, адже Міхал такий бравий, такий сильний і мужній, то чи треба більшого щастя для Яся, як бути поруч а ним? Він обдавав Міхала вдячним поглядом, і з його балухатих очей скочувалися сльози розчулення.

— Десь я тебе поселю, Ясю. А он бачиш — ротонда! Поки не холодно, живи собі в ній, грай, а як збіжиться на гульки клепарівський люмп, то щось і тобі перепаде. Ходімо шукати людей, Ганнусько.

— Я Фатьма, Міхале. Колись давно мою бабцю посіяли турки, як на Львів нападали... Але чому ти такий безпечний, тут страшно!

— Про все потім дізнаєшся... Боже, яка ти гарна! Та я тебе замучу вночі, тільки б допасти до якогось тапчана. А вони, щурі, вже поховалися. Ходім шукати Лянгуса, мав би ще жити... Я, Фатьмо, був їхнім отаманом у старі добрі часи.

— А тебе впізнають?

— Будь спокійна, впізнають!.. Фатьмо, — пригорнув її до себе, — ти хочеш мене?

— Хочу, Міхале. Я вмію бавитися, ніхто краще за мене тієї роботи не знає.

— Не хвались, то ще Єва в раю вміла.

— Ой, не кажи, любчику! А може, хочеш уже в цій ротонді?

Міхал підхопив Фатьму на руки й сказав до Яся:

— Почекай хвильку, потім зайдеш до свого льокалю.

— Тільки не закоцюбни, Ясю, — мовила Фатьма, обіймаючи Міхала за шию. — Бо я ту справу залатвлюю[136] ретельно й довго… Ох, мій любчику, як я зголодніла!

Вони вийшли з ротонди, коли зовсім стемніло. Спустошений любощами Міхал думав про бранжу, яка вже заворушилася в дощаних халупах; він добре усвідомлював, що як не нині, то завтра Фатьма стане для компанії тягарем, а то й причиною роздору та непорозумінь; Господи, таж їхня любов закінчилася в ротонді, а далі — розбій і кров! Міхал нахилився до туркені й прошепотів: "Ти вільна, Фатьмо, тут брудно й насправді страшно"; вона стиснула його долоню й відказала: "Я завше вільна, але нині ще побуду з тобою". Тим часом продряглий Ясьо вмить забіг до ротонди, й за хвилину над клепарівською ямою залунала тужлива музика, й на її звук з нір почав виповзати чорний люд. Нікого не обходило, звідки взялася музика, а вона звучала все голосніше, з сумної ставала жвавою й закличною — і ось патлатий парубок вдарив босими ногами об землю й загалайкав:

— Корба крутить, лярва грає, баба пердить, дід гуляє!

Та раптом спинився й показав на запряжену бричку, що проступала крізь сутінок з ярмаркового плацу:

— Гей, бранжо, а що то за геци: чи не лапімухи[137] до нас завітали? А ти хто такий? — видивився на Міхала.

— Скажи мені спершу, хто ти, бо я шукаю Лянгуса.

— Він Лянгуса шукає! — реготнув патлатий. — Нема вже Лянгуса, але є Мангус! — тицьнув собі пальцем в груди.

— Ти тут старшуєш? То кляво… А я — Сухоровський.

— Чуєте, братва! Цей жлоб каже, що він Сухоровський! — заволав глузливо Мангус. — Ви бачили коли–небудь такого брехуна: я ж іще цванком був, коли на Клепарові отаманував Сухоровський. Ти скажи краще, де ті хробаки, що його з'їли!

Міхал однією рукою взяв Мангуса за пояс і підніс над головою.

— То скажи тепер, хто я? — Сухоровський крутив ним, мов лялькою, підкидав і спритно ловив. — Ну що, вагабундо, і тепер не впізнаєш?

— Сухоровський! — простогнав Мангус, допавши нарешті ногами до землі. — Присєстобоже, Міхал… Живий Міхал!

— То розпочинайте гульки! — скомандував Сухоровський, загортаючи обірванців руками до ротонди. — А завтра дасться видіти… Грай, Ясю!

А Ясьо й не переставав витинати на скрипці вуличні штаєри: він несподівано втрапив у найвластивіше для нього середовище, начебто ніколи з Клепарова й не виходив і все життя грав у напіврозваленій ротонді… Дивне відчуття оволоділо Ясем: він ніколи не зазнавав від людей кривди — всі його жаліли й допомагали втримуватися при житті. Однак у "Пекелку" мусив він виконувати волю пані Малгосі, у кузні й слова не міг вимовити через той гриміт і вічну ковалеву спонуку до

праці, ну, а Міхал просто–таки розчавлював Яся своєю силою і добротою; нині ж скрипаль ураз відчув себе незалежним і сповненим права саме на таке життя, яке щойно відкрилося перед ним, — ніби він несподівано потрапив до рідного села чи то містечка, де народився, а про це й забув, проте воно було споконвічне його, і він ніколи не бачив інших будівель, лише нужденні халупи, і не знав інших коридорів, тільки нори, крізь які треба добиратися від житла до житла, зігнувшись у дугу; і ніколи не заходив до інших покоїв, іно в просяклі тютюново–бражним смородом затарганені душні нічліжки; й ніколи не мав справи з цивілізованими людьми, лише з нечесаними брудними люмпаками з синіми мішками під очима, і ніде не танцювали на підлогах, тільки на піщаних долівках у ротондах з поламаною покрівлею; й відвічно знав Ясьо клепарівські штаєри, під які десятки ніг вибивають на піску танцювальні ритми, піднімаючи стовпами куряву в ротонді, — десятки пар віддаються рухові, закладеному у мелодію Ясевих пісеньок, народжених, певне, сто літ тому.

I miał Kleparów frajdy znów,

Ze śmichu aż mi boli brzuch!

A muzyczka ino–ano,

A bębenek bum–bum–bum.

A basiunio firo–fago,

A klawiro plum–plum–plum![138]

Коли розвиднілося, клепарівська галайстра розповзлася по домівках заспокоєна — чей з'явився в них отаман, якого не мали довгі роки, — ті Лянгуси та Мангуси тільки цьмагу жльопати вміли, а ще набивати один одному ліхтарі під очима, і ніякої поважної виправи, і ніяких гельдасів[139]; о, Міхал виведе їх на світ Божий, бо ж уже розпорядився:

збирайте зброю холодну й вогнепальну, не будете більше граєю злодіїв, а вояками, які візьмуть у Львові власть, і я вам кажу: триматиметесь за неї, як донині трималися за патли своїх курвів!

Мангус знайшов для отамана й туркені найкращу хавіру й гукнув Міхалові, щоб ішли спочивати, та Сухоровський стояв незворушно над урвищем й дивився, як віддаляється улоговиною жінка в яскравому сарафані; вона зупинилася внизу, оглянулася, помахала рукою і зникла в замарстинівських провулках. Навіть не зморгнув Міхал, ніби чекав такої розв'язки, хоч серце бралось жалем: від нього відійшла остання в житті любов.

"Не місце їй тут, — подумав. — То лярва вищого ґатунку. А втім — дві жінки приходили до мене з бруду чисті, тільки мені судилося пропадати у смердючій клоаці..." По хвилі сказав до Мангуса:

— Готуй усіх до раптового виходу, щоб, коли треба буде, — мов куля! Ясьо пантруватиме на Ринку й дасть знати.

Клепарів завмер на цілий день, тільки Ясьо в ротонді не переставав награвати, додаючи Міхалові жалю щойно складеною пісенькою:

Od pierwszej chwili, gdym cię poznała,

Od pierwszej chwili pokochałam cię.

Podły kochanku, tyś nie wart mnie...[140]

Розділ тринадцятий

Перші пломінці березневої революції вибухли пожежею у квітні: з Берліна втік король, Венеція й Флоренція проголосили себе республіками, повстали Прага й Будапешт.

А в Галичині заграли великодні дзвони, сповіщаючи знесення панщини; біля церков і мандатарій забубнили барабани: комісари й циркулярні урядники відчитали цісарський маніфест, й народ витер сльози радості. Галицький люд на хвилю заспокоївся, гармаші зачохлили жерла гармат, у Львові не пролилося ні краплі крові, тільки й того, що на ринковому бруку після наскоку балагульських бричок залишилося кілька покалічених легіонерів.

Затишшя було короткочасним: у редутовому залі театру Скарбека делегати від польської громади заснували Раду Народову, й тут уже не обійшлося без крові: жовнір, що стояв на варті біля театрального будинку й не впускав досередини делегатів, у сутичці проколов багнетом руку якомусь академікові, й легіонери затовкли вояку кольбами рушниць.

Русини почали збиратися в консисторській залі собору Святого Юра на дискусії з приводу створення національного товариства: представників русинської інтелігенції приймав єпископ Григорій Яхимович; Іван Гушалевич приводив з собою на зібрання високого урядника намісництва Агенора Голуховського, який закликав патріотів до вірності цісарському престолові; врешті під банею собору зібралося вісімдесят делегатів від русинської громади — було створено Головну Руську Раду й випущено в світ перший номер газети "Зоря Галицька", яка в рубриці Гушалевича "Мир вам, браття" задекларувала від імені новоутвореного політичного інституту поміркованість і лояльність до австрійської влади.

Вагилевич залишався осторонь революційних подій. На хліб заробляв в Оссолінеумі, а ще ректор–професор Маус, з яким Іван таки зустрівся після березневого заколоту, призначив його помічником Казимира Стронського, кустоша університетської бібліотеки, й цього Іванові повністю для щастя вистачало: вечорами він просиджував допізна в бібліотеці над упорядкуванням бібліографії тисяч несподівано нових книг та манускриптів, кращого заняття не уявляв, і лише деколи

туманно згадувався йому колишній щонедільний трем, коли в захристії нестаницької церкви готувався до відправи Божественної літургії.

Казимир Стронський у своєму незмінному сірому халаті був схожий на знак питання: мав сутулу й вигнуту горбом спину, запалі груди й довгий, немов п'явка, ніс, яким, коли читав, мало що не водив, ніби пальцем, по рядках, оскільки був короткозорий; кустош усією своєю сутністю уособлював настирливе питання до незвіданого у книгах — мабуть, через те феноменально вміщав їх зміст у своїй пам'яті: міг дати гранично точну довідку, в якій праці, в якому томі й на якій сторінці міститься потрібна комусь там інформація, — книги були його життям, й іншого він знати не бажав.

Людські тлуми на Гетьманських валах та на Ринку дратували й тривожили його — неспокій у місті загрожував, на його думку, передовсім бібліотеці, і він з жахом уявляв собі, коли до нього доходили звістки про віденське, краківське чи празьке заворушення, що перше ядро, яке розірветься у Львові, зруйнує насамперед лівий флігель університетського будинку, де розташована бібліотека, тісно заставлена полицями з упорядкованими книгами, — а чому б і ні? — а ще страшніше, якби потерпіло горішнє книгосховище, завалене неописаними фоліантами, — ніхто ніколи тоді б і не дізнався, який скарб втрачено...

Кожного надвечір'я, коли Вагилевич з'являвся до праці, пан Стронський, який ніколи не виходив з університетського будинку, бо й мешкав у прибудові для прислуги, зупинявся навпроти Івана, намагаючись розігнутися, й ставав тоді ще більш схожий на знак питання, і Вагилевич знав, що повинен розповісти кустошеві про все, що діється в місті, а найбільше Стронського цікавило, чи виходив на балкон губернаторського палацу Франц Стадіон, — кустош свято вірив, що промова губернатора до народу або хоч його поява може заспокоїти поспільство, адже в березні вже недалеко було до великого ґвалту на Ринку, а губернатор знайшов такі слова, що люд відразу затих і розійшовся, — правда, пане Янє, що ми маємо мудрого губернатора?

— Він справді розважливий правитель, — відповідав згідливо Іван, — але навіть рідний батько не зміг би щодня оголошувати народові маніфест про знесення панщини.

Пан Казимир був іншої думки: замало один лише раз проголосити свободу; уявіть собі, яких би юнаків виховала гімназія, якби вони щодня не розпочинали навчання з "Отченашу"? Тому–то слід водно втовкмачувати поспільству в голови, що воно вільне, тоді ніхто й ніколи не поривatиметься до бунту.

— Вас найбільше лякає бунт, а мене — тиха неволя, пане Стронський…

— Такого я не сподівався від вас почути, ви ж зовсім не схожі на революціоніста.

— Звичайно, ні, я — боягуз, який однаково жахається і пролиття крові, і тихого рабства. Я бачив кров, і мені було страшно, але глуха неволя триває вічно, і вона ще страшніша.

— Але ж воля проголошена! — знак питання став ще більше окресленим. — І дещиця свободи вже прийшла до людей…

— Дещиця свободи — то прихована неволя, свобода є або її немає… Тому народжений з визвольних гасел перший чин має властивість невпинно помножуватися, поки не досягне цілковитої своєї повноти.

— Ви віщуєте продовження революції? А що буде… що буде з книгами? Хіба не розумієте, що знищені книги вже ніколи не зможуть відновитися? І людство залишиться без них! Отара, темна маса, первісність… Жах!

— Я боюся того самого, що й ви.

А втім, у бібліотеках інших розмов, як про страх за книги, й не велося. Август Бєльовський розпорядився занести фонди в підвали — всі знали, що пожежа не обмине Львова. Обидва з Іваном зв'язували книги і зносили вниз.

За цією роботою застав приятелів Юзеф Дунін–Борковський. Він, як завжди, був іронічно усміхнений, проте пісний вигляд Вагилевича й заклопотаність Бєльовського примусили його набрати поважності; пан Юзеф притьмом відчув Іванову нехіть до нього й затаєну образу.

— Дорогий Янє, — поклав він Вагилевичеві руку на плече, — розслабмося й забудьмо про ту прикрість, яка зайшла між нами, я деколи втрачаю почуття міри у своїх витівках, та чи варто було тобі аж так близько приймати до серця… ну, побавився з Юльцею, і нема її; є вона, Юзефе, тут назавше залишилася, — Іван притис долоню до грудей, — та хіба це зрозуміє такий черствак, як ти?; вибач мені, Янє, але нині, може, не будемо розвалковувати старе й з'ясовувати наші стосунки, добре, що ти разом з Августом, ми не маємо права роз'єднуватися, адже вирішується доля наших націй. Це стара пісенька, Юзефе; може, й так, але ж ти таки не пішов до святоюрців; то інша справа, мені гидка сама думка…; що ті самі люди, — докінчив за Івана Юзеф, — котрі так ревно боролися з "Руською трійцею", стали враз аж такими завзятими руськими патріотами…

— Б'єш, Юзефе, у найболючіше місце, — відвернув Іван голову й зустрівся поглядом з Бєльовським — чекав від нього розважливого слова, та з короткого перезирку між ним і Юзефом зрозумів, що Борковський зайшов до Оссолінеуму невипадково.

— І нехай болить, — мовив Август, — біль допоможе тобі збагнути істину, а вона зараз для нас одна: русинам і полякам не можна нині стояти окремішньо…

— Любий Ґусю, — посміхнувся Вагилевич, — мене подібні інвективи зовсім не стосуються — я ж працюю разом з тобою, та й пан Стронський не німець і не русин… Але якщо ви задумуєте акцію згоди, то зверніться спочатку до простих русинів і переконаєтесь самі, що вони вам не вірять: скільки разів поляки закликали русинів до спільної боротьби, стільки разів і зраджували!

— Тож настала найвища пора усвідомити колишні помилки й дійти до порозуміння, — заговорив Борковський. — Головна Руська Рада вислала петицію до цісаря про розподіл Галичини на польський і руський регіони. Це ж катастрофа для обох народів, примара нової різні!.. А якою лінією проведете вівісекцію, щоб не врізати по живому? І що від цього матимете ви: коли розпадеться Австрія, руські австрофіли неминуче встромлять голови в московське ярмо, якщо ж уціліє, то німці вас згерманізують. І ті і ті вже нині готові проковтнути русинів — з якої б то причини архіпресвітер львівської капітули Михайло Гарасевич отримав від німців титул барона, а Зубрицький — орден від царя Миколи?

— Дорогі мої, — звів руки Вагилевич, — ми щойно пережили страшне лихо, а чого воно навчило поляків? Нічогісінько… Ви звернулися до цісаря з петицією про автономію Галичини й запропонували русинам її підписати, а коли отець Подолинський зажадав, щоб у ній було і про нас згадано, ви в один голос заволали: "Ти niema Rusi, tu Polska"![141] І русини змушені були звернутися зі своєю петицією до цісаря.

— Отже, ми не хочемо, щоб подібне продовжувалося й надалі. Тому й створилося нове товариство спольщених, та до рущини не байдужих політиків — gente Rutheni, natione Poloni[142] — то Пузини, Сапіги, Попелі, й назвало себе Руським Собором.

— На противагу Головній Руській Раді? — насторожено перепитав Вагилевич.

— Аж ніяк! Навпаки, ми шукаємо із святоюрцями того порозуміння, якого поки що немає, — відказав Бєльовський.

— Але чому з цим апелюєте до мене?

— Руський Собор хоче видавати часопис "Дневник руський" двома мовами і двома алфавітами — латинкою і кирилицею. — Борковський підійшов до Вагилевича, взяв його під руку. — Янє, ти найосвіченіша людина у Львові, візьми на себе, хоч на деякий час, редакторство газети. Товариство плататиме тобі тисячу гульденів річно…

Вагилевич вивільнив лікоть і, нічого не сказавши, взявся зв'язувати книги шнурами.

— Ми чекаємо твого слова, Янє, — напімнув Бєльовський.

— А яку барву матиме часопис? — підвів голову Вагилевич. — Біло–червону чи синьо–жовту?

— Не треба барв, газета має бути демократичною.

— А мої власні статті цензура не буде знімати?

— Ніхто цього гарантувати не може.

— Гаразд, я згоден, застерігаю тільки, що після першої цензурної розправи над моїми матеріалами я покину редакцію.

У серпні вийшов перший номер газети "Дневник руський", в якій за підписом Івана Вагилевича було задекларовано: "Народність є найголовнішою вимінкою того, аби народ прийшов до розвитку політичного, тому Руський Собор виступає за навчання рідною мовою в

школах, за неподільність Галичини і за поєднання доль рівноправних і вільних польського і русинського народів".

Вагилевич ще і ще раз перечитав статтю перед тим, як заслати її до друку, і врешті сумніви покинули його: а й справді не можна роздирати Галичину на руську й польську, ці етноси настільки перемішані на території краю, що ніякою кривою неможливо провести кордон між ними, та якби це навіть було зроблено — скільки польських острівців залишилося б на руському боці, а скільки руських — на польському! І що тоді: створювати автономні села, староства, повіти? Таж ні, замість поділу мусить бути вироблений державний закон про рівноправність етносів, чи ж не про таку федерацію мріяв колись Юрій Немирич?

Та коли з'явився часопис у світі, тривожний туск дійняв Івана: він усвідомив, що опинився поза бортом руської ідеї, Маркіян віддалився від нього на далекі гони, а політична концепція Немирича виявилася нездійсненною: світ однаково не може обійтися без вогню і без води, проте ці сили мусять існувати осібно, і поєднати їх ніхто не спроможний... Та жереб кинуто, рубікон перейдений, і вже несила Іванові переступити прокладений ним самим рубіж, і як йому далі себе повести, перебуваючи на польському боці, — затятим русином, якого як не нині, то завтра задавить той же Борковський, і навіть Август, коли перед ним постане проблема чистоти ідеї польської, не кинеться Іванові на допомогу, і як довго протримається Вагилевич на плаву в чужих водах, орудуючи однією рукою, бо ж друга призначена для праці на рідних плесах; і чому він не з Головацьким й Устияновичем — Маркіяновими сподвижниками, але чи й вони зайняли властиві для них бастіони? Шкода говорити: у Святому Юрі правують не Микола і не Яків, а ті, які їх цькували, обшуки вчиняли в семінарії, поліції віддавали для розслідування, забороняли видання рідною мовою, нині ж ті самі ревнителі цісарського порядку стали гарячими руськими патріотами й Івановими суддями; а тут, в Оссолінеумі, хоч дух революційний залишився і є чим дихати....

Та забивало віддих на чужих вітрах, Іван почував себе, як мандрівник у завії серед безлюдного степу. Йдучи вулицею, виминав погляди стрічних людей — дивився під ноги; все йому здавалося, що хтось ходить слідом за ним й наміряється вдарити в спину, трутити, переступити, й ось пролунає над його вухом слово, якого найдужче боявся; знав — будь–хто може те слово вимовити, бо він погодився взяти не тридцять, а тисячу срібняків… Але чого йому таке верзеться, чим гірша його газета від "Зорі Галицької", в котрій цісарські блюдолизи водно клянуться у своїй вірності престолу, а чи згадали вони хоч словом про суд, який недавно відбувся над кириломефодіївцями, над самим Шевченком, котрому цар заборонив писати: єдину зброю вибито народові з рук, а для святоюрців ніби нічого й не трапилось… То знайте, статтю про українських мучеників готую я і надрукую її, навіть якщо доведеться за це поплатитися волею!.. Думка про такий рішенець полегшила муки сумління, Іван бадьоріше попрямував через Хоруншизну до Оссолінеуму і враз почув, як хтось гейби підступно взяв його під руку: не оглянувся й порвався йти швидше; невідомий його не затримував — пішов поруч, й Іван подумав, що то переслідує його Анциболот, — ще мить, і він почує сатанинський сміх: "А що, шукаєш ключа серед чужинців, шукай, шукай, серед своїх не знайдеш!"; пріч від мене, Сатано, я зійшов з твоєї дороги і знайшов свою, на якій тобі немає місця, і ти ще побачиш результати мого чину і скреготатимеш зубами в безсилій люті, що втратив владу над моєю душею, — я не перший такий, що ступив на чуже поле заради праці для рідного: чи знайдеться хоча б один чех, який би кинув каменем у Йозефа Добровського, котрий дослідив чеську культуру німецькою мовою, або в Миколу Гоголя за його українські повісті, написані по–московськи?

Я не поділюся з тобою своїм відкриттям, марної дещиці свого розуму не віддам тобі, відійди, Нечистий!

Вагилевич сіпнув ліктем, вивільняючись від долоні, що тепло лягла на його передпліччя, різко повернув голову і аж зів'яв, побачивши поруч вірного побратима Миколу Устияновича.

— Ти чого так злякався, Іване? Вибач... А я давно хотів тебе побачити... Та заспокойся, я не збираюся тобі докоряти, нині кожен знаходить найзручнішу позицію для діяльності. Нехай з'являються у нас різні видання, чим їх буде більше, тим краще... Послухай, ти мусиш брати участь у з'їзді наших діячів писемності й науки. Я повідомлю тебе, коли відбуватиметься Собор руських учених.

З цієї миті настав для Вагилевича час щемного очікування події, яка б мала визначити його остаточне місце в розбурханій стихії революції. Знав, що цього може й не статися — стихія не визначає місць, вона має силу прокладати нове русло, в яке ринуть повеневі води, — й вони понесуть його з собою... О, якби! Іван чекав того руху, який міг би винести його з глибин непевності, твані сумнівів, — і врешті він побачив...

Новий рух анітрохи не був схожий на бунтарський хаос, який вряди–годи опановував Ринком: не тлумився люд, не вривалися в натовп оскаженілі коні, не злітав до неба розпачливий рев юрби, яка змітала все на своєму шляху, а мети не мала, як не має напрямку лютий вир, що закрутився на плесі й вихопитися з нього в русло ріки не може; Вагилевич побачив рух урочистого походу й, не вагаючись ні на мить, увійшов у нього; і вже йде він поруч з приятелями, від котрих давно відчужився, і вітаються з ним Верещинський, Устиянович, Головацький, Мох, Подолинський; колона галицьких учених прямує з площі Фердинанда до духовної семінарії; попереду майорить синьо–жовтий прапор й лопотить полотнище над головами — хто несе рідне знамено?

Іван здалеку доглядається — Гушалевич несе, а інакше й бути не може; учений люд співає руський гімн "Мир вам, браття!" — й це теж не дивує Вагилевича, не сердить і не гнітить, а ще говорить до нього Яків, який іде поруч, що намісництво довго не давало дозволу на похід, та Гушалевич таки добився авдієнції у віце–президента намісництва графа Голуховського й дозвіл отримав; хто б то ще міг таке зробити, не кожен уміє запрошувати графа на обіди до ресторацій, — але ж таки лопотить на вулицях Львова, уперше в історії, прапор гетьмана Розумовського, і

хай про покору голосить Гушалевичів гімн — та ще ніколи не проходила містом Лева вчена львівська громада із своїм знаменом, із своїм гімном!

Тільки Маркіяна з нами немає... І тут разом із всепрощенням ненависному Гушалевичу зринає в Івановій свідомості тривожна здогадка, що проголосить нині славу Маркіянові його двійник, і тоді знизиться велич ідеї "Руської трійці" на відстань від Шашкевича до Гушалевича, й народ змириться згодом з утратою благородного пастиря; ні, не сміє на Соборі промовляти Гушалевич хоча б через те, що подібний до Маркіяна, і може в свідомості людей на місці пророка устаткуватися образ його недолугого двійника; не можна допустити, щоб шпак замінив солов'я, — уже кричить в душі Іван і, перейшовши в ряд Устияновича, запитує, хто відкриває з'їзд; я, Іване, заспокойся, — зрозумів Микола тривогу приятеля, й незмірна радість огортає Вагилевича: дожив, таки дожив до торжества Маркіянової ідеї!

Церковна тиша запала в Музейній залі семінарії; в напруженому чеканні першого слова на першому з'їзді руських учених сидять мужі й тривожаться, щоб те слово стало новим гімном русинів, — як воно нині зазвучить, таким голосом заговорить рущина; врешті виходить на середину зали сколівський парох Микола Устиянович, його обличчя, від хвилювання сполотніле, ніби ховається за пасмами довгого світлого волосся, та ось він підносить руки, немовби стояв у царських вратах, і лунко карбує слова своєї власної поезії:

Де ж руські діти?., сонце вечеріє,

А за тя ніхто не скаже!

Ніхто сусідам вісті не дасть знати,

Якоє серце земля привалила,

За яким сином плаче руська мати...

А нам як любо, як солодко було

Той родим голос руським серцем пити!

А днесь… о браття, розбилися стіни

Красного серця, душі величавой!

Замовкли груди, чувства оніміли…

Ніт Маркіяна, молод соловія,

Пророка честі, слави предитечі!

Тиша напружилась, мов натягнута на луці тятива, й вилетіла стріла — пролунало в залі:

— Є Маркіян і буде вічно серед нас!

Навіть не шелеснуло, ніхто не озирнувся й слова не зронив, не спитав, хто це подав пророчий глас.

Вагилевич сидів, затуливши долонями обличчя, щоб ніхто не побачив його сліз.

Розділ чотирнадцятий

То було перше і єдине справжнє у Вагилевича свято — відкриття Собору руських учених в кінці жовтня, у п'ятницю. З понеділка з'їзд розпочне практичну роботу, і нічого втішного від нього Іван не чекав — він і нині був чужий серед своїх, а те ганебне слово, що висіло над ним, мов прокляття, будь–якої лихої миті могло прозвучати в Музейній залі семінарії, й Іван знав, хто його готовий вимовити: в перерві і Гушалевич,

й Ірод, і єпископ Яхимович відвертали від нього голови, й навіть отець Михайло Куземський, президент з'їзду, дивився мимо нього, щоб не привітатися з відступником; а той холод, що провіявся колись між Вагилевичем і Головацьким у Микитинцях, ціпенів тепер щораз дужче і брався кригою; Яків уникав розмов з Іваном, ніби знав щось таке, що стосується їх обох, а тільки одному може належати, — і про це відав Іван: міністр освіти пообіцяв відкрити в університеті кафедру руської словесності, і з'їзд мав визначитися з кандидатурою на професора; а я нічого не мав би проти, щоб кафедру зайняв ти, Якове, але знаю теж, що ні мені, ні тобі вона не належатиме, а протегованому Голуховським Гушалевичу…

Вагилевич на з'їзді тримався окремо, навіть до Устияновича не підходив — Іванові було досить слів промови, яку Микола виголосив, відчитавши вірша, ті слова гріли Вагилевича і творили для нього свято; "Родимці!" — лунала й зараз у його вухах висока мова Миколи — такої ще не чула Галичина; з тихого осіннього неба легко злітало на брук лапате яворове листя, воно шелестіло в Івана під ногами, він ішов поволі, минаючи готель Жоржа Гофмана "De la Russia", з ресторації долинали звуки музики, Іван умисне не поспішав, щоб продовжити собі празник; "Родимці, на мапі Європи золотими буквами виписалося слово "воскресеніє", кожен народ зачав нову жизнь, а чи ж ми на тоє переболіли найтяжчу у світі неволю, щоб надалі дихати тяжким віддихом скону, мов під тягарем могили?"

Злітає з неба червоне яворове листя, тихо чіпляється рукавів, пліч, замає циліндр; заклавши руки за спину, Іван переходить містком через Полтву, за ним згасає музика в ресторації, а він не хоче, щоб свято закінчувалося, й зупиняється на розі вулиці Баторого; "Родимці, — пролунюють крізь плач скрипок натхненні слова Миколи, — хто на Слов'янщині не знає мови святої Руси: хочеш налюбуватися її принадами — звернись до Основ'яненкової "Марусі", прагнеш узброїтися в кріпость — послухай грімкого Шевченка, а ніжністю проникнется в поезії незабвенного нашого Шашкевича, тож не даймо замерзнути на морозі ранній квітці дрібній, що виросла з його серця!"; а листя злітає з висот,

ніби ті явори сягнули кронами космосу, — усе нині на світі виросло — і дерева, і люди, бо "настало пробудження живого ядра з–під гробової могили!"

Вагилевич стоїть навпроти Галицької брами — розпрямлений, усміхнений, вродливий і мудрий; нині він — ціла людина й хоче затримати в собі цей стан якнайдовше; до нього долинають звуки музики, а сурдут покривається лапатим листям; тротуаром проходять люди, а він їх не помічає, не цікавлять його теж фіакри, що гуркочуть брукованою вулицею; місто живе своїм буденним життям, а для Івана настала єдина мить справжньої урочистості; а чи ти зриш з неба, Маркіяне, торжество своїх мрій і надій, ти стоїш, я чую, біля мене і святкуєш разом зі мною; втім біля Івана зупиняється карета, тпрукає візник, Вагилевич повертається, щоб піти собі геть вулицею Баторого, та наздоганяє його чийсь поклик: "Янку, Янку!"; голос знайомий, Іван предавно не чув його, а впізнає, бо ніхто ніколи так ніжно до нього не звертався, тільки одна людина; Іван оглядається: з карети виходить жінка в рожевому плащі, у бежевому капелюшку з широкими крисами; вона нерішуче ступає крок, другий, а потім підбігає до Івана й обіймає; "Янку, Янку", — шепоче до вуха, Іван вдихає затямлений з грішної ночі запах, пригортає до себе жіночий стан, теж болісно знайомий, і зшерхлі губи вимовляють: "Це ви, пані Анелю, це ви?.. Господи, за що ж мені таке щастя?"

— Пане Янку, я теж незмірно щаслива, що випадково, зовсім випадково побачила вас, я весь час вірила, що колись ще з вами зустрінусь, скільки часу минуло, а ви забули, геть забули про мене, — квапно говорила Анеля, ніби хотіла якнайбільше сказати й приберегти час, бо вже вечоріє. — Вже вечоріє, Янку, і я хочу вкрасти вас собі на хвильку, ви ж нікуди не поспішаєте… а ось ресторація, я запрошую на легкий бімбер, ви ж не відмовитеся, правда?

За столом у ресторації сиділи мовчки. Кельнер подав на стіл два келихи червоного, мов кров, токаю, та ні Анеля, ні Іван не доторкнулися до них, вони обминали одне одного поглядом, ніби враз засоромилися

того спалаху захоплення, яке огорнуло їх обох при зустрічі на вулиці, і усвідомили вмить, що чужі суть — з різних станів, віросповідань, націй, сімей, що зведені для знайомства випадком, якого могло й не бути, однак той випадок зв'язав їх туго зсуканою вужівкою таємниці, яка для Анелі таємницею не була, а Іван силкувався її розгадати: хто ж врешті–решт вона, ця сліпучо гарна жінка із закладеним на чоло золотим обручем, з якого звисають, дотикаючись до вух, нефритові підвіски, — ожидівська поміщиця, шинкарка із зачарованої корчми чи Юлія, котра зневолила його своєю вродою у вертепі Мацєйової на Валовій і обличчя якої пригадати не може; чи то передала вона свій образ пані Анелі, чи ця жінка, що сидить перед ним за столиком у ресторації Жоржа Гофмана, є власне Юлія?

І як не ґвалтував Іван свій мозок здогадами, таємниця дедалі поглиблювалася й перемінювалась на реальність, з якою треба змиритися; а може, весь сенс у тому, що Іван покохав таємницю, котру розгадувати не варто, і хай вона манить його, розпалює — тож знецінився б цілий світ, якби в ньому все було розгадано, описано, вивчено, обмацано, а може, вся інтрига Іванового життя й полягає в тому, що його оточують відвічні загадки, які примарами ходять за ним, а він у їхню таємничість до кінця проникнути не вміє, — і ось з'явилося перед ним найчарівніше з усіх примар видиво, і хай би так продовжувалось вічно: мерехтливе сяйво свічок, притишені звуки музики, ангельський чи то відьомський лик жінки із золотим обручем на чолі й вино, що переливається розмаїтими відтінками рубіну в кришталевих келихах…

Пані Анеля врешті заговорила, і таємниця враз розплилася, зблякла — жаль стало за нею Іванові, змушеному тепер слухати звичайну мову ожидівської вродливиці про буденні речі.

— Ви, напевне, вже дізналися, Янє, що пан Владислав повернувся з Куфштайна… Яке то щастя, йому ж загрожувала кара смерті! Але він непоправний — знову заангажувався в політику, в конспірації, певне, в цьому весь сенс його життя…

— У кожного своє призначення, — відказав Вагилевич і, вмить зрозумівши, що його відповідь прозвучала надто сухо, перепитав: — Як його здоров'я? — Але й тепер тон Іванової мови нітрохи не степлів.

Пані Анеля промовчала: запевнювати Вагилевича про добре здоров'я пана Сєраковського не було потреби — це зовсім не обходило її співрозмовника, вона в цю хвилину ще раз переконалася, що межу між їхніми двома різними світами перейти неможливо, її може здолати, хоча б на мить, тільки кохання, яке зродилося в ній давно й несподівано, і перед ним вона не має сил устояти: Іван теж був таємницею, в яку Анеля прагнула зануритися з головою, щоб збагнути причину зваби цієї заглибленої в себе людини, романтика, фанатика праці, який не спроможен вгасити своєї пристрасті ні в науці, ані в любові, зваби наївного юнака, змушеного безнастанно прагнути кохання, тужити за ним, шукати в ньому захистку і в ньому утверджуватися, інакше перемінився б на безбарвну, нецікаву, пісну книжкову міль…

— Мене втомила вічна революція, Янку, — промовила по хвилі. — Тим більше спосіб, в який її реалізують пан Владислав і його однодумці, до перемоги не приведе, а тому й ніколи не припиниться ребелія. А причина одна: польська революція прагне використати для себе силу поневоленого поляками люду — і ось, які з цього наслідки: безглузда різня, жахлива розправа над Семінською… Але ж є в цьому і своя справедливість: скарано поліцейську конфідентку, зажерливу аристократку, яка так само колись розправилася з Ржевуським, як потім Вайда з нею. Вайда страшний, але я його розумію: ним керує темна спрага помсти.

— Вайда — то псевдо Сухоровського, який — може, пам'ятаєте — застрелив колись актуарія карного суду Зайончковського… Цей нинішній розбійник має неабияку освіту й науковий талант. Він мені віддав на збереження свою працю з лінгвістики, і я щиро жалкую, що така сила — пропаща.

— І замість працювати в академії, він ріже поляків… Я так боялася, адже Вайда, чи то Сухоровський, добре знає дорогу до Ожидова. Але ж ми нічого не зробили для того, щоб він пішов з нами. Навпаки, вигнали його з нашого едему, і перший заплатив за це мерзотний і глупий Мангольд… Для нас, Янє, один вихід: або ми полюбимо народ, серед якого живемо, або маємо переселитися на землі польські, щоб там жити і боротися за польськими звичаями і законами.

— Чи так думає й пан Сєраковський?

— На жаль — ні. Вони не розуміють того, що й коли переможуть, завжди сидітимуть на пороховій бочці… А незалежність — то передовсім впевненість у своїй безпеці, а її поляки ніколи не будуть мати на вашій землі… Та досить, поговорім краще про любов. Ви ще кохаєте Юлію, Янку?

— О, так!

— То випиймо за кохання!

Дзенькнули келихи, пані Анеля випила до дна, рубінова крапля впала на ліве зап'ястя, Вагилевич простягнув руку, витер краплю, і його долоня прикипіла до Анелиної.

— Я кохаю Юлію, пані Анелю, — прошепотів Іван і провів пальцями по золотому обручу, пальці зупинилися на нефритовій підвісці, сповзли й опекли Анелине вушко.

— Ви хочете її побачити, Янку? Я знаю, де вона перебуває…

— Хочу бути з нею хоча б один день… Хай продовжиться єдине в моєму житті свято.

— То прийдіть в неділю раннім ранком на те саме місце, де ви стояли нині, коли я вас побачила. Юлія під'їде до вас своєю каретою, згода? — Анеля нахилилась до Івана, і він втопився в зелених очах вершниці, яка колись в микитинських бескеттях заганяла до смерті гнідого огиря.

…Візник був у циліндрі й нагадував Іванові Анциболота; він різко зупинив коней, дверцята карети самі відчинилися, Вагилевич ступив однією ногою на східку й заглянув досередини; дама у чорному манто й каракулевій шапочці, з–під якої спадала на обличчя густа вуаль, навіть не поворухнулася, вона була схожа на манекен з вітрини одежної крамниці; Іван запитав: "Ви Юлія?" Вона ствердно кивнула головою й приклала палець до уст, подаючи знак, щоб він ні про що не запитував, Іван погодився й сидів відчужено поруч з нею; карета виїхала на бібрську дорогу й покотилася, спритно обминаючи котелебини, та ось колесо потрапило у виямку, карета перехнябилася, й жінка притулилася до Івана; він затримав її у такій позі, вона не вивільнялася й притулила голову до його грудей; Іван поворухнув пальцями, щоб підняти вуаль, а коли вона заборонила йому це зробити, він притулився губами до її уст і знову вчув знайомий з грішної ночі гарячий віддих, а чий він був — не міг вгадати, бо ночей було дві, і двох жінок він кохав однаково шалено, а може, то була одна і та ж кохана — це залишалося й надалі таємницею; жінка крізь вуаль ворушила гарячими губами і впивалася в Іванові, мов упириця; карета проминула Бібрку, звернула ліворуч на польову м'яку дорогу, яка входила в кольоровий осінній ліс, вітер зривав з дерев листя, і воно зграями пролітало понад каретою, залишаючись поза нею у крученому вихорі; листопад усе густішав і заступав сонце, яке вже піднялося на добру кочергу над обрієм, листопад заслоняв карету й закоханих від людського ока, а людей і не було на світі — хати досипляли під солом'яними стріхами, бо ж була неділя, і ще дзвони не скликали вірних на службу Божу; блуд міг сваволити, й він проникав досередини карети — коханці стримували себе, щоб не вчинити під час їзди солодкого гріха; коліна жінки оголилися, Іванова рука шалено гасала по гарячих стегнах; візник, схожий на Анциболота, лунко стріляв пугою й наспівував батярську пісеньку про кляву Маньку з цицями, як баньки; цей супровід пригасив у коханців спалах пристрасті, й у кареті

втихомирилось: а вже проминули Стрілки, Стоки, і крізь віконце карети уздрів Іван величні шпилі замку, що спиналися до неба, намагаючись відірватися від землі, та утримували їх важкі контрфорси, які підпирали стіни замку і своїми основами занурювалися в озеро, що обмивало довкола фортецю, й Іван упізнав: був це Свіржський замок, покинутий графом Цетнером ще за повстання Хлопіцького, Цетнер загинув під Сморжевом, а в замку з того часу поселилися привиди, ніхто з панства його не займав, а селяни обминали, і в замковому костьолі, що стояв неподалік за озером, давно не правилася мша.

Карета зупинилася перед містком, дама взяла Івана за руку, й обоє вийшли, кивнула візникові, щоб заганяв повіз до стайні в лівому флігелі замку, й вони мовчки попрямували до костьолу; перед аналоєм спиною до входу стояв кустод у чорній сутані й тихо молився, шепіт відлунювався під склепінням, й чутно було кожне слово молитви; дама вклякла перед розп'яттям і проказала: "Боже, прости, я люблю його", й Іван повторив за нею: "Господи, прости мені, я її кохаю"; вони повставали з колін і тихо вийшли з костьолу; над обривом стояв самотній дім, й вони пішли до нього; внизу голубіло скло озера, а всередині будинку гриміла весільна музика: заливалися кларнети й саксофони, плакали скрипки, трубили гобої і гупав бубон; Іван з дамою увійшли до зали, переполовиненої довгим столом, заставленим холодними стравами, в залі не було ні душі, а музики, забачивши пару, поклонилися і вдарили марша; закохана пара стала на чільному місці за столом, а тоді крізь вікна почали влітати досередини позаземні істоти, й були це ті самі примари, які колись гурмою ходили за Іваном і покинули його, коли він висвятився, — тепер же мали право прийти до грішного; за столом з обох боків всідалося відьомське кодло, чорти наливали в келихи горілки і підносили відьмам, нявкам і літавицям, всі пили, плямкали, п'яніли, верещали, завалювалися під стіл, чугайстри згинали нявок у поясі, заголювали й валували їх по–звіриному, млосно стогнали відьми, вовтузячись на долівці з чортами, літавиці скидали з себе павутину сорочок і голі танцювали на столі, перевертні стягали їх уділ і гуртом ґвалтували по кутах; стримуючи шалену хіть, закохана пара застигла в тремтких обіймах, дивлячись на весільний шабаш природи;

втім увійшли до зали волхви, і в них упізнав Іван новосільських дяків, вони заспівали завчену жебранку про погаслу кадильницю, загублені ключі, збляклий Псалтир і померлого пароха; п'яні чорти закричали, що їм уже набридло невольниче скигління, чей цісар дав народові волю, тож на весіллі хай зазвучить бравурний гімн, а тоді дяки затягнули руську жебранку "Мир вам, браття!".

Аж тепер Іван прийшов до тями, він змахнув рукою, розганяючи відьомську потороч, яка непрошена завітала на свято кохання: не грішне воно, чуєте — не грішне, а єдине і святе!; зала вмить спорожніла, музика стихла, й музикантів на подіумі не стало; до Івана і дами підступили новосільські дяки, поклонилися в пояс і стали запевняти, що ключі вони конче знайдуть, і дзвони заграють, й кадильницю паламар роздмухає, Псалтир візьметься письменами, а невзабарі прийде Месія, який пароха воскресить із мертвих, мов Ісус Лазаря; звідки вони набралися такої віри, Іван не знав, але дяки вірили в те, у що і Вагилевич, і від цього свято з шабашного стало урочистим; упевнений в собі і добрій долі світу, Іван узяв пошлюблену кохану за руку, вивів її з відьомського дому й доріжкою, всипаною рожевим піском, повів через місток до замку.

Іван провадив Юлію, відчуваючи себе в цю мить повелителем, він ще не знав, що за хвилину стане рабом, орудою її краси, похоті й уміння, що він у любові ще новіцій і щойно нині спізнає науку кохання; застосовувати любовних знань, почутих у Овідія, досі не вмів, вони з Амалією народили дитину, та втішитися коханням не спромоглися ні разу; Іван з Юлією підійшли до замку, і брама сама відчинилася, вони ступили на мармурові сходи й піднялися на другий поверх; крізь віконця коридору виднілося синє око озера, за ним буяли в останньому спалаху листвяні ліси, й годі було розрізнити відтінки осінніх кольорів, та й навіщо, коли розмаїття барв злилося в єдину гармонію; гармонійним був і замок із скульптурами в коридорних нішах, з галереями, які заводили до кімнат, залів, мансард і прибудов; обоє заглиблювалися в черево замку, Іван навіть не відчував, що веде його Юлія, — підкорявся їй мовчки і якби враз залишився сам, ніколи б не вибрався звідси на світ

Божий; та ось відкрилися двері спальної зали, завішаної портьєрами з червоного адамашку; світло досередини проникало зі стелі; з портретів, розвішаних на стінах, суворо й лукаво позирали магнати й графи, готові свідчити на Божому суді про людський блуд; посередині зали стояло просторе ложе під шатром, на ньому яріли гарячими барвами шовкові подушки й покривала; Іван розгубився серед палацової розкоші, пекуче бажання заважало йому узвичаїтися, й він простягнув руки, щоб знайти захисток у коханої; Іван нетерпеливився зняти з неї вуаль, манто, сукенку, спідню білизну, він хотів її вже, його всього пойняли чоловіча сила і відвага, — та Юлії біля нього не було, і його охопив страх звіра, який потрапив у пастку; втім хитнулися портьєри, й на середину зали вийшло сліпуче видиво, якого досі Іванові бачити не доводилося: оголена жінка з розпущеним волоссям, що спадало нижче пояса, владно показала рукою на ложе, й Іван умить звільнився від одягу; жінка заманювала його поглядом, повелівала, наказувала, підкоряла; втім він побачив на її чолі золотий обруч з нефритовими підвісками, наблизився й упізнав Анелю; ні, я не Анеля, сказала жінка, знявши з чола обруч, вона підкинула ним до стелі, й обруч вилетів крізь вікно, — я Юлія, яку ти кохаєш, Анеля тільки подарувала мені своє обличчя, бо ти забув мій образ, ходи до мене, Янку, ми маємо для себе лиш один день, й більше подібних днів ніколи в нас не буде, ні ти, ні я ще не відаємо, що таке кохання, то пізнаймо його, щоб воно затямилося й завше було з нами, чей без кохання життя марне; але ж ти Анеля!; я єдина твоя любов, адже двох жінок кохати не можна, хіба тобі не однаково, яким ім'ям названо кохання, аби лиш воно було справжнім; жінка взяла в долоні свої тугі, мов спасівки, перса й мовчки нахвалялася ними перед Іваном; по її вгнутому животі спливала білота й закипала чорним полум'ям над лоном; вона повернулася, й спина закрилася срібним прядивом волосся, що сягало округлих стегон, з–під прядива вибігала вузька борозна, — і враз розділилося тіло, жінка лягла на ложе, її довгі стрункі ноги досягали голубого купола шатра, вона ждала.

— …Ось і все, — прошепотіла скрушно Юлія, коли вони зів'яли від знемоги. — Сталося те, що мало статися між нами, ми спізнати справжню мить кохання, а більше такої не буде. Вдруге повториться те

саме або гірше. Розходьмося назавше — не псуймо собі великого нашого свята…

— Назавше?! — зойкнув Іван. — Це неможливо… Ти ж літавиця і прилетиш іще до мене, як покличу…

— Не клич літавицю, Янку, її поцілунок приносить смерть.

Юлія підвелася з ложа, обняла Івана, й ці обійми були сестринськими; вона винувато і з жалем дивилася на коханого; ти мусив спізнати любов, пам'яттю про неї лікуватимеш свою неміч, упадок духа, ти будеш творити, прагнучи мене — нинішньої; не треба тобі тієї, яка буде потім, — збляклої, пісної, постарілої. Дякую тобі… Йди вже, візник чекає на тебе. Я ж залишуся тут, це мій замок.

І вона зникла, як і з'явилася, за адамашковими портьєрами.

У дворі стояла запряжена карета, схожий на Анциболота візник сидів на передку й нетерпляче поцвьохував батогом; призахідне сонце кинуло на озеро золоту доріжку, що пробігла по воді й зупинилася біля берега; куті бляхою шпилі замку бралися полум'ям, за містком сірів занедбаний костьол, а весільного будинку зовсім і не було; Вагилевич здогадувався, що його нині водила нечиста сила, — але ж Анеля, яка назвала себе Юлією і до краю спустошила його коханням, була справжньою, та він більше її не побачить… І як це так — ніколи не побачить, ніколи в житті її не зустріне і завше буде сам? Тільки з привидами? А може, і вона йому примарилась… Чому ж пішла від нього?.. А хіба ти забув, що тобі сказала колись Юлія: жінка прагне не свободи, а залежності від сильного мужчини, ти ж нині був у неї рабом! Іван глянув на візника і остаточно переконався, що то Анциболот з микитинської корчми, — не можна зоставатися з ним сам на сам — він вимагатиме від нього підпису на контракті… І Іван подався до містка, щоб вирушити до Львова пішки, та візник наздогнав його, вишкірив зуби, реготнув, скинув циліндра, й побачив Вагилевич на його тімені

золоті ріжки — ознаку вищої сатанинської градації; Анциболот надів на голову циліндра й проказав поважно:

— Прошу до карети, ласкавий пане, нікуди від мене не дінетесь, я живу у вашій свідомості… То тільки лев може бути левом, а орел — орлом, людина ж вмістила в собі Бога і Сатану, тож не шукайте ні Диявола, ні Господа по світу, а в собі… Сідайте швидше, бо смеркає.

Іван усівся в повозі, спустив заслону на передньому віконці, щоб не бачити візника, запав у дрімоту, і марився йому сон про ключове зілля, за яке мав би поділитися з Анциболотом своїм відкриттям… Ба ні, мусить знайти його сам, без допомоги Нечистого! І він знає, як його шукати, тільки треба стати косарем: росте таке зілля поміж травою — як до нього доторкнеться коса, то відразу зламається. Треба зірвати з нього один лише листочок, зашити в долоню під шкіру, а тоді геть усі таємниці відкриються перед тобою; я мушу знайти ключ–зілля, щоб вивільнитися від тебе, Анциболоте, й сам розгадаю заповітний секрет!

Прокинувся, коли візник спинив коней на розі вулиці Баторого, й вийшов з карети. Було зовсім темно, тільки на передку біля візника світився ліхтар; Вагилевич хотів подякувати за їзду, та візник його випередив:

— Ключового зілля, ласкавий пане, без мене не знайдете, ви навіть не вмієте косити… Ви нічого самі не вмієте; колись запродувалися мені, а нині тій відьмі, що залишилася в замку. Не можете бути самодостатнім, ви завжди від когось залежний.

— Я нині звільнився від вас обох, — сказав Іван і пірнув у темряву.

Амалія зустріла його зі сльозами, хлопчик притискався до мами й осудливо дивився на батька.

— Що діється з тобою, Іване? — схлипувала Амалія. — Ми не знаємо, де ти пропадаєш, та й дома ти як відсутній… Може, в тебе є якась жінка?..

Іван винувато дивився на дружину, вона була гарна, та зваба її ховалася в кирею цнотливості, й для кохання в її натурі не було місця.

Не обняв її, навіть не діткнувся до неї, тільки сказав, не дивлячись їй у вічі:

— Нема нікого в мене, Амаліє. То все ілюзії, примари. Реальні лише ти і мій син…

"Але що мені діяти: ні вернутися, ні втекти… Боже, який я самотній!"

Розділ п'ятнадцятий

Свято душі Вагилевича тривало, хоча його немилосердно заливала гіркота. Він відганяв від себе хвилі зневіри, що навально накочувалися на нього, аби зберегти в собі якнайдовше відчуття празника, без якого образ свободи, витворений революцією, міг назавжди зникнути із свідомості, втратити свої обриси й перспективу; свобода була тендітна й нетривка, мов те осіннє павутиння на оголених гілках дерев: повіє вітер, спаде роса, й чарівне мереживо, що зіткалося за ніч з бажання природи хоча б ілюзорно відтворити свою красу, поникне, порветься, й сірість ляже на знесилений світ, — і все ж, незважаючи на неминучість згасання земної зваби, павутинні сережки посивілим розмаєм прикрасили кущі барбарисового живоплоту, який обгородив університетське подвір'я, й Вагилевич, ідучи зранку до праці в бібліотеку, обережно проходив алеєю, щоб передчасно не зруйнувати свято природи й продовжити своє власне, безнадійно втрачуване кожної миті.

Свято кохання Іван замкнув у найглибший сховок душі, щоб мати його завжди в собі; свято кохання належало лише йому, й він знав, що завше матиме можливість і право розпоряджатися ним у найсвітлішу або ж у найчорнішу мить життя, — у першому випадку для повноти щастя, якщо б воно ще раз прийшло до нього, у другому ж — для утвердження своєї духовної вартості, коли прийде безнадія; свято кохання було для нього золотим злитком, яким завжди можна покрити розмінну монету хвилевого оптимізму; свято ж свободи стрімко заходило з весни в глухоманну осінь, і Вагилевич усвідомлював, що воно залишиться в минулому, що він уже проходить повз нього й забрати його з собою безсилий, а все ж воно було, було — сліпучим спалахом засяяло й залишило нестертий відбиток у людських душах, і коли б його зматеріалізувати в слові — зазвучав би Маркіяновим пеаном волі:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне,

Дозволь — в той сумний тин

Нехай свободи сонечко заблисне:

Ти не неволі син!

І це все, що залишилось від Маркіянової ідеї? А хіба то мало, коли народ, в неволі перебуваючи, втямлює, що він з природи вільний; адже це і є те властиве для людини усвідомлення своєї власної вільності, права на вільність, своєї готовності запосягти її; без образу свободи неможлива й боротьба за неї, — ніхто її, не втілену в образ, неспроможний здобути, і ось він з'явився — за п'ять літ після Маркіянової смерті, за п'ять літ поетового безсмертя!

Першого дня листопада Вагилевич прийшов до праці в університетську бібліотеку вранці, чим немало здивував кустоша Казимира Стронського, й той зупинився перед ним живим знаком тривожного питання:

— Пане Янє, чуєте, пане Янє, я щойно дивився крізь віконце з верхнього книгосховища на Ринок — чому там збираються люди?.. Може, ви й справді мали рацію, коли говорили, що рух за свободу помножується доти, поки не досягне цілковитої своєї повноти?.. Але ж то — безконечна революція!

Вагилевич не зреагував на мову пана Казимира, він поквапився пояснити причину свого раннього приходу.

— Дозвольте мені працювати у вас цілий день, пане Стронський, я додаткової винагороди просити не буду. Мені вистачає на прожиття того, що отримую у вас, і я люблю цю роботу.

— Але ж ви працюєте у пана Бєльовського, — здивувався кустош, і знак питання уподібнився до зера.

— Я більше в нього не працюю…

— Що трапилося, ви ж приятелі?

— Дозвольте мені відмовчатися, добре? Август залишається для мене приятелем і надалі… Та ось ви спімнули, що я говорив про рух за свободу, — його ж помножують люди. Та трапляється і таке, що одні мають право на боротьбу, а інші — ні. Одні вважають себе першорядними громадянами суспільства, а інших — поспільством нижчого ґатунку…

— Не буду випитувати, — розігнувся знак питання, — мене ваші стосунки з Бєльовським не повинні цікавити. Але — жаль… Коли кожен окремо боротиметься за свою частку свободи, то вона ніколи повною не стане. Так ви колись казали?

Вагилевич не відповів, одягнув халат і сів за свій столик, заставлений стосами книг… Книги не йшли до рук, вони вивищувалися

ліворуч і праворуч, мов межові камені, через які Іван не мав права переступити, стояли, немов стовпи на пограниччі двох світів, і прирікали його на безділля у своєму затхлому загумінку, який був йому до дрібниць знайомий і тому нецікавий, а там, за межовими каменями, знаходились ключі до нерозкритих таємниць; Іванові дозволено було описувати книги, та не пізнавати, бо пізнання тут же вимагало розголосу, а голос у нього відібрано; став Вагилевич чужим на своєму власному полі, саксаулом у вільхових хащах — заглушеною, непримітною й чіпкою деревиною, з якої, однак, не побудуєш ні будинку, ні комори, ні навіть хліва, тільки підвалиною може стати, бо тяжчий він від води, і обсідав його весь тодішній учений світ, а зізнаватись, що стоїть на ньому, не мав мужності; каменеподібну деревину вганяли вглиб своєю вагою непосвячені у справжню науку, й саксаул, невидимий для світу, мусив тримати їх на собі.

Собор руських учених обирав першого професора кафедри руської словесності, і всі делегати знали, кого — єдиного — можна запросити на цю посаду: в розмовах перед засіданням однозначно називали прізвище Вагилевича, — тож святоюрський клір так збоявся претендента, який сидів в останньому ряді Музейної зали семінарії, що випередив події вельми глупо. Молоді теологи, пахолки Ірода, внесли до зали на руках Івана Гушалевича, і він сидів, пишаючись, на сплетених руках, немов у бамбуковому кріслі; перехрещені в пальцях долоні притискав до підборіддя достоту так, як це робив Шашкевич, коли хвилювався; він обводив присутніх у залі очима, засвіченими вогнем патріотизму; теологи співали гімн Гушалевича "Мир вам, браття!", вони подавали знаки руками, щоб високоповажане зібрання підвелося з місць для виконання гімну; делегати то вставали, то знову невпевнено вмощувались у кріслах; Гушалевич, сидячи на руках у теологів, розкланювався на всі боки, дякував за честь і обіцяв усі свої сили і знання віддати справі рідної кафедри, та раптом остудив молоді голови й вивів з незручності поважних добродіїв голос Миколи Устияновича, який головував на Соборі: він запитав Гушалевича, які конкретні знання обіцяє претендент віддати новій інституції, в яких працях ті знання зафіксовані, які дослідження та наукові матеріали готовий представити

Соборові для легітимації; Гушалевич писнув: "Опис парафій Львівщини"!; в залі вибухнув регіт, нефортунний претендент сповз з рук і сів глибоко в крісло, а Устиянович продовжував:

— Ми маємо вченого, який дав нам основи історії руської мови, створив елементарну граматику, дослідив слов'янські обряди, написав розправу про слов'янську символіку, склав коментар до "Слова о полку Ігоревім", осмислив староруську демонологію, працює над прочитанням рунічного письма, та всіх його праць і не перелічиш… А ось у мене в руці дев'яте число "Дневника руського", який по–різному трактується русинською громадою. І, звісно, є підстави для суперечливих думок про це видання, так! Але чи ви ознайомилися з останнім номером часопису? Ще ні? То я вам зачитаю кілька уривків із вміщеної в ній статті Вагилевича "Мученикам вольності"… Чи спромоглася наша "Зоря Галицька" поміж просторими масивами австрофільських статей заскородити бодай скромну словесну грядку про Шевченка й кирило–мефодіївців? А Вагилевич пише: "Царат хоче зламати поета, творчість якого стала символом українського відродження й підставою української політичної мислі!" Хто з нас на таке зважився? А ось цитата з "Книги буття українського народу": "І встане Україна із своєї могили і знову озветься до всіх братів–слов'ян, і не зостанеться ні царя, ні графа, ні пана, ні князя, ні кріпака — в Московщині, Польщі і в Україні!"

Стало тихо в залі, й тоді підвівся митрополит Михайло Левицький, прозваний Іродом, він вибухнув філіппікою проти Устияновича, який спровоковує роботу Собору на крамольну стезю, бо чи можна ґлорифікувати сьогодні бунтарів? Та якби вони діяли в Галичині, то їхня доля не була б аніскілечки кращою, ніж у Росії, й русинський клір перший свідчив би проти них; митрополит присоромлював голову Собору за похвальби, адресовані зляшеному Вагилевичеві, який без дозволу консисторії покинув парафію; я готовий рекомендувати його на посаду — та не професорську, а вчительську у тривіальній школі, а ще краще було б постригти ієрея Вагилевича в монастирські послушники…

Вагилевич не чекав реакції з залу, він підвівся й промовив до зібрання:

— Мені в цю мить, панове, сплив на думку один римський закон: хто входив у місто не крізь ворота, а перелазив через рів або стіну, того карали на смерть. Ви вже мене засудили до страти, хоч я ще не встиг й наблизитися ні до воріт, ні до стіни, ні до рову. Не буду цього робити — я не єдиний серед вас, який заслуговує на професорську посаду, багато більше на цьому місці міг би вдіяти Яків Головацький.

Зал заплескав: Головацький користувався високою популярністю серед руських учених, Вагилевича ж недолюблювали за його пропольські аспірації; Устиянович, повагавшись, запросив Якова до слова.

— Я згоден зайняти кафедру руської словесності, — промовив Головацький. — Це велика для мене честь… Але за однієї умови: чи не треба буде, припадком, виректися свого переконання і зрадити тій корогві, якій присягаєм не перед урядом, а перед совістю, перед Богом, перед судом роду свого. Тої барви я боюся зрадити і тої барви не скину нізащо, не продам ні за які почесті. Волів би вічно мовчати, ніж мав би зрадити стремління народне… Дякую панові Вагилевичу за високу думку про мене, хоч добре усвідомлюю, що не єсьм вищий за нього.

Вагилевич підійшов до Головацького, обняв його і вийшов з зали.

Тож свято Іванове продовжувалось, хоч його немилосердно заливала гіркота, і межові камені непорушно стояли перед ним, не випускаючи його у широкий світ крізь браму. А шукати обхідних шляхів не мав уже ні охоти, ні сили. Та найгіркіше йому було від того, що на дорозі його поступу стали саме книги, які він мав надалі право тільки пізнавати і мовчати про пізнане: в нього відібрано голос…

На другий день після засідання Собору руських учених Вагилевич пішов до праці в Оссолінеум. Знав, що не обійдеться без прикрої розмови з Августом: через поему "Гайдамаки" не втішався Шевченко любов'ю серед членів Руського Собору. Проте сподівався Іван на цивілізоване ставлення малих до великих, чей не може не визнавати росіянин Міцкевича тільки через те, що він написав антимосковські "Дзяди", не перекреслить й українець Пушкіна за його "Полтаву". Генії мають окремішнє право на своє слово — воно може бути дискутоване, але не зневажуване; генії мають право кидати виклик світові, щоб отримати відповідь на сакраментальне питання — чому? Чому сталося так, а не інакше, хто скористався з тієї чи іншої події, а хто втратив, перед якими чинниками слід застерегти людство, а до чого заохотити — на все це відповідає геній з точки зору, яка визначається не стільки авторськими симпатіями, як болем його нації, то чи ж не маємо й ми права відчути той біль, чи ми повинні отупіти від політичної анестезії?

Так готував себе Вагилевич до зустрічі з Бєльовським, він обережно натиснув клямку на дверях Августового кабінету й сторопів, побачивши у кріслі графа Юзефа: вмить зрозумів, що Дудін–Борковський прийшов на розправу, та все ще сподівався на вирозумілість Августа, проте і ту надію втратив, коли побачив, як Бєльовський різко повернувся до вікна, тільки–но Вагилевич увійшов до кімнати. Ніхто не відповів на "добридень", Іван мовчки стояв біля порога й механічно розстібав ґудзики на сурдуті, проте роздягтися не посмів; мовчанка була тяжкою і ядучою, мов дим; пан Юзеф спідлоба позирав на Вагилевича, барабанив пальцями по столі, врешті підвівся й мовив шорстко:

— Ви прийшли до праці, пане Янє? Даремно фатигувалися[143], ви більше тут не працюєте, й газета ваша закрита…

— Я сподівався, пане Юзефе, на такий результат, — відказав із зрадливим тремтінням у голосі Вагилевич. — Але скажіть мені: якби Міцкевича враз запроторили до тюрми, ви б мовчали?

Тоді обізвався Август. Не повертаючи голови від вікна, мовив:

— На твою статтю, Янє, можна б дивитися й крізь пальці, якби у ній не проглядалася ворожа до поляків тенденція. Як можна прославляти Шевченка, коли щойно відбулася русинсько–польська різня, а він… він же у "Гайдамаках" і нині настирливо закликає: "Мордуй ляха знову!"

— Але ж Шевченко в цій же поемі благає нас забути давню ворожнечу: "Болить серце, як згадаєш: старих слов'ян діти впились кров'ю, а хто винен?" Чи маєш мужність, Августе, відповісти на питання: хто ж винен?

— Хто винен?! — повернувся від вікна Август, в його очах палахкотіла ворожість, якої Вагилевич досі від Бєльовського не відчував, але ж, видно, жила, таки жила в ньому ненависть до русина, який посмів стати на боротьбу за свою свободу. — Ти питаєш, хто винен в тому, що Гонта зарізав своїх дітей? То питаю я: хто відповість за вирізані нині польські сім'ї — з дітьми, з жінками? Таж ви з природи кровожерні!

— Скажи мені, Августе, чи українці за всю свою історію вбили хоч одного поляка на польській землі?

— Нема у вас землі! — схопився Борковський. — Дякуйте Богові, що віддається вам парцеля для могильних ям!

— Вгамуйся, Юзефе… — Август винувато глянув на Івана, вражений вибухом Борковського. — Ми тут не вирішимо польсько–українського питання… Воно, зрештою, сьогодні вирішується без нас — на Ринку. Може, ти бачив: виносять з будинків меблі, перевертають вози з крамом, на площі виростають барикади, бо ніхто не повірив у конституцію міністра Піллесдорфа! Півроку минуло від її проголошення, й досі вона навіть не надрукована… Барикади виростають, чуєш? А де ви станете, на якому боці опиниться ваша Гвардія, і чи потрібна вона, коли є польська й має чітку програму боротьби?

— Не знаю, Августе… Та переконаний лише в одному: поляки й досі нічого не зробили для того, щоб русин зважився стати з вами пліч–о–пліч проти спільного ворога. А що вже говорити про польський плебс, коли ось знакомитий інтелектуал, поет милостиво відводить русинові шмат землі на цвинтарі. Нашої землі… Пане Юзефе, не прогнівайтеся, коли скажу: на такий самий шмат ви не маєте тут жодного права власності, хіба що орендуєте в нас. Ви не господарі в цьому краю, ви осадники!

— Досить! — підвів руку Бєльовський. — Наші дороги, Іване, розійшлися, і ми мусимо з тобою хоча б на якийсь час піти світом окремо. Поки не схлине накип…

— А ми ніколи й не йшли однією дорогою, Августе, — лише рівнобіжними путівцями. Йшли, поки це вдавалося… Видно, ще багато сплине часу, поки ми займемо — кожен свою окрему смугу — на спільному європейському тракті. Бувайте здорові!

…Книги не йшли до рук. Вони втискалися в стелажі й тремтіли від страху, бо вже з Ринку долинало протяжне ревище й пролунали мушкетні постріли. Біля Іванового столика стояв зігнутий пан Казимир і, немов безпомічна дитина, просив поради у Вагилевича:

— Я вже так давно стою тут, питаю вас, а ви не чуєте… Не чуєте стрілянини? А скоро станеться найстрашніше: гарматні батареї уже стоять на Високому Замку і палять, палять!.. Я знову залазив у верхнє книгосховище: ядра летять на Ринок і розриваються, гинуть там люди, а одне вже впало на Тринітарську площу… Що буде, пане Янє? Що буде, коли стрільно поцілить у бібліотеку?!

Розділ шістнадцятий

Нарід чекав сигналу до миру а чи до бунту: тисячі пар очей вп'ялися у скляні двері, що виходили на балкон губернаторського палацу, і коли

захиталася фіранка, а крізь шибу проступив силует Вацлава Залеського — запала на мить мертва тиша над Губернаторськими валами: від нового намісника Галичини львівський люд чекав більшої несподіванки, ніж від Франца Стадіона, — тому, що був високоосвіченим і прихильним до русинів поляком; русини ж, причетні до писаного слова, обожнювали його ще й за фольклорний збірник "Пісні польські і руські галицького люду", виданий ним під псевдонімом "Вацлав з Олеська"; нарід чекав виходу намісника на балкон і спочатку несміливо, а потім злагоджено заскандував: "Конституцію, конституцію!", проте ніхто у натовпі не знав, що після вбивства у Будапешті австрійського міністра війни графа Лятура цісар Фердинанд дав розпорядження намісникам і губернаторам Австрії не вступати ні в які переговори із збунтованим людом, а вирішувати конфлікти гарматами.

Ніхто серед юрби не знав і того, що від Льоншанівки видолиною попри Лису гору підкочують до Високого Замку батареї; про це, зрештою, повідомив всюдисущий скрипаль Ясьо Сакрамент: захеканий, зі скрипкою під пахвою, він збіг Курковою на Губернаторські вали і — найменший та наймізерніший з усіх — подав очікуваний сигнал до бунту писклявим криком: "Там гармати, гармати і льонти[144] запалені!"; люд умить втямив, що чекати появи намісника на балконі марно, й ринув на Ринкову площу.

Розсипалися, немов хатки з карт, торгові ятки, переверталися догори колесами вози з крамом, падали із завіс брами будинків, розчинялися вікна й вилітали на брук домашні бебехи, столи, ліжка, крісла, і невзабарі почерез Ринок від вулиці Галицької до Краківської виросла барикада; на лівому її фланзі, з боку Тринітарської площі залягли академіки й польські гвардійці, а на правому, на днищі перевернутого воза, стояв квадратовий, немов постамент для пам'ятника, коваль Йосип з Круп'ярської й закликав поляків стріляти тільки по гусарах, коли ті нахлинуть, а русини загородять вхід до Галицької брами; недавно ще ворогуючі загони руської і польської гвардій умить порозумілися й спрямували мушкети на губернаторський палац; поміж перевернутими возами гасала, немов фурія, туркеня

Фатьма й проклинала на чому світ повстанців — на її возі, перекинутому васагом донизу, стояв коваль Йосип і запевняв перекупку, що весь її крам цілісінький збережеться під возом, ось почекай, повоюємо трохи, а потім збереш усе до крихти; біля коваля стояли озброєні пекарі, конвісари[145], римарі — ремісний люд визнав Йосипа ватажком; барикада щораз густіше повнилася повсталими й обліплювалася людьми, мов гілки черемхи бджолиним роєм, й згадувалася тепер Йосипові кузня — а чи ще повернеться коли–небудь до неї, чи тут залишиться назавше? — згадувалося ковалеві, як то тяжко роздувати в горні вогонь: де ж ті маленькі вуглинки, що непомітно передають одна одній жар, їх не видно, а вони довго жевріють на дні вугільної купи, поки нарешті загуде пекельна гута й займуться важкі брили, — м'якне тоді в жаріні, немов тісто, нездоланний на позір метал, й можна його кувати; так само можна в борні викувати й свою долю, — подумав Йосип, і вийшли вже з Губернаторських валів піші гусари з рушницями напереваги, й виїхав з Руської вулиці на сивому коні комендант львівського гарнізону генерал Гаммерштайн; він зупинився позаду гусарської розстрільної, вихопив з піхов шаблю, змахнув нею — і пролунали постріли; поруч з ковалем похитнувся майстер сідлярського цеху Навроцький, схопився за груди і впав Йосипові до ніг; тоді знявся рев над майданом, з барикадних схованок висипалися оборонці й валом посунули на гусарів; з одного боку поляки, а з другого русини вмить оточили гусарський загін, відтіснили його до Чорної каменицi й убивали, топтали, роззброювали; в цей мент з Високого Замку вдарив перший гарматний залп, одне ядро впало посередині барикади, й тріски та каміння розлетілися по Ринку; повсталі полишили гусарів і вернулися на барикаду, а там уже конали поранені, і не було тут ні поляка, ні русина, а тільки львів'яни; гримнув другий залп, і аж тоді згадав Ясьо Сакрамент про своє революційне завдання, він затиснув скрипку під пахвою й помчав на Клепарів давати знати Міхалові, що пора — вже пора виводити нове військо на битву.

Генерал Гаммерштайн скомандував відбій, артилерія на Високому Замку замовкла, санітари виносили поранених і вбитих гусарів, повсталі, користаючись із затишшя, закидали різним начинням пробоїну в

барикаді; тим часом Ясьо, який біг, не передихаючи, на Клепарів, зустрів нове військо в улоговині між вулицею Золотою і Гицлевою горою: навіть у найкращому сні не могло б йому приснитися, що Міхал спроможний зібрати таку силу люду, чорний натовп вивергався із черева клепарівської рептилії, немов послід; долину заповнювало лахмітне, брудне, пропите, хворе, засльозене, вишкірене, п'яне потороччя, були тут жінки і навіть діти; кожне щось тримало в руках — ломи, сокири, рогачі, лопати, деякі йшли з рушницями за плечима, вів їх патлатий Мангус, а попереду, на відстані, мчав, стоячи на бричці у весь зріст, Міхал Сухоровський; гамір, крик і рев проривалися до міста; натовп викочувався з улоговини на Єзуїтську вулицю й змітав на своїй дорозі торгові ятки, рекламні тумби, газетні кіоски — не було в цей мент у місті такої сили, яка б могла зупинити брудну повінь; клишоногий Ясьо біг щодуху попереду юрби, втікав від неї, щоб не затоптала, та врешті усвідомив свою повстанську місію у цьому розгардіяші: чей же він, Ясьо Сакрамент, мав привести на Ринок нове військо й нарешті діждався його: воно пливло, валило, котилося бурунами й було для Яся з усіх армій найрадніше — в його пам'яті зблякли виштрамувані на останній ґудзик гусари, яких він колись по неділях проводив крізь Галицьку браму до Єзуїтського костьолу на молитву, виграваючи на скрипці, і нічого не варті стали в цю мить для нього польські гвардійці в конфедератках, що залягли на барикаді, ані русинські ополченці в цивільному: повз Яся просувалося наймогутніше і найрідніше йому військо, яке донині вимуштровувалося десь там, у клепарівських норах, й не виходило на світ Божий, проте жило й готувалося до вимаршу; Ясьо не мав права загубитися, він мусив вивести натовп на Ринок так само, як колись виводив чуже військо на площу Святого Духа; Ясьо обігнав Міхалову бричку, забіг поперед коней, вдарив по бруку військовим кроком, вийняв з кишені лахмана смичок, притиснув скрипку деком до підборіддя, зацигикав по струнах і заспівав нечуваного досі марша:

Któż by pokonał te lwowskie lwy?

Gdzie onie wbecą, tam szyby lecą

I całe piekło przed nimi drży!

Hej, kto się z naszej wiary śmieję,

Niech go jasna krew zaleje!

Wojsko idzie, banda gra,

Pan kapitan w portki sra![146]

Ясева пісенька додала клепарівській голоті отухи, юрба злагоджено повторила приспів до щойно створеного революційного штаєра, луна вдарилася у вікна будинку поліції, аж шибки задзеленькотіли; Сухоровський підвів голову, провів очима по вікнах і знову наштовхнувся на скляне око, наставлене на нього, мов дуло пістоля; нині Міхал не збоявся того погляду, й навіть не злякав його відділ кінної поліції, що промчався Капітульною, минаючи кафедру, — клепарівський смерч ніхто здолати не годен, нині місто опиниться в руках голоти, і не зостанеться жодної німецької душі ні в магістраті, ні в поліцейському будинку, ані в губернаторському палаці; Міхал не уявляв, як клепарівська банда правитиме містом і краєм, та це його не обходило — він мусив винищити до ноги львівську поліцію, захопити живим директора, який пазить за його душею мертвим оком, й повісити на ратушевому балконі; Сухоровський збагнув нарешті, що його справжній ворог — шваб, бо навіть поляк Зайончковський виконував волю німців; він спинив коней перед барикадами, зіскочив з брички, видряпався на гребінь й відчув себе полководцем, вождем; людське місиво виливалося із закамарків і заповнювало майдан по вінця — хто встоїть перед ним; й заволав Міхал до гвардійців, показуючи на загін кінної поліції, що обступала Ринок від вулиці Руської до будинку Лоренцовичів: "Брати–поляки, нині ми разом виб'ємо з міста швабів, а потім уже будемо миритися! Так чи не так, Йосипе?" — гукнув до коваля, який стояв на днищі воза, і той кивнув головою; у натовпі, що товкся біля камениці Гуттера, Міхал побачив Фатьму, вона тягнулася до нього, махала руками — гей, та бо ж такого

красеня, а ще й ватажка зуміла колись запосягти: хай–но скінчиться бій, і вона вже ніколи не відступиться від Міхала; Сухоровський заспокоїв її помахом руки: все буде кляво, туркене! — й скомандував клепарівській черні до наступу на поліцію; ринула чорна лава через барикаду, й дременули поліцаї на Губернаторські вали.

Двічі наступали гусари Гаммерштайна на Ринок і двічі відкочувались, полишаючи на бруку розтерзаних вояків; біля Домініканського собору стояла карета директора поліції, Захер–Мазох наказав поліцаям взяти Сухоровського живим, проте поліцейські кінні відділи марно намагалися пробитись хоча б до ратуші: клепарівських збойників вів на поліцію страшний Мангус, від його вигляду сахалися коні, збойники гаратали лопатами й ломами вершників по головах, хапалися за стремена, стягали долі нападників і разом з ними конали під копитами — тлум волоцюг був нездоланний; на обох флангах барикади стояли два силачі, яких не брали кулі, й вигукував Сухоровський, додаючи черні охоти до битви: "Ще не згибла руська мати!"; Йосип гатив ковальським молотом по головах сміливців, які видряпувалися на барикаду, він тяжко сопів, достоту, як у кузні, коли клепав розпечене залізо, і примовляв за кожним ударом: "Отут тобі й шлюс, канарку! А не лізь без пардону, лапімухо!"; коваль Йосип з Круп'ярської підбадьорював Міхала, якому недавно докоряв за пролиту кров, а сьогодні й сам, не міряючи, виливав її на брук: "Не бійся, побратиме, все — фук: нині або ми, або вони, а нас хіба прямими ядрами зметуть з барикади!" — і тільки це сказав, як з Високого Замку завила вистрелена смерть, вона виспівувала в повітрі зловісну нуту й аж мовби закрутилася над Ринком, вишукуючи для себе жертву, і врешті вдарилася чорним клубком у квадратові груди коваля, а тоді вибухла полум'ям, і від Йосипа, і від воза туркені не залишилося ні капця, ані тріски, тільки на розметеному місці зазяяла яма, яка стала Йосиповою могилою, й загорланив зрозпачений Міхал:

— Бий валячів, бий лапікурів!

Та вже не чула його покликів клепарівська чернь; з Високого Замку посипалися ядра і палаючі ракети, вежа ратуші звалилася долі й

потовкла юрбу; ракети шугали над містом вогненними зміями й запалювали будинки, на Ринку спалахнула пожежа, впали бомби й на Тринітарську площу — і закурився чорним димом верхній поверх університету; клепарівська банда спанікувала, й першим кинувся втікати патлатий Мангус, за ним покотилася його ватага, і вже не міг її стримати хрипкий крик Сухоровського: "Куди ж ви, щурі підвальні, та їх там жменька!"; Міхал вмить втратив владу над клепарівським військом, воно ж мало за ватажка не Сухоровського, а Мангуса, й це Міхал зрозумів аж тепер; Мангус ганебно втікав з поля битви, страх заволодів темною юрбою, яка завжди однаково була готова як до розбою, так і до втечі; лахмітні ваґабунди зникали слідом за своїм ватажком у позаринкових закамарках; решта польської гвардії викинула над палаючою барикадою білий прапор; від Йосипа не залишилося ні латки, а ремісники, які вранці стали під команду коваля, лежали тепер покотом на бруку, тільки на чолопку недорозваленої барикади стояв велетень без зброї: набої закінчилися, й Міхал пожбурив пістоля, він схопив у руки довбню, що валялася під ногами, й гамселив нею довкруж, обкручуючись на ногах, мов дзиґа; поліцаї й гусари оточували його все тіснішим перстенем — мусили ж узяти живим; Міхал не давався — не було серед напасників рівного йому силою, тож зафуркотів урешті аркан, петля впала Міхалові на шию, він розтягав її руками, та розірвати не міг; петля стиснула шию разом із зап'ястям, шнур, немов вуж, оповив Міхалове тіло, залишились вільними тільки ноги, й потягнули поліцаї Міхала, немов сплутаного дикого оленя; полишаючи Ринок, Сухоровський водно оглядався, та не побачив туркені, не побігла вона за ним, десь там сховалася за каменицею Гуттера, шкодуючи, напевне, більше за возом з крамом, ніж за Міхалом, хоч називала його коханим; і згадалися Сухоровському слова Ганнусі з Погулянки, коли Міхал прощався з ковалем, утікаючи зі Львова в Молдову: "А навіщо мені бути врятованій — без нього: в житті буду давати йому радість, в тюрмі самотність відганятиму й біля лобного місця постою, щоб не боявся смерті..." — і втямив Міхал, що Фатьма — то лише похітлива тінь Ганнусі: справжня Ганнуська приходить на світ лише раз для того, щоб стати назавше поруч із своїм обранцем...

Ринок спорожнів, догоряли ратуша, університет і театр; ніхто не підбирав трупи, не рятував поранених, ніхто не шукав живих недобитків, тож осиротілий Ясьо, який чудом залишився живий, востаннє утер сльози, затиснув скрипку під пахвою і поплівся на Клепарів, щоб померти там, де й народився.

…Саме тої миті, коли Казимир Стронський у розпачі випитував Вагилевича, чим можна буде зарадити, якщо стрільно поцілить у бібліотеку, повз вікно кабінету кустоша шугнув червоний хвостатий змій, моторошно завив і влучив просто у віконце бібліотечного горища, де зберігалися ще не описані фоліанти й манускрипти; Іван і пан Казимир заніміли від жаху й, затамувавши подих, дивилися на чорну діру, яку залишив після себе змій, ще якусь мить вірили, що снаряд не вибухне, та ця марна надія тривала менше секунди: пролунав грім, розламався дах, і з нутра книгосховища рвонув у небо клубок чорного диму, а за ним потягнулися пломінці — то горіли старі просмолені крокви, з тріском ламалися, й палаючі цурки падали на стовпище невпорядкованих книг.

Безпорадний кустош, який нічого іншого не вмів робити, лише запам'ятовувати імена авторів, назви фоліантів, а ще їх зміст, висадив разом з рамами вікно, що виходило у глибоку криницю внутрішнього двору, й почав волати про допомогу, але в університеті не було ні душі, і він у розпачі припав до грудей Вагилевича, скімлячи, немов зранена звірина: "Лукрецій, грецькі лексикони, французькі енциклопедії і… і, чуєте, пергаментний манускрипт Йосипа Флавія, о Матко Боска, — автентичний рукопис "Юдейських старожитностей"!"

Вагилевич вирвався від кустоша й притьмом вибіг у коридор: із сходової клітки просочувалися пасемця білого диму — то вже горіли книги; він пірнув у кліть й кинувся нагору гвинтовими сходами, за ним, схопившись за полу Іванового халата, тупотів і кустош; вони відчинили двері книгосховища й побачили, як із крокв добирається полум'я до стосів книг, що лежали на долівці горища: вже корчилися палітурки і тліли пергаментні сувої; кинулися їх розтягати й викидати крізь віконце;

протяг, на щастя, витягував пасмуги диму крізь розтрощений дах у небо, й Вагилевич з кустошем могли якийсь час вишпурювати книги; пан Казимир запищав утішно: "Флавій!", схопив важкий пергаментний сувій і мало не покотився з ним сходами вниз; Вагилевич лаяв його на чому світ: "Таж викидайте через вікно!", але кустош не чув, а поки вернувся, дим густо заповнив книгосховище, бо вже почали тліти папери; не стало чим дихати, та все ж якийсь час вилітали у двір десятки й сотні фоліантів; врешті пан Казимир, затягнувшись спазматичним кашлем, упав долілиць, Вагилевич підхопив його, худого й легкого, попід пахви й спустився з ним униз, але зайти до робочого кабінету вже не зміг: за той час, поки вони поралися у книгосховищі, ядро влучило в перший поверх університету, й пожежа добиралася вже знизу до верху; кустош прийшов до тями, й вони вибігли на подвір'я.

З вікон бухало полум'я й загрожувало книгам, які лежали на дні внутрішнього двору, — їх було багато, а ще більше залишилося у книгосховищі і в читальних залах на полицях; знесилені Вагилевич і Стронський падали з ніг, з оберемками фоліантів у руках виповзали на колінах крізь браму й викидали їх на проїжджу дорогу; а коли на подвір'ї не залишилося й папірця, задимлені, чорні, спітнілі попадали на купище врятованих книг, і Вагилевич почув, як тихо плаче, немов скривджена дитина, кустош Казимир Стронський…

Університет запалав з усіх боків, і вже ніхто не зміг би його врятувати; звіявся осінній листодер і погнав полум'я на театр, на Ринку курилась ратуша, й оскаженілий світ стихав поволі.

Свято закінчилось назавше.

Частина третя

Розділ сімнадцятий

Заробіток з кольпортерства львівських газет був надто скромний, і Амалія врешті наважилася сказати Іванові:

— Ми вже не маємо що їсти, і якби ти позичив у когось трохи грошей, я б поїхала з дітьми до тата в Дроговиж. Може, згодом знайдеш собі поплатнішу роботу, й ми тоді повернемося...

Вагилевич винувато дивився на Амалію, він добре усвідомлював, що утримувати сім'ю — його обов'язок; з дня на день чекав цих слів від дружини, немов вироку, та ніяк не міг остаточно відмовитися від своєї незалежності; він хотів сказати Амалії, що їхня поневірка — то плата за його бажання бути самим собою, та не посмів; зрештою, Амалія теж знала, що в нього є лише три можливості вийти з біди: прийти з повинною в Оссолінеум, стати на коліна перед святоюрцями або пристати до москвофілів, як це вчинили Іван Гушалевич, Яків Головацький і навіть славний автор повістей "Страсний четвер" та "Месть верховинця" Микола Устиянович, — усіх їх трьох пригорнув до себе Денис Зубрицький, а Іванові страшно було потрапляти в обійми будь–кого із благодійників... Але чому він боїться сказати про це дружині, адже вона завжди його розуміла, — та як повість, як заявить про свої непохитні засади, коли нема чого покласти дітям в рот?

Вагилевич відвернувся і, не сказавши й слова, вийшов з дому, й знала Амалія, що він піде за позичкою до Августа Бєльовського і ні до кого іншого: усі колишні приятелі схололи до Вагилевича, як тільки його зіпхнули з подіуму, на якому намагалися сукупно вміститись усі галицькі вчені, отці й письменники, — тільки він зійшов з видноти. Ніхто більше його не заманював і не переманював, від нього відверталися знайомі не з погорди, а з неохоти допомогти нефортунному вченому, якого, бачте, не запросили до Київського університету та й у Львові кафедри не дали; виходить, слава про нібито найздібнішого львівського вченого була фальшивою, не вартий він аж такої уваги — звичайнісінький собі сірома, то чи треба надалі роздувати міф про Вагилевича — мудреця, видатного дослідника фольклору, лінгвіста–палеонтолога, який начебто зумів прозріти крізь архаїчну лексику колядок пласт слов'янської прамови;

хтось–то вифантазував Вагилевича, бо чому слава про нього трісла, мов мильна булька, — його уже забули, та й не тільки його: хто нині згадує Шашкевича, і Якова Головацького теж ніхто не пам'ятає як члена "Руської трійці", знають лише, що він перебуває у покірному послушенстві в Зубрицького й Погодіна.

Заклавши руки за спину й дивлячись під ноги, щоб не зустрітися з кимось поглядом — співчутливим чи то насмішкуватим, ішов Вагилевич вулицею Зеленою й пригноблювався думкою, що його праці стали непотрібні: скарби, що їх поназбирував за все життя по селах, жорстоко відкидала міська цивілізація, котрій бракує русинських ознак, проте десь у найглибших закутинах душі проколювалася, супроти власної волі, надія, що його дослідження таки збережуться й стануть колись потрібні майбутнім ученим, які відштовхнуться від них до подальших відкриттів, та ці проблиски оптимізму тут же заливало гірке усвідомлення: а на чому виростуть ті майбутні вчені, коли готові праці вже нині стали непотрібні?

Втім Іван відчув, як на його плече лягла чиясь рука — так тихо: немов подих леготу, і він зрозумів, що до нього на розмову прийшов дух; від цього його огорнула свята присутність вищої надії, й збагнув Іван, що поруч з ним іде найщиріший приятель і порадник.

…Я впізнав тебе, Маркіяне, ти завжди дотикався теплою долонею до мого плеча, і я щемно пам'ятаю той дотик; ти незмірно мене втішив, що прийшов, — а так довго тебе не було: три роки вже минуло відтоді, як я, на Соборі руських учених, у великій радості святкував торжество твоїх ідей і помислів; сьогодні вони вже витліли в людських серцях — у них не залишилося ні крихти пам'яті про тебе; ми всі змаліли, бо й мою душу випалила безнадія, немов та пожежа в університетському книгосховищі.

…Мені сумно слухати таку збезнадієну мову з твоїх уст, Іване, бо ж ми, працюючи колись для Руси, плекали не власну славу й вигідне існування, а вічну ідею Бога — духовну сутність живущих на землі. І що

б не трапилось, ти не зможеш перестати бути часткою Всевишнього, бо маєш душу, ним подаровану.

Іван зважився повернути вбік голову й таки побачив лик Маркіяна: бліде обличчя, русяве пишне волосся, чоло, пооране плужком терпіння, а голубі очі блищали живістю і натхненням; видиво тривало тільки мить і безслідно розплилося в гарячому літньому меві — чутно було лише тиху мову Маркіяна.

…Як ти швидко споневірився, Іване, а колись твоєї наполегливості вистачало на нас усіх, і ти щедро нам її вділяв, долаючи у праці свій вічний страх перед життям. Та, видно, той страх за тебе дужчий… А може, ти позаздрив міфічним рахманам, яких так знаменито дослідив: п'ють вони солодку воду забуття, не працюють, а тому не чинять ні добра, ні зла — зате по смерті янголи забирають їх до неба… Бо непотрібні вони землі, де точиться боротьба добрих і злих сил. Чи, може, хочеш і собі податися у край рахманів? А коли ні, то терпи муки, як Ісус, неси на чолі свій терновий вінець, витримуй бичування біля кам'яного стовпа і не шкодуй, що кров твоя височується крізь рани.

…Але чому, чому тільки до страждань мусимо бути готові й не маємо права втішитися, як інші народи, волею, достатком, і я запитую тебе словами твоєї ж поезії: "Чи все крізь сльози маю бачити сонце?" А хіба ти не проплакав свій короткий вік над квіткою дрібною, засудженою на смерть за своє раннє цвітіння, і чи не спалив її нині злий недосвіток?

…Наша доля присуджує нам ще раз пройти через юдоль печалі і зневіри, а хто витримає ту путь, той неодмінно вийде на заквітчану леваду. Саме ця віра є моєю ідеєю, Іване, й вона колись заторжествує: впасти ниць може й великий народ, але гине тільки нікчемний.

І так легко, немовби легіт здмухнув пелюстку маку, віднялася з Іванового плеча Маркіянова рука, й студенів слід від його теплої долоні. І знову, як на похороні Шашкевича, прошепотів Вагилевич: "Тобі легше,

Маркіяне, ти полишив народові руську ідею, яка має живитися нашою енергією, — а чи вистачить її в нас?"

Мало її маємо: скільки крові пролилося, поки владці скасували на нашій землі рабство й проголосили конституцію… А то все омана: селяни з кріпаків стали батраками, а замість конституції намісник Агенор Голуховський влаштовує для русинів фестини на святоюрському базарі й вигукує славу русинському народові. Цісар Франц Йосиф розпустив Головну Руську Раду, зате дозволив створити батальйон русинських стрільців для парадів у Львові — на конях, у козацьких строях; мати цісаря архікнягиня Софія власноручно вишила стрічку для русинською прапора з написом по–німецьки:

"Вірність веде до перемоги!" — і від вдячності за таке чуйне покровительство згинається в пояс перед престолом свято–юрський клір, а сполошені члени Ради шукають притулку у москвофілів…

…Ти докоряєш мені, — сказав якось Яків Іванові, — що читаю лекції по–московськи, а хіба ти свої праці пишеш українською мовою?; українська література писалася й латиною, Якове, але ж то мова, а не покруч, який ви називаєте язичієм, і як ти міг прийняти для себе московський триколір, коли на Соборі клявся, що нашого прапора ніколи не зрадиш?; вгамуйся, Іване, я не уточнював, якого саме прапора не зраджу, а втім, кожен нині шукає своєї дороги; але ж ми присягали йти шляхом Маркіяна!; Маркіян відійшов від нас разом із своїм путівцем, та й чи треба нам доконче втрапляти у його слід — так роблять тільки в'язні на тюремному подвір'ї, до того ж ідеї Шашкевича, як бачиш, не живуть уже; — і заховався у змосковщеній Ставропігії навіть двійник Маркіяна Іван Гушалевич, а галицький соловій Микола Устиянович, пісня якого "Верховино, світку ти наш" лунає по всьому краю, видає москвофільський часопис… Усі розбрелися своїх доріг шукати, але тих, які б виводили з неволі, не знаходять, і тому я кажу: Маркіяне, тобі нині легше…

Вагилевич вийшов на Хорунщизну й сповільнив крок: йому стало соромно заходити до Бєльовського в Оссолінеум в ролі прохача, він завжди з Августом був на рівній стопі, і навіть три роки тому розійшлися вони шляхетно — кожен при своїй думці й зі своїми непорушними принципами…

Та ось доводиться Іванові стати меншим за приятеля: рука, яка дає, завжди вище від тієї, що приймає ялмужну; Іван завернув у скверик, сів на лавку й думав, як має розпочати розмову з Августом; він сягнув до внутрішньої кишені блузи, хоч і не сподівався знайти в ній хоча б дрібного банкнота, намацав лише складений удвоє зошит — рукопис Сухоровського, якого знайшов недавно серед паперів, й узяв з собою, щоб занести до рукописного фонду бібліотеки…

Вагилевич простудіював рукопис: була це спроба порівняльної граматики польської й русинської мов, й мала вона вельми поважну назву: "Вступ до ґрунтовного викладання споріднених мов, розроблений за власним принципом"; наукової вартості розробка не мала й мати не могла — писав її не вчений, а спудей, і все ж бралося жалем Іванове серце, коли думав про автора, — міг би він стати дослідником–лінгвістом, а всю енергію свого духу зужив на авантури.

А чи він єдиний навпомацки шукав виходу із закулісної пітьми на освітлену авансцену, а знайти не міг? — скрушно міркував Вагилевич. — Хто й коли дізнається, скільки світлих руських умів змарнувалося у шинках, на панелі, в нетрях бандитських передмість і на шибеницях?

Від думки про поперечку з петлею здригнувся Вагилевич: відтоді, як на Ринку біля воза туркені віддав йому Сухоровський свій рукопис, водно думав: а як закінчить своє життя цей велетень, красень і відчайдух, який подобою, вродою, розумом і долею ніби уособлював свій нарід й палко бажав випровадити його на видноту, щоб похвалитися перед світом: ось які ми! Збойник з душею, розтерзаною жадобою помсти, політичний авантюрист, немічний, хоч і незмірної потуги, силач — де він закінчив свій земний шлях? А не інакше, як на шибениці,

прийнявши справедливу кару за провини, вчинені у несправедливому світі...

Не випало більше Іванові зустрітися з Сухоровським, а завше згадував, і чим більше затирався образ волоцюги, тим цікавішою ставала його сутність: зникали з пам'яті криваві вчинки, й залишався лише подив з багатогранних здібнощів цієї неординарної людини, сповненої, зрештою, благородних прагнень і справедливості.

І ти не інакший, Іване... Чи ж не прожив єси своє життя в такій же незорієнтованості, як і він, чи спіймав золоте перо своєї жар–птиці, чи повернув усю свою невсипущу енергію на добро людям; а хіба не плутався, як Міхал, серед сильних світу цього, не кидався від берега до берега, не допадаючи до жодного, — і несла тебе, як і Сухоровського, рвійна повінь чужої ріки в невідоме, і признайся теж, що й ти розгубив скарби своєї душі на чужих гонах, і чи не втекло від тебе справжнє кохання?

Не чув Іван, куди подівся Сухоровський — неповторний оригінал, якого знав великий світ, — від князя Чарторийського починаючи й закінчуючи бандитом Мангусом, приятель самого Северина Гощинського, директора театру Яна Непомуцена–Камінського, бажаний гість дідича Владислава Сєраковського, кривавий різун польських родин, отаман клепарівських волоцюг, ватажок бунту проти цісарської влади на Ринку 1848 року, а ще вірний приятель та опікун вуличного музиканта Яся Сакрамента.

...Наплакавшись на помості під шибеницею, подався Ясьо на Клепарів, наглухо зачинився в ротонді, де колись відіграв нічну забаву для клепарівської черні, й там безустанно грав на скрипці найсумнішу в світі мелодію пісні "Над рікою Ебро"; була то пісня першого й останнього Міхалового кохання, й волоцюжне передмістя більше тижня слухало чисту музику, яка так трагічно дисонувала з навколишнім життям й будила заховане в глибинах зчорнілих душ найсвятіше — яке хоча б на мить зблискувало колись у серцях нині загублених людей: почуття туги

за коханням чи то згадку про любов, й витискало з висохлих очей сльозу за тим, що не відбулося… Ніхто не заглядав до ротонди, щоб не сполохати таємничого музиканта, душа якого невпинно стікала по волосинках смичка, поки не витекла до краплі, а тоді музика вмовкла… За якийсь час хтось таки розламав двері ротонди й побачив двох мерців, що лежали поруч: скрипку й музиканта.

Не міг цього знати Вагилевич… Він заховав рукопис до кишені, підвівся з лавки й подався до Оссолінеуму, знаючи вже, з чого розпочне з Бєльовським розмову.

Рішучіше, ніж того хотів, відчинив двері Августового кабінету, готовий до прикрої розмови, про позичку вже й не думав, він тільки віддасть Бєльовському рукопис й піде собі; стояв на порозі, не прикривши за собою дверей, й чекав, та Август сидів за столом спиною до входу й навіть не поворухнувся — працював, потім, відчувши, що до кабінету зайшов хтось чужий, звільна оглянувся й схопився з крісла.

— Янє… Янку! А я в цю мить думав про тебе… Господи, Вагилевич об'явився!

Довге світле волосся майже закривало Августові вилиці, а руді пишні вуса обтягали підковою верхню губу — Бєльовський трохи постарів і скидався на статечного шляхтича, добрі очі визирали з–під кошлатих брів; він пильно приглядався до Івана, дошукуючись у погляді приятеля іскорки неприязні, але з Іванових очей теж світилася доброта, й вони врешті обнялися.

— Не згадуймо нічого, Янє, — перший заговорив Август, — не виграли ні ми, ні ви, хіба один лише Франц Йосиф — і дідько з ним… Але як ти? Та знаю, знаю, а що я міг сподіяти, коли за твою статтю "Мученикам вольності" просто озвіріли до тебе польські патріоти, ну а Юзеф — той вважає, що ти зрадив його особисто, адже скільки, мовляв, зробив для тебе добра…

— Випімнуте добро перемінюється на найтяжчу зневагу, — відказав Вагилевич. — Навіть жебрак при благодійникові соромиться спожити подаровану йому скибку хліба, а Юзеф ще й запитує бідолаху, чи смачна вона. Що ж до мене — марно й говорити: святоюрці обзивають христопродавцем за те, що я покинув парафію, й донині погрожують буцегарнею, поляки не можуть мені простити не тільки тієї статті, а й того, що "Русалка" написана кирилицею, а москвофіли ганьблять мене за латинський алфавіт у "Дневнику руськім", — для всіх я став відступником… Тому я й хочу відступитися від римо– й греко–католиків і від православних теж…

— Потім про це поговоримо, Янє, — перебив приятеля Август, — та я таки не радив би тобі заманюватися лютеранством — знаю про ці твої аспірації — бо жалітимеш потім: то чужий для нас обряд… Але я хочу тобі повідомити, що у львівському архіві звільнилася посада архіваріуса, який описував магістратські акти. І якби ти погодився…

— Він ще й питає! — заіскрилися з утіхи очі Вагилевича. — Та я… та ми з Амалією…

— Не треба, не треба дякувати, мені це нічого не коштує, — спинив Івана Август. — Я знаю, що на кольпортерських заробітках годі прожити. То зайди завтра до архіву, там знатимуть, що ти прийдеш… А поки що візьми цих кілька папірців, колись повернеш.

Вагилевич переступав з ноги на ногу, він хотів обняти приятеля, та посоромився признаватись у такий спосіб до своєї бідності, гроші взяв, пообіцявши повернути з першого пенсіону, і вже збирався попрощатись, та згадав про рукопис Сухоровського і вийняв його з кишені.

— То довга історія, Августе, з цим манускриптом, і я не буду розповідати. Але його треба зберегти, це документ часу: чей ніхто з нас не з'явився на порожньому місці, кожна епоха мала своїх предтеч…

Поки Вагилевич пояснював, Август розглядав рукопис, врешті підвів голову й пильно подивився на Івана.

— Як цей зшиток потрапив до тебе? — запитав схолодніло. — Та невже той різун і наукою займався? І ти контактував з ним?! То, певне, й знаєш, що його два роки тому повісили на Ринку!

Вагилевич зів'яв: те, чого боявся, давно вже сталося, а він і не знав. Звісно, іншого фіналу й не могло бути, і все ж… Як же могла така людина повиснути? Це несправедливо…

Останні слова Іван вимовив уголос, і Август підхопив їх з іронією:

— Несправедливо, аякже: за наполяганням поліції, шваба Захер–Мазоха, його судили не за невинні жертви польських родин, а за вбивство актуарія карного суду Зайончковського, який, звісно, заслуговував такої кари…. Ти знаєш, після цього я до кінця зненавидів австрофілів! Я був на страті…

Вагилевич здригнувся, він згадав Мирона Штолу, котрий, як видно, був не останнім опришком.

— І ти відважився?

— Я пішов з ненависті до вбивці. А побачив… ні, то передати неможливо… побачив неймовірно вродливого мужа, того самого, що колись в Ожидові так сміливо й доречно ганьбив аристократів… Сміливець сам натягнув на свою шию петлю (й Мирон Штола зробив так само, подумав Іван) і зі словами "ех, військо іде, банда грає, пан капітан в портки срає" зіскочив з підставки — так, ніби давно прагнув визволитись від свого власного життя… А потім той плач, той плач маленького скрипаля біля ніг повішеного, те розпачливе голосіння…

Вагилевич повернувся й без слова пішов до дверей. На порозі оглянувся.

— Стався перелом, — промовив. — Скільки десятиліть намагалися поляки підпорядкувати українців польській політиці, а розбудили в них почуття окремішності. Парадокс!

— Це правда, — відказав Август. — Українці відчули себе окремим народом і почали самі вирішувати свою долю. Але в який спосіб!

— Мій добрий Ґусю, а скажи, в якій боротьбі, на яких ристалищах ти бачив жалість? — запитав Вагилевич і, не чекаючи відповіді, вийшов з кабінету.

Розділ вісімнадцятий

Яків з Іваном зустрілися в читальному залі Ставропігійського інституту перед початком бесіди львівських учених з Михайлом Петровичем Погодіним. Академік уже сидів за столом поруч з Денисом Зубрицьким, згрибілим старцуном, який весь час ворушив беззубими щелепами й голосно чмихав крізь довгий ніс; на лацкані його піджака блищала медаль із зображенням двоголового орла, подарована Олександром II презесові "Погодінської колонії" в Галичині, й Зубрицький вряди–годи позирав на неї, вдоволено мружачи очі.

Головацького заздалегідь повідомили, що академік привіз для нього золотого хреста від самого царя, і тому несподівана зустріч з Вагилевичем — адже Іван давно не ходить ні на які зібрання — збентежила його: Якову аж ніяк не хотілося приймати царську нагороду на очах у колишнього однодумця; він недбало подав Вагилевичеві руку й попрямував проходом між кріслами до переднього ряду; був Головацький по–професорському статечний й пишався буйними, як у цісаря Франца Йосифа, бакенбардами, проте помітне було його відчуження не тільки до Івана, а й до всієї вченої громади: він стримано

вітався з присутніми ледь помітним кивком голови, і подумав Вагилевич, що в Якова немає ніяких підстав для гордині, бо ж за час свого професорства в університеті не написав жодної наукової чи то публіцистичної праці, а якраз у цьому залі багато важив науковий ценз; Головацький підійшов до стола й у поштивому поклоні звісив голову перед Погодіним; Михайло Петрович вийшов йому назустріч, обняв, і розчулений Яків крадькома витер щиколотком звільгле око.

Вагилевич сидів у кутку зали на окремому кріслі — він не хотів сковувати своїм сусідством ні русинських, ні польських учених, які займали місця різнобіч проходу: на правім крилі серед інших сиділи Август Бєльовський, Юзеф Дунін–Борковський, Каспер Ценглевич, а на лівому — Микола Устиянович, юний Анатоль Вахнянин, Антон Любич–Могильницький, Василь Полонинський, — усіх, й Івана теж, цікавило, як потрактує московський академік польське питання в пореволюційний період, а саме так позначалася в запрошенні тема його виступу — "Погляд на польське питання"; Вагилевич заховався в темному кутку зали, і Якова покинуло зніяковіння: Погодін запросив його до президії.

Іван здалеку приглядався до Погодіна: за тих двадцять літ, що минули від першого його візиту до Львова, академік до невпізнання змінився, і вже не вбачав Іван в його обличчі рис, які пробивалися вряди–годи із твару бравого Анциболота: став Михайло Петрович сивий, мов пугач, з–під острішкуватих брів важко падав на зал погляд великих і жорстких очей, він відчував себе впевнено, так, ніби російська інвазія до Львова 1849 року тривала й досі; Погодін говорив сидячи, підвівся лише тоді, коли вішав на шию Головацькому царську нагороду — золотого хреста, і сказав при тому: "Не зважайте на доноси ваших недругів і не намагайтесь надалі звертатися з кафедри до студентів польсько–хохлацьким наріччям, Росія велика, і є кому за вас заступитися"; на лівому крилі зали крадькома переглянулися між собою руські вчені, мовчки проковтнувши образу, навіть Головацький зніяковів і, щоб виграти хвильку часу для заспокоєння, довго тряс Погодіну руку, запевняючи, що дух академіка завжди витатиме над неподільною

Росією, а теж над Галичиною, яка прагне стати невід'ємною частиною могутнього російського організму.

А Вагилевич думав про одне: чи щиро це говорить Яків, а якщо так, то коли з ним сталася разюча переміна?.. А втім, разючої переміни в Якова ніколи не відбувалося, він завжди симпатизував Росії, та ось трапився момент — Іван про це знає, — коли Яків увіч побачив імперську силу й вигідну для себе перспективу під московським покровительством: ще дотліває театр, ратуша, університет, — і щойно нобілітований професор Головацький у розпачі; заворушення у Львові не припиняються, по місту вештаються то польські гвардійці, то руські озброєні ремісники, академічна легія не збирається складати зброю — на Гетьманських валах зчиняється сутичка легіонерів з гусарами; професор втрачає будь–яку надію на працю в університеті, якого, власне, й немає, — аж одного дня входять до Львова російські батальйони, солдати роззброюють академічну легію й примушують студентів зайняти службові кімнати, відведені для аудиторій в уцілілому крилі ратуші; біля входу виставлена охорона з російських солдатів, і заходить в безпеці професор Головацький до тимчасового приміщення університету, щоб прочитати три знамениті вступні лекції з руської літератури. Але нехай — може Яків і завдячувати росіянам своєю кар'єрою, та чи можна так кардинально міняти погляди, не соромлячись ні себе, ні людей?

Тим часом Погодін говорить…

— Рух слов'ян в Австрії провістив її розпад, — запевняє він так переконливо, ніби доля Австрійської імперії давно вже вирішена в кабінеті Олександра II, — і всі нині дивляться на Росію, як на зорю Сходу, чекаючи від неї порятунку. Галичина, в якій живуть корінні росіяни, прагне приєднатися до російського материка — і ще на наших очах постане на просторах від Тихого океану до Адріатичного моря могутнє федеративне державне утворення, якого не знала історія, воно неминуче заволодіє світом, і російські солдати ще митимуть чоботи в Індійському океані!

— Браво, професоре, браво! — зашамкав беззубим ротом Зубрицький, відбираючи слово в Погодіна; академік невдоволено поморщився — він далеко не все ще сказав, та склеротичний Зубрицький і далі вів свою безладну мову, перескакуючи з теми на тему, проте логіка в ній була чітка: він давав поради Погодіну, як би то краще облаштувати Росію у світі. — От якби, приміром, царська казна знайшла кошти, щоб прорити канал від Волги до Дону — тоді б усе, що потрібне Росії для війни, попливло б до Москви з Кавказу, Азова і навіть з Ірану… Ще хвилину, одну хвилинку, Михаиле Петровичу: для того, щоб Росія стала багатою, треба виписати з Тиролю породисту рогату худобу… І ще одне: росіяни, які живуть на Кавказі, хай навчаться виготовляти експортну продукцію цитрусів… А взагалі потрібно, щоб Росія відгородилася китайською стіною від зараженої Європи і захопила Афганістан… Мені ж, шановний академіку, пришліть ландкарту новітньої Росії — хай я помру, на неї дивлячись…

Зубрицький схлипнув, у залі пролунали оплески, почувся сміх. Погодін підвівся й вийшов за кафедру — треба було рятувати ситуацію, щоб поважне зібрання через старого маразматика не перетворилося на балаган.

— Шановний пане Зубрицький, — заспокоював він старого, — ваш ревний великоруський патріотизм розчулює мене, проте сьогодні не будемо торкатися питань практичного облаштування Росії, я запросив на зустріч польських учених, щоб остаточно з'ясувати наші політичні стосунки в пореволюційній добі…

— О, це дуже важливо! — пропищав Зубрицький. — Але чи ви привезли нам відповідну літературу, бо я отримав лише "Історію" Карамзіна і вашу книгу "Штурм Праги" про нашого улюбленого Суворова… А де тираж тексту російського гімну "Боже, царя храни", який ви обіцяли прихопити з собою?

Тоді підвівся з крісла Август Бєльовський й звернувся до колег:

— Панове, чи ми прийшли сюди на погавенди[147] з паном Зубрицьким? Напевне, нам хотілося б за цієї нагоди поміркувати про свої стосунки з Росією. Михаиле Петровичу, чи визнаєте ви за поляками право мати свою власну незалежну державу?

— Так, але складену не з цілості, а з половин: половина Галичини, половина Конгресівки, половина Познаньщини і польських Пруссів. І урядуйте собі — звісно, під протекторатом Росії... Ви, пане докторе, людина розумна й мусите орієнтуватися в сучасних політичних реаліях: подібні псевдодержавні утворення довго існувати не можуть, тож не боріться з нами, а чимшвидше подавайте руку згоди, і хай це зроблять теж чехи й південні слов'яни. Тоді постане на європейському континенті могутня Русь, яка диктуватиме волю всьому світові, а поляки, серби, чехи й болгари природно зіллються в російському морі під єдиним прапором Всеслов'янщини!

— Яка заманлива перспектива! — зіронізував Бєльовський. — Добрий кожух, тільки не на нас шитий. А тому нам залишається боротьба з вами — вона принаймні засвідчить про наше національне існування.

— Ви хочете перемінити те, що створив Бог, — заярювався Погодін. — Схаменіться: якби сталося таке, що Польща, а чого доброго, Малоросія, стали незалежними державами, тоді б розпалася Росія. Хіба це можливе?

— У Бога всього много!

— І десять мільйонів переможе сімдесят? — дивувався Погодін із запальної мови опонента.

— Імперії, шановний професоре, мають властивість слабнути від своєї надмірної маси. Де нині Рим? Ось розпадається на наших очах Османська імперія: хто міг передбачити сто літ тому, що Греція стане вільною? А хіба Австрія і Росія — вічні?

— Росія вічна, це аксіома, колего. Ще Катерина Велика зібрала докупи всі руські землі, зосталася тільки Галичина, але ми її теж візьмемо… Мій друже, — злагіднив тон Погодін, — Росія мусить мати Польщу в своєму складі хоча б тому, що в ній живуть росіяни: невже ми полишимо своїх братів — з їхньою мовою, вірою, кров'ю, — щоб вони стогнали під чужим ігом?

— А поляки й українці нехай собі стогнуть, тільки щоб москалі були влаштовані! — вигукнув з місця отець Подолинський, автор брошури "Голос перестороги", в якій сформулював концепцію соборної незалежної української держави. — Ви прагнете об'єднання, а ми — роз'єднання…

— Мені важко вас зрозуміти… В нинішній час, коли народи Європи невтримно зближуються — Швеція і Норвегія, Молдова і Валахія, а теж німецькі князівства, — ви закликаєте до розпорошення… Я щиро вам признаюся, — Погодін поклав руку на серце: — Польща, на мою особисту думку, — то болячка на нашому тілі. Але що робити з нею, коли вона окремо існувати неспроможна? Та навіть якби ми дали вам свободу, то завтра, загрожені німцями й французами, на колінах до нас приповзете… А втім, марно нам з вами, поляки, розмірковувати нині про вашу незалежність: ви завойовані, тож мовчіть… Але чому галицькі малороси, — звернувся Погодін до Подолинського, — так ревно стати солідаризуватися з поляками?

— То одиниці, — кинув Головацький. — Ми там, де сила. А сила — в Росії.

— І тобі не соромно, Якове? — пролунав голос з кінця зали.

— Не соромно, Іване, — відказав на ту репліку Головацький. — Ти ж добре знаєш історію: хіба не об'єднав Україну з Росією наш славний гетьман Хмельницький ще двісті літ тому? Чому ти хочеш про це забути?

— А ти не скажеш, Якове, скільки ще хрестів притранспортує для нас Росія — та не золотих, а березових?

— Пане Вагилевич, — глянув Погодін у кінець зали, — я вас упізнав. Ваші ж погляди мені добре відомі, тому скажу вам відверто: я — за розвиток малоросійського наріччя й літератури, так… Але створювати з наріччя самостійну мову, коли всі слов'яни прагнуть прийняти до вжитку мову великоруську, вважаю нісенітницею… До речі, чи ви вже розшифрували руни? Коли вам це вдасться, то ви неодмінно переконаєтесь, що мовні корені в нас єдині, і руни належатимуть як вам, так і нам… А щодо сепаратизму… Я можу навіть уявити витворену вашою фантазією окрему малоросійську державу. І ось ця так звана держава в якийсь момент не витримує натиску поляків, — ви, пане Бєльовський, теж, очевидно, не припускаєте, що Малоросія може стати незалежною, правда?.. Отже, не витримують хохли польського тиску і тоді з якимось новим Хмельницьким чи Голопупенком, чухаючи потилиці, знову звертаються до того ж москаля, кацапа сиволапого, і кланяються в пояс: прийми нас, батеньку, вражі ляхи долають, ми каємося й обіцяємо бути надалі вірними вашими братами… Чи не маю я рації, пане Бєльовський?

Август мовчав. Тоді Вагилевич вийшов із свого кутка, добрався до проходу і сказав виклично:

— Я не маю що робити серед цього зборища. Тут нема Бога!

І вийшов з приміщення.

…Лютеранська кірха на вулиці Зеленій щонеділі наповнювалася незнайомими людьми, і охрещений у Заповіті з Богом Іван Вагилевич щоразу пірнав у той набожний натовп і губився в ньому, немов мачина в маковій головці; віруючі були тут відчужені одне від одного — кожен окремо поєднаний із своєю уявою про Бога; храм не мав звичних для Івана ікон, які примушували бачити Всевишнього в єдиному образі; — і

більше віра не сковує мене, не зобов'язує підкорятися жерцям, не спонукує шукати в них протекції, щоб допомогли ближче доступитися до Абсолюту, Абсолют у мені, і ніхто не велить зізнаватися у своїх гріхах грішній людині — я вільний, яко зі мною Бог.

Над хорами на стіні зображене розкрите Євангеліє із золотою чашею на ньому — це єдиний символ, який відтворює для мене Господню сутність, я не мушу більше уявляти собі Бога в кунтуші, кожусі чи соболиній шубі, тут Господь безнаціональний — такий, яким він є насправді, і мене вже не обходить польське єзуїтство, режимне московське православіє і наше уніятське угодництво; тут не запрошують Бога до храму, запобігливо відчиняючи перед ним позолочені врата, ніхто не улещується до нього хвалебним співом, не курить перед ним фіміам, ніхто не зменшує Господнього неба до розмірів церковної бані, голос пресвітера позбавлений єлейності, в храмі збирається не панство, а громада, яка хоче порозумітися з Богом, і ніхто нічого не випрошує, бо ж нема Бога в храмі, він витає над банею небес, і кірха разом з людськими душами сягає готичними шпилями Божого престолу: горі імієм серця!

Я вже ніколи не ступлю на Святоюрську гору, не погляну вслід Якову, який підло зрадив Маркіяна, і не відкрию більше своєї душі Августові, котрий так і не зумів викинути із–за пазухи призначений для мене камінь… Я вибрав незворушний стан відчуження — п'яту дорогу, якої нема.

Я став вільний, і воля моя — самотність. Вічна самотність — до останнього дня… Господи, а світ такий великий, я так мало пізнав його, а ще примусив себе забути все, що подарувало мені життя; з усіх книг я залишив для себе тільки Біблію, від мене назавше втекли примари — сутність моїх наукових мук; десь там, на скелях печер Розгірча і Бубниш, покриваються мохом і лишаями невідчитані предковічні письмена, виписані самим Богом, — й терпеливо чекає на мою розгадку Анциболот, щоб присвоїти її; а десь живе, ще живе тінь мого великого грішного кохання; а по церквах відбуваються священні містерії, такі рідні — з

колядками, христовоскресними кантами, псальмами, херувимськими піснями, — і все це для мене більше не існує, я відокремився від світу під вежами чужого храму й прокляв себе довічним ув'язненням у ньому…

Та все ж настала неділя, коли Вагилевич вихопився з протестантської кірхи на Зеленій і пішов навмання колишньою дорогою, яка вже йому не належала…

Розділ дев'ятнадцятий

Літо 1863 року було спекотне, як і два десятиліття тому, коли Вагилевич, духу не чуючи, допалав до Новосілок, щоб застати Маркіяна живим.

Градова хмара котилася над трактом з Дублян до Буська й зловісно грім гримів, блискавки батожили темну синяву й гнали поперед себе орду примар, які ще так недавно переслідували Івана, чіплялися за поли сурдута й прохально скигліли, щоб він їх розпізнав, описав і заселив ними сторінки манускриптів, — тепер вони не впізнавали любомудра, минали його, розбігалися узбіччями й летіли в невідомість шукати іншого жерця науки, бо цей збайдужів до них; зеленокоса літавиця вихоплювалась на гнідому коні з–поміж блискавок і, пролітаючи низько над землею, зникала в помаранчевому меві над обрієм, ще не зайнятим тучею; вона не оглядалась за Іваном, напевно, покохавши за час його осамотнення іншого обранця; дорога до Буська була такою ж вибоїстою й порошною, та водночас — незнайомою: колись її супроводжували тополі й осокори, а нині лише пні стирчали обабіч — світова сваволя не пощадила й дерев; колись її обступали з обох боків хати, тепер же здебільшого згарища чорніли: революційний смерч прокотився й по селах; Іван вряди–годи зупинявся, розглядаючись, чи не заблудився; щастя мав, що від Гамалії до Буська підвіз його попутний балагула, але це був, звісно, не той, що тоді, — і туск в'ялив Іванове серце з жалю за змарнованим життям; а втім, утішав себе Вагилевич, ніщо марно не пропадає, бо і жаль за Сухоровським був уже зматеріалізований в пам'ять про нього.

У Буську при дорозі чапіла та сама корчма, тільки торгував у ній інший шинкар; балагула поїхав на Броди, а Іван зайшов до корчми, щоб підкріпитися перед дорогою до Ожидова, і — о диво! — за столом на покуті сиділи ті самі посоловілі від трунку дяки й блеяли безконечну жебранку; вони Вагилевича не впізнали, і він запитав їх, як і колись, чому псальмів не співають; дяки на захожого й уваги не звернули, ніби там, де сидів Іван, темніла тільки його тінь; розсерджений на незговірливих дяків Вагилевич з притиском повторив питання, — тоді вони неохоче заговорили між собою про те, що людям нині не до псальмів, бо кадило погасло, помер парох, літери в Псалтирі зблякли, а ключі… ключі гейбито знайшлися в Нагуєвичах: синок сільського коваля витягнув їх відром з громової криниці, певне, то наші попливли підземними водами, то треба йти туди, щоб їх забрати, — мусять–бо нарешті загомоніти давно занімілі дзвони; дяки балакали, не помічаючи Вагилевича, бо на місці, де він сидів, осамотнений, темніла тільки його тінь.

Іван вельми втішився, що церковні ключі нарешті віднайшлися, і для дяків скоро закінчиться втомливе — яке не давало їм ні жити, ні вмерти — очікування голосу благовісту; гей, та бо загомонять–таки по містах і весях дзвони, і, може, колись вдарить на дзвіниці Корнякта у Львові Великий Кирило!

Випивши пугар горілки й закусивши рибою, Вагилевич підвівся й дивом здивувався, що на покуті за столом не побачив дяків; а може, вони для нього одного перестали існувати, бо відчужився він від світу, й ніщо вже в ньому йому не належало.

З Буська подався пішки до Ожидова. Для чого йшов туди — не знав: багато літ минуло відтоді, коли Іван наїжджав у маєток Сєраковських для праці й розваг, — і чи ще живе там зваблива господиня двору, яка дозволила йому пізнати кохання й зникла назавше з його життя; не міг собі пояснити, для чого пустився в цю мандрівку, та ноги самі несли його до Ожидова, мов погорільця на румовище; і вже переходить він греблею поміж двома ставками, а за нею з густого яблуневого саду

визирає двоповерховий палац з готичними шпилями і мезоніном, в якому пані Анеля відводила Іванові кімнату, — і зароїлися в пам'яті солодкі згадки, та враз вони схололи: на веранді сиділа за п'яльцями й вишивала серветку поважна пані в чепці й квітчастому халаті; біля неї на стільчику лежав стосик таких самих вишивок — було їх багато і всі однакові, і нікому, навіть самій вишивальниці, не потрібні: вимальовувалося на них одноманітне життя власниці маєтку, й Іван насилу впізнав пані Анелю.

Він поклонився, Анеля глянула на нього втомленими, поталими в сітку зморщок очима, її колись витончене обличчя обтягнулося складками, та все ще ховалася в ньому, мов за прозорою маскою, наполохана власним віком врода; Вагилевич хотів доглянутися крізь пласт прожитого нею життя до її молодості, воскресити в Анелі чарівницю із Свіржського замку; вона простягнула йому для поцілунку руку й промовила безбарвно:

— Як ся маєте, пане Вагилевич, давно в нас не бували…

— Пані Анелю, що трапилося? Ви такі сумні… — прошепотів Іван.

— Життя, пане Янє. Життя… Бог покарав мене за мої гріхи — я повдовіла. Мій муж, єдиний з напарфумованих патріотів, брав участь у січневому повстанні, і його стратили у Вільні. Литовський губернатор Муравйов розправився з ним і Кастусем Калиновським. Я залишилася сама… Якщо ви хотіли побачити пана Владислава, то спізнилися…

Пані Анеля забрала із стільчика стосик серветок, поклала їх собі на коліна й попросила Івана сісти, та він стояв нерухомо, вражений її розповіддю. Врешті Анеля усміхнулася — усмішка вмить розігнала її втому і роки, в очах спалахнуло зелене полум'я, вона простягнула до Івана руки, та вони враз зів'яли, опустилися, й машкара віку знову лягла на її обличчя.

— Янку, Янку… — прошепотіла тільки.

Іван нахилився до неї, провів пальцем по її чолу й запитав:

— Де ваш золотий обруч з нефритовими підвісками?

— А там, — відказала Анеля, змахнувши невизначено рукою. — То обруч Юлії.

— Але у Свіржі були ви… Ви весь час були зі мною, правда?

— Ні, не я, Янку. До Свіржа забрала вас інша жінка, гріхи якої я мушу спокутувати.

— Таж не втікайте від себе! — зрозпачено вигукнув Іван. — Та жінка мала ваше обличчя!

— Так мало статися, ви ж не запам'ятали образу Юлії, сохли за нею, й ваша ідея любові мусила олюднитися. Жертвою стала я…

— Це ваша фантазія, Анелю, таж згадайте нарешті спальний покій у Свіржському замку!

Пані Анеля підвелася з фотелю, поклала Іванові на рамена руки і, дивлячись на нього зеленими, мов молода отава, очима, сказала:

— Не оглядайтесь за Еврідікою, Янку, бо втратите навіть пам'ять про кохання. Пронесіть його у своєму серці, не озираючись… А тепер ідіть. І ніколи більше сюди не приходьте… А літавиця ще прилетить до вас, Янку, прилетить — тоді, коли вам відхочеться жити… Для мене ж прийшла пора покаяння за те, що вашому коханню подарувала свій образ.

На одну коротку мить пригорнула Анеля Івана і злегка, але рішуче відштовхнула.

Вагилевич покидав Ожидів з відчуттям непоправної втрати. Йшов крізь ніч до Буська, а попереду на схилі неба віддалявся в космічні безвісті щербатий місяць, захопивши з собою вранішню зорю, втікав від ревнивого сонця, що вже виборсувалося з перістих хмар на сході, щоб безжально спити зблідлих від страху коханців, караючи їх за мить щастя.

І зникли, розчинилися, згоріли любаси у вранішній пожежі — не залишилося й сліду від їх шалених пестощів... Так само поволі й невідворотно зникала решта радощів з Іванового життя, і він ні за чим не шкодував. Не печалувався навіть тим, що стільки його праць залишилися невикінченими, що дітей не встиг виховати: виплекуються вони у діда в Дроговижі, і не вважають сини Івана за батька; поза ним у безпам'ятстві залишився звичний для нього Бог, а до нового наблизитися не зумів; не мав Вагилевич і друзів — одна тільки мрія теплилася в його душі, задля якої хотілося ще жити: уздріти хоча б на одну мить ту справжню Юлію, яка не знати яким чином з'явилася колись у вертепі Мацєйової й осінила його дивовижною красою, котрої так і не замінила Анелина зваба; десь ховалася літавиця серед людських тіней, не маючи відваги постати перед ним у своїй властивій іпостасі, — й тому приходила до нього з чужим обличчям; не знав Іван, хто така Юлія, чим займається і де живе, а може, вона існує на світі лише як символ його кохання?

Перепочивши у буській корчмі, Вагилевич подався пішки до Львова й понад вечір, втомлений і голодний, зайшов до ресторації Жоржа Гофмана, де харчувався, коли Амалія перебувала в батька. Він завжди сідав за той столик, за яким у день свого великого свята пив з Анелею вино; Іван знав з обличчя всіх завсідників ресторану в готелі "De la Russia", серед них виділявся чудернацький тип, одягнений в турецьку чумарку з еполетами, кутасами й нагрудними петлями, не знімав він з голови ніколи фески з китицею; був, видно, багатий, бо офіціанти й сам

метрдотель звивалися коло нього, мов бджоли перед вічком вулика; за компанію мав лише повій, які зліталися до нього, мов нетлі, коли вечоріло; дивний клієнт пив без міри, а коли впивався, вигукував на всю залу: "Я Садик–паша, слуга й підніжок великого падишаха, хай над ним буде мир!"; якщо ж ніхто не реагував на його рекламацію, він підводився з–за свого столика й шукав жертви: хтось відганявся від нього, немов від влізливої мухи, хтось покидав ресторацію, не бажаючи зв'язуватися з нахабою, а дехто й ловився на щедре пригощення й мусив тоді весь вечір вислуховувати базікання паші.

З розмов завсідників дізнався Іван, що то славнозвісний авантюрист, автор популярних козацьких повістей Міхал Чайковський — це ж про нього розповідав Сухоровський; був він отаманом османського козацького загону, який воював на боці турків; розгромлений адміралом Нахімовим під Синопом 1853 року, Садик–паша пробрався в Україну, прилучився до київських козаків, що перейшли на бік польських повстанців, й коли російська кавалерія розгромила загін під Корсунем, утік до Львова.

Садик–паша вже давно прицілювався до Вагилевича, але той уникав навіть поглядом зустрічатися з ним, а коли паша, сп'янілий, підводився й прямував до нього, Іван залишав на столику плату за вечерю й чимшвидше покидав ресторан… Нині ж був до краю втомлений, і Садик–паша скористався з Іванового стану: не питаючи дозволу, підсів до нього й заговорив просто з моста:

— Я знаю, що ви письменник, і теж мені відомо — українець… А українці, скажу вам відверто, зрадлива нація; ви, може, щось чули про мого емісара, якого кілька років тому повісили у Львові, — Міхала Сухоровського… Який же то був підлий зрадник! То скажіть мені, будь ласка, в чому річ, що українці такі тхори? Таж вони через свою зрадливість і боягузтво прирекли себе на вічне рабство!

— Я не маю охоти розмовляти з вами, — промовив утомлено Вагилевич. — Адже ми зовсім незнайомі…

— Зате я хочу з вами розмовляти, негідне галицьке плем'я! Який зиск маєте ви нині з того, що не пішли, вже втретє, з поляками на москалів? Жебрацтво в австрійських передпокоях, оцей шматок оселедця, який не лізе вам до горла, чи, може, обтягують ваші кишені царські золоті рублі? Та кажіть же!.. Ви сервілісти, вірнопідданці, ви ніколи не будете мати своєї держави й назавше залишитесь австрійсько–російським знаряддям проти поляків!

Паша зняв феску, вдарив нею об стіл, потім занурив пальці у волосся й захлипав.

— А як я вас любив! Я все життя опоетизовував український нарід, десятки книг написав, закликаючи його полякам у друзі. А ви… Зрештою, скажу вам відверто, — ми теж не кращі. Аж три повстання за півстоліття пережила бідна Польща й залишилася надалі розчетвертованою між сильними світу цього. Бо польський патріотизм — то розваги з тостами і пишними промовами, то погоня за посадами й протекціями, супроводжувана ницим лизунством… Та що вже говорити, коли й Гощинський зрадив — славний польський поет зрадив польську революцію! І Міцкевич не кращий… А я все життя віддав для Польщі й України… Чи ви можете мені пояснити, добродію, за яку псову маму я це зробив?.. Гей, метрдотелю, — гукнув паша в зал, — де ти там подівся? Чи готові покої, чи столи заставлені? Я нині справляю тризну по собі й Польщі! Де курви, чому їх ще нема, чи то я сам маю йти по них у лупанарій?

Садик–паша знавіснів, він вихопив з–за пояса пістоля й погрозливо розмахував ним; метрдотель заспокоював п'яного: все буде, як ви звеліли, ось уже прибігли ваші панєнки!

До зали увірвалися розмальовані дівиці з напівоголеними грудьми, в розпорених спідничках, вони повисли на руках у паші, відібрали пістоля, він пригортав їх до себе, слинив, блював, а вони, втираючись, залазили йому до кишень, та враз одна вихопилася з гурту, обкрутилась і стала перед столиком, за яким сидів на смерть переляканий Вагилевич; дівиця

протягнула руку, взяла Івана пальцями за підборіддя, а сама повернула вбік голову, дивлячись, як її подруги виводять із зали пашу.

І в цю мить він упізнав: звернений до нього лівий профіль жінки був ніби вигравіюваний на срібній монеті, а правий зливався з кімнатним сутінком; дівиця мала два обличчя: одне примарне, нерозпізнаване, а друге окреслене чорною дугою брови й пасмом волосся, що заслоняло половину вуха, яке спокусливо визирало з–під кучерявої пушинки; смаглява щока стрімко спадала вигином униз і зупинялася над кутиком повних уст; білизна шиї стікала в глибокий трикутний декольт і закипала у збаночках персів; світле рівне волосся, заходами в затінений бік, набирало зеленавого кольору й, спадаючи по спині аж до пояса, ставало зовсім зеленим…

— Літавиця… — проказав Іван. — Але чому ти не змінилася, Юліє?

— Ти пригадав у цю хвилину образ свого кохання, Іване, а я зовсім нині інакша. Правда, ти забув, як я виглядаю?

— Забув…

— То ходімо, пригадаємо давню любов… Може, нам це вдасться.

…А коли настав ранок, Іван поглянув на Еврідіку, яка ще спала, — і тоді не стало більше на світі кохання. Ніде його вже не було: одне дотлівало в ожидівському палаці, а друге лежало в бордельній постелі з вицвілим, змученим, потолоченим розпустою обличчям.

Іван швидко одягнувся і спустошений та й до життя знеохочений тихо вийшов з лупанарію.

Того ж дня по місту рознеслася чутка, що в кімнаті готелю "De la Russia" застрелився пройдисвіт, якого називали Садик–пашею.

Розділ двадцятий

Настав час, коли Вагилевич перестав виходити з дому. Не чув у тілі ніякої болісті, лише в душі — глуху байдужість до життя, яке вичерпувалося; про будучність не думалось — була вона для Івана вже за межею, і він не хотів уявляти собі того — неземного існування.

Написав до Амалії у Дроговиж, щоб приїхала з дітьми, й попросив сусідку віднести листа на пошту, а сам сумирно, дивну полегшу відчуваючи, лежав у ліжку й наслуховував, як нестримно вкорочується його остання дорога, яка йому не належала. Вагилевич покірно чекав кінця, єдина тільки думка мозолила його мозок й не давала пам'яті згасати: що він не зробив такого, чого за нього ніхто не довершить, — шукав у закамарках пам'яті моменту, в якому він через лінивство проминув не розгадану ще ніким загадку, не присвятив їй часу, труду й терпіння, — і вдовольнився нарешті усвідомленням, що зробив усе, що міг, і сумління його перед людьми і Богом чисте.

І в цю хвилину цілковитого заспокоєння Іван побачив, як хитнулася на дверях портьєра, чорна з кігтями рука відхилила її, й до кімнати увійшов Анциболот, достоту схожий на академіка Погодіна — з першого його приїзду до Львова.

— Не квапся, маестро, вступатися з цього світу, — промовив Нечистий єлейним голосом. — І не викручуйся, мовляв, виконав усі свої обітниці, — ні мене, ані Бога не обдуриш, тож признавайся, як на сповіді: кому залишаєш для розгадки знайдені на карпатських скелях предковічні письмена?.. А я приніс, як обіцяв, ключ–зілля, ще й ножика прихопив з собою, щоб ти добув із свого пальця крові й на цьому ось пергаменті заповів своє відкриття мені в спадок.

— Ти начебто все знаєш, Анциболоте, — відказав спокійно Вагилевич, — а ось моїх сіюмиттєвих думок не відчитав. А я не перестаю думати про те, що мені вдалося звершити у житті, а чого не вдалося... Я,

немов те камінне дерево в пустелі, висмоктував із піску воду, й таки замаїлося воно бодай вутлим листячком: своїми працями з історії, етнографії, міфології, давньої літератури я намагався добути неспростовні аргументи, які б підтвердили правічність нашого духовного життя, а ось одного аргумента, дуже важливого для рідної науки, не знайшов. Мені дуже жаль, і я б не пошкодував, лукавий чорте, навіть своєї душі взамін на твоє ключ–зілля, якби був упевнений, що розгадка рун аж так життєво необхідна для мого народу. А бачу — вона більше тобі потрібна, ти хочеш вкрасти її, моє присвоїти. Тому я й радий, що таємниця збереглася: я і без неї своїми дослідженнями пісень і колядок, міфології й демонології довів, що праслов'янська мова має русинський корінь… А найпотаємніший секрет хай залишається нерозгаданий — як запорука русинської самобутності на цій землі. Не треба геть усе розгадувати: історія стала б прісною, нудною й банальною, якби в ній не залишилось таємниць, не стало б тоді й цікавості — наймогутнішого поклику до праці… Я сьогодні дійшов до розуміння: той народ насправді багатий і сильний, який має таку глибину своєї давності, з якої не все можна видобути й розжувати; той народ вічний, минуле якого вкривається огромом історичних пластів, котрі треба постійно розкопувати й мізкувати над ними… Та хіба, наприклад, не знецікавилось би "Слово о полку", якби ми раптом дізналися, хто його автор? Не знаємо, зате віримо, що жив колись геніальний, як сам народ, наш прапоет, що прапоетів було много, і з не знайдених досі поем, подібних до "Слова", складалася велика пралітература! І, може, весь чар нашої історії в тому, що вона так ревно оберігає таємницю письмен, які уміє читати лише Господь? Може, в них закодована наша доля — вічність або минучість: навіщо нам відати про це? Чи змогли б ми жити й працювати, якби знали наперед дату нашого кінця? Мусить таїтися в історії щось таке, про що не знає людина, а тільки Кліо… Іди пріч, підступний Анциболоте, не хочу більше зустрічатися з тобою, я й без тебе дійшов до розуміння суті буття.

І Анциболот щез…

Проте видіння продовжували з'являтися перед Іваном і далі: кажуть, наприкінці життя перед очима людини повинно пройти все, що з нею відбувалося, — може, для того, щоб вона востаннє осмислила доцільність свого перебування на землі… Але ця постать, яка з'явилася в дверях і так реально ступила до кімнати, зняла капелюха й поклонилася, не була привидом, а живим Маркіяном, і жахнувся Іван від думки, що настав кінець його життю, якщо мертві приходять.

— Маркіян?! — схопився Вагилевич.

— Заспокойтеся, пане Іване, я син Шашкевича, Володимир. Ті, які знали батька, кажуть, що я дуже схожий на нього…

— Як дві краплі води… І це ви той маленький хлопчик, якого я бачив на похороні вашого вітця? — дивувався Вагилевич і соромився, що такого гостя мусить приймати, лежачи в ліжку.

— Ви мені вибачте, пане Вагилевич, що без попередження зайшов до вас. Моя мати, Юлія, — ми з нею нині мешкаємо біля костьолу Марії Сніжної — водно спонукала мене, щоб я познайомився з найближчим приятелем мого батька, та я…

— Погана репутація в мене, чи не так? — промовив скрушно Вагилевич.

Володимир промовчав.

— Ну то розповідайте, що там діється в молодому літературному світі, я останнім часом зовсім відсторонився від людей…

Від першого питання Вагилевича Володимир розгубився, а другого й не почув: для молодих галицьких літераторів — Заревича, Воробкевича, Климковича, які згуртувалися біля журналу "Вечерниці", що його видавав молодий Шашкевич, ідеалом залишався Маркіян, а зляшений

Вагилевич і змосковщений Головацький вважалися зрадниками; Володимирова мати переконувала сина, що Вагилевич ніколи не зраджував ідей "Руської трійці", проте в пам'яті молодих він залишався редактором колаборантського часопису "Дневник руський", вірним приятелем поляка Бєльовського, а ще й віровідступником; Володимир Шашкевич помістив у своїй першій поетичній збірці "Зільник" вірша "Безнадійним співакам", адресованого колишнім побратимам Маркіяна, і тепер авторові дошкулювала думка, що Вагилевич міг прочитати нещадні рядки: "В народу рани є глибокі, та він не впав ще так, як ви", — певне, прочитав, бо чому мав би скаржитися на свою репутацію серед молодих поетів?

Володимир присів у крісло, вийняв з течки невелику книжечку й нерішуче тримав її в руці, ніби хотів нею похвалитися або подарувати Вагилевичу; Іван простягнув руку, щоб її взяти, та в ту мить йому згадалася стаття Анатоля Вахнянина, вміщена в останньому номері "Вечерниць", і жорсткі слова вдарили по його сумлінню, хоч вини за собою не відчував, — але що міг вдіяти, коли така вже слава пішла про нього й про Головацького: "У сільських хатах народилися генії: там Тарас, а тут Маркіян, й згасли вони, вказавши своїм високим духом, куди нам здужати, — та глумляться наші літерати на стежці Маркіяновій, застеляючи її сухим терном", — й опустив Іван руку: хто зна, що записано в цій книжці й чому гість прийшов до нього з нею…

Вагилевич крадькома поглянув на Володимира й, помітивши його зніяковіння, спитав обережно:

— Я знаю, що ви поет… Це ваша книжечка?

— О ні! — пожвавився гість, втішений, що його обминула прикра розмова. — Я спеціально взяв її, щоб вам залишити, — це перша книжка молодого буковинського поета Юрія Федьковича.

— Не чув про такого…

— Ніхто не чув, але він уже є, це поет шевченківського штибу!

— Чи не переборщуєте? — примружився Вагилевич і попросив подати йому книжку.

Розкрив її і відразу потонув у повінь нечуваної досі в Галичині високої поетичної мови: так, крім Шевченка, ніхто в Україні ще не співав… Іван поглинав вірш за віршем, цілі строфи назавше вкарбовувалися в пам'ять, й лунали вони, мов великодні дзвони: "Сорочка в три цирки, хустина шовкова, топірчик з Сиготу, а черес з Кракова, обі порошниці в Розтоках набив" — такий Лук'ян Кобилиця, а Довбуш ще величніший: "То наш Довбуш, наша слава, то капітан на Підгір'ї, красний, красний, як царевич, двадцять років ще й чотири, хлопців тисяч йому служить, — поклонися, пред ним, крале!", а ось рекрут стріляється на шельваху: "Утер собі і личенько, утер си і ґвер, кров точиться по мармурі, а жовняр умер", — і голосить над мертвим юнаком розпачливий зойк поета: "Пречиста Діво, радуйся, Маріє, бо я не можу…", а далі — клич до бою: "Мечі обоюді — на побіду мучителів, на кару тиранам!" — і чує Вагилевич далекий гомін дзвонів, то, напевне, дяки ключі забрали в нагуєвицького коваля й церкви повідкривали; дзвони грали все ближче й ближче, і плакав з радості Вагилевич, а коли утер очі, в кімнаті вже не було Володимира: біля ліжка стояли Іванові дорослі діти, Амалія нахилилася над ним, а він прошепотів:

— У тебе, Амаліє, зелене волосся, то ти літавиця, тож не цілуй мене, я ще хочу почути дзвін Великого Кирила… Моя добра Амаліє, прости мені і почекай одну хвилинку…

Вагилевич наслухав, та благовіст на дзвіниці Корнякта мовчав, а картини проминулого життя пересувалися перед очима: горять засмолені руки в опришків, жандарми ведуть Івана етапом до Ясеня, глумиться над шляхтичами в ожидівському палаці знавіснілий балагула, мчить парокінна карета через Бібрку до Свіржського замку — і врешті постає перед Іваном остання візія: у місті розриваються стрільна, над

університетом клубочаться дими, а два жерці науки, обпечені й чорні, схилились у розпачі над купою недогорілих книг…

Львів — Наварія, 1999–2000 рр.